

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**“DEVLET AKLI” VE TÜRKİYE’DE KÜRT SORUNUNUN
POLİTİK ALGILANIŞI**

TURHAN KARA

DANIŞMAN

DOÇ. DR. ÖMER BAYKAL

BARTIN-2022

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**“DEVLET AKLI” VE TÜRKİYE’DE KÜRT SORUNUNUN POLİTİK
ALGILANIŞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Turhan KARA

BARTIN-2022

KABUL VE ONAY

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Ömer BAYKAL danışmanlığında hazırlamış olduğum “DEVLET AKLI” VE TÜRKİYE’DE KÜRT SORUNUNUN POLİTİK ALGILANIŞI başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

08.06.2022
Turhan KARA

ÖNSÖZ

Son dönemin popüler bir siyasal kavramı olarak “Devlet Aklı” ve yine “Kürt Sorunu” gibi farklı perspektiflerde ele alınmış karmaşık bir problem alanı üzerine araştırma yapmak ve tez yazmak pandemi dönemi ve yurtdışı görevim nedeniyle bazı zorlukları da beraberinde getirdi. Oldukça uzun bir süre alan tez yazma sürecinde zamanını, ilgisini ve bilgisini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Ömer Baykal’a ve elbette gösterdikleri sabır ve anlayış için sevgili eşime ve oğullarıma teşekkür ederim.

Turhan KARA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

“DEVLET AKLI” VE TÜRKİYE’DE KÜRT SORUNUNUN POLİTİK ALGILANIŞI

Turhan KARA

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ömer BAYKAL

Bartın-2022, sayfa: 121

Yakın dönemde etkileri derinleşerek artan “Kürt Sorunu” Türkiye siyasetinin yapısal kriz alanlarının başında gelmektedir. Rasyonel bir çerçevede doğru anlaşılması adına; soruna kaynaklık eden sebepler ve gelişen süreçlere bağlı olarak Kürt etnik kimliğinin politizasyonu ve yine bu süreçler boyunca “devlet aklı”nın Kürt sorununu algılama biçimlerinin siyaset bilimi açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Kürt sorununun çözümü hukuk devleti ilkeleri temelinde devlet-toplum ilişkilerinin sağlıklı bir zemine kavuşması, ekonomik kalkınma ve istikrar gibi konularda turnusol işlevi görecektir. Bu çalışmada, Kürt sorunu özelinde “devlet aklı”nın soruna yaklaşımının Kürt siyasal hareketinin seyrinde meydana gelen dönüşümlerle birlikte eş zamanlı olarak değerlendirilerek devlet aklının icracısı olan siyasa yapıcı ve uygulayıcı aktörlerin geliştirdiği söylem ile politikaların sorun üzerindeki etkilerinin bir dönemselleştirme üzerinden tetkik edilmesi amaçlanmaktadır. Öncelikle, “modern devlet” ve “devlet aklı” kavramları çözümlendikten sonra modernleşme, merkezileşme, milliyetçilik ve ulus-devlet ekseninde sorunun kaynağına yönelik teorik, kavramsal ve tarihsel bir değerlendirmeden yola çıkılarak “devlet aklı” merkezli olarak Kürt sorununu algılama biçimleri ve oluşturulan söylemler analiz edilecek, sorun üzerinde meydana gelen kırılmalara bağlı algı değişimleri ve politik reaksiyonlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Modern Devlet, Devlet Aklı, Ulus-Devlet, Kürt Sorunu

ABSTRACT

Postgraduate Thesis

“REASON OF STATE AND THE POLITICAL PERCEPTION OF THE KURDISH QUESTION IN TURKEY”

By Turhan KARA

Bartın University

Graduate School

Department of Political Science and Public Administration

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ömer BAYKAL

Bartın- 2022, pp: 121

The “Kurdish question”, of which effects have increasingly deepened in the recent times, is one of the primary structural crises of Turkish politics. In order to be understood accurately within a rational framework, it is vital to analyse the politicization of the Kurdish ethnic identity based on the causes of the problem as well as the developing processes, and how the "reason of state" perceives the Kurdish question during these processes, from the point of political science. The solution of the Kurdish question will serve as litmus test on issues such as the establishment of sound state-society relations based on the principles of the state of law, economic development and stability. This study aims to analyse the effects of the discourse and policies developed by those policy-making and implementing actors, who are the performers of the reason of state, on the subject question through periodization, by synchronously evaluating how reason of state approaches to the Kurdish question, in particular, together with the transformations occurring in the course of the Kurdish political movement. First of all, with reference to the theoretical, conceptual and historical evaluation of the source of the subject question in the axis of modernization, centralization, nationalism and nation-state after analysing the concepts of “modern state” and “reason of state”, the ways of perceiving the Kurdish question and the discourses developed based on the “reason of state” will be analysed, and the changes in perception and political reactions based on the fractions occurring on the subject question will be examined.

Keywords: State, Modern State, Reason of State, Nation-State, Kurdish Question

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	ii
BEYANNAME	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. MODERN DEVLET	4
2.1. İLKEL TOPLUMDAN DEVLETLİ TOPLUMA	4
2.1.1 Devletin Kökeni Üzerine	4
2.1.2 Devletin Anlamlandırılması	6
2.2. MODERN ÖNCESİ DEVLET GÖRÜNÜMLERİ	8
2.2.1 Erken Devlet Yapılanmaları	8
2.2.2 Antik Yunan Kent Devletleri	9
2.2.3 Roma (Cumhuriyet-İmparatorluk) ve Devlet-Toplum.....	11
2.2.4 Feodal Dönem	12
2.3. MODERN DEVLETE GİDEN YOL	13
2.4. MODERN DEVLETİ TEMELLENDİREN DÜŞÜNÜRLER.....	16
2.4.1 Niccolo Machiavelli ve Dünyevi İktidar Kurgusu.....	17
2.4.2 Jean Bodin ve Egemenlik Düşüncesi	18
2.4.3 Thomas Hobbes ve Toplum Sözleşmesi.....	19
2.4.4 John Locke ve İktidarın Sınırlandırılması.....	20
2.4.5 Jean Jacques Rousseau ve Halk Egemenliği.....	21
2.4.6 Emmanuel-Joseph Sieyès ve Ulus Egemenliği.....	22
2.5. MODERN DEVLET GÖRÜNÜMÜ OLARAK ULUS-DEVLET	23
2.5.1 Ulus-Devlete Giden Yol.....	23
2.5.2 Ulus-Devlet ve Temel Nitelikleri	25
2.5.3 Ulus-Devlet ve Milliyetçilik	26
2.5.4 Ulus-Devlet ve Bürokrasi.....	27
2.5.5 Ulus-Devlet ve Ordu.....	30
3. MODERN SİYASET ve DEVLET AKLI	31
3.1. DEVLET AKLININ ÇÖZÜMLENMESİ.....	31
3.1.1 Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve	31
3.1.2 Devletçi Politik Tahayyül ve Akıl-Bilgi-Rasyonalite Temelinde Devlet Aklı	34
3.1.3 Devlet Aklı'nın Zaman ve Mekan Sınırlılığı.....	36
3.1.4 Devlet Aklı'nın Politik Söylemde Yükselişi ve Siyasal Düşüncede Yarattığı Dönüşümler.....	37
3.1.5 Devlet Aklı ve Yasallık Problemi-Hukuk Devleti Gerilimi	42

3.1.6 Devlet Aklı ve Darbe-Olağanüstü Hal.....	44
4. KÜRT KİMLİĞİNİN TARİHSEL KONUMU.....	46
4.1. OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ ve KÜRT SORUNU	46
4.2. KÜRT KİMLİĞİNİN POLİTİZASYONU.....	51
4.2.1 Kürt Kimliğinin Erken Dönem Dinamikleri	51
4.2.2 Sol ve Kürt Kimliğinin Politizasyonu (1960-1980).....	60
4.2.3 Terör ve Parlametarizm Sarkacında Kürt Kimliği	64
5. DEVLET AKLININ KÜRT SORUNUNU ALGILAMA BİÇİMLERİ	70
5.1. OSMANLI MİRASI VE DEVLET AKLI	70
5.2. CUMHURİYETÇİ SİYASET ve ULUS-DEVLET İNŞASI.....	75
5.3. ÇOK PARTİLİ DÖNEM ve DEVLET AKLININ FARKLILAŞMASI.....	83
5.4. 1960-1980 ARASI DÖNEMDE DEVLET SÖYLEMİ	84
5.5. 12 EYLÜL ve DEVLET SİYASETİNİN KONSOLİDASYONU	87
5.6. TURGUT ÖZAL ve DEVLET SÖYLEMİNDE DEĞİŞİM.....	90
5.7. POST-ÖZAL DÖNEMİ ve DEVLET SÖYLEMİ HEGAMONYASI	94
5.8. AK PARTİ DÖNEMİ ve DEVLET SÖYLEMİNİN YAPI BOZUMU	97
5.8.1 Oslo Süreci (2008-2011)	99
5.8.2 Çözüm Süreci (2012-2015).....	101
6. SONUÇ	106
KAYNAKLAR.....	115
BİBLİYOGRAFYA.....	121

KISALTMALAR

AA	: Anadolu Ajansı
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
ARMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
BDP	: Barış ve Demokrasi Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DEHAP	: Demokratik Halk Partisi
DEP	: Demokrasi Partisi
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	: Demokratik Sol Parti
DTP	: Demokratik Toplum Partisi
DYP	: Doğru Yol Partisi
HADEP	: Halkın Demokrasi Partisi
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
HEP	: Halkın Emek Partisi
IKBY	: Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi
IŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
KADEK	: Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi
KCK	: Kürdistan Topluluklar Birliği
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi
KONGRE-GEL	: Kürdistan Halk Kongresi
KYB	: Kürdistan Yurtseverler Birliği
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi

MİT	: Milli İstihbarat Teşkilâtı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
OHAL	: Olağanüstü Hal
ÖTP	: Özgür Toplum Partisi
ÖZDEP	: Özgürlük ve Demokrasi Partisi
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
PYD	: Demokratik Birlik Partisi
SHP	: Sosyaldemokrat Halkçı Parti
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKDP	: Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi
T-KDP	: Türkiye’de Kürdistan Demokrat Partisi
TÜSİAD	: Türkiye Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
YPG	: Halk Koruma Birlikleri

1. GİRİŞ

Kürt sorunu; yakın dönemde ortaya çıkardığı siyasi, hukuki, toplumsal ve ekonomik olumsuzluklar göz önünde bulundurulduğunda, kapsamlı bir problem olarak derinleşirken dahili etki alanı ile sınırlı kalmayarak özellikle Ortadoğu'daki yansımaları ile birlikte sınır ötesi dinamiklere entegre bir konu haline gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak içeride sebep olduğu toplumsal kırılmalara ve dışarıda soruna müdahil olan devletlerin eylem ve söylemleri üzerinden gelişen tehditlere karşı devlet aklının öncelikli bir meselesi olarak algılanmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Kürt sorunu özelinde “devlet aklı”nın algı biçimleri ve bu algı biçimlerine bağlı olarak göstermiş olduğu reaksiyonların siyaset bilimi açısından tespit edilerek çözümlenmesidir. Kürt sorunu üzerine stabil bir devlet aklı var olmamış ve dönemsel olarak devlet aklının Kürt sorununa bakışında algılara bağlı olarak önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Kürt sorunu da stabil bir seyre sahip olmayıp tarihsel süreçte farklı dinamiklere bağlı olarak değişiklikler göstermiştir. Bununla birlikte devlet aklı, dönemsel olarak sorunun hem kaynağı olma hem de çözüm üretme noktasında belirleyici olmuştur. Bu çerçevede sorunun tarihsel seyri ve günümüze yansıyan tezahürleri açısından devletin Kürt sorununa yaklaşımı dönemler itibari ile analiz edilerek Kürt hareketinin seyrinde meydana gelen dönüşümlerle birlikte eş zamanlı olarak değerlendirilecektir. Devlet aklının icracısı olan siyasa yapıcı ve uygulayıcıların sorun üzerindeki etkileri ve buna bağlı olarak gelişen etno-politik sorunların, ne düzeyde çözülebildiğinin cevabı aranmaya çalışılacaktır. Bu sayede, Türk siyasetinin devlet-toplum ilişkileri bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, öncelikle devlet aklı kavramına düşünsel bir temel oluşturması bakımından devletin köken teorileri ve tarihsel süreçte hangi biçimlerde tasavvur edildiği üzerinde durularak modern öncesi devlet yapılanmalarının tarih sahnesine çıkışlarından günümüz modern devlet formuna kadar bu kavrama yüklenen anlamın nasıl değiştiği değerlendirilecektir. Devamında devletin kurumsal bir nitelik kazanması ile birlikte ortaya çıkan modern devlet kuramını temellendiren düşünürlerin kuramları çerçevesinde dünyevi iktidar, egemenlik, toplum sözleşmesi, iktidarın sınırlandırılması ve halk egemenliği kavramları değerlendirilerek modern devletin bir görünümü olarak ulus-devlet formasyonu milliyetçilik, ordu-militarizm ve bürokrasi bağlamında açıklanmaya çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde, devlet kuramının en temel kavramlarından biri olan ve devletin kurumsallaşma sürecinde yeni bir zihniyet dönüşümüne işaret ederek modern devleti kurgulayan “devlet aklı”nın tarihsel süreçte ortaya çıkışı, gelişimi, politik söylemde yükselişi ve buna bağlı olarak siyasal düşüncede yarattığı etkiler ele alınacaktır. Son dönemin popüler siyasal kavramı olan devlet aklı üzerine başta siyasiler ve bürokratlar beyanlarda bulunmakta; akademisyenler, yazarlar, gazeteciler yazılar yazmakta; gündelik hayatın akışı içinde sıradan insanlar da devlet aklı üzerine konuşabilmektedir. Ancak, Türkiye’de devlet aklı kavramı, özgün anlamından farklı biçimde bir heteredoksi olarak ortaya çıkan illegal yapılanmaların yürüttüğü örtülü faaliyetlerle ifade edilen “derin devlet” kavramı ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Demokratik kurumların ve siyaset kapasitesinin yetersizliklerinden faydalanarak devlet içinde ikili yapı olarak ortaya çıkan güvenlik unsurları, bürokratlar, iltisaklı sivil uzantıları ile suç örgütlerinin ilişkilerinden meydana gelen ve devletin yozlaşmış yüzünü ifade eden derin devlet kavramı ile asli anlamı karşılamaktan uzak yanlış bir çıkarıma varılmaktadır. Bununla birlikte, derin devlet kavramı ile ordunun siyasal alan üzerindeki etkisi ile ortaya çıkan askeri vesayet ya da devlet aklına dayalı meşrulaştırma anlayışı karıştırılmaktadır.

Bu çalışmada hem literatürde hem de kamuoyunda yanlış yorumlanan “devlet aklı”nın “derin devlet” kavramından farklı ve doğru bir biçimde anlamlandırılması ve anlaşılması adına tarihsel süreçte ortaya çıkışı ve gelişimi siyasal söylem ve pratikler üzerinden ele alınacaktır. Bu minvalde, devlet aklı-hukuk devleti arasındaki gerilim alanları değerlendirilerek devletin bekası temelinde geniş bir perspektifte oluşturulan ulusal güvenlik tanımıyla şekillenen ve hukuk devleti ilkelerine aykırı olarak yürütülen örtülü faaliyetler üzerinden bir yönetim anlayışı olarak değil, akılsallık temelinde rasyonel olarak devletin karşı karşıya kaldığı sorunları çözmek amacıyla kurgulanması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Dördüncü bölümde; Kürt sorununun tarihsel süreçte ortaya çıkışı ve gelişimi, geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet’in kuruluş sürecine kadar Kürt siyasal hareketinin seyrinde meydana gelen dönüşümler, Milli Mücadele sürecinde sorunun yönetimi, Cumhuriyet’in kuruluşu sonrası ulus-devlet inşa sürecinde yaşanan kırılmalarla birlikte yakın döneme kadar olan gelişmeler değerlendirilecektir. Kürt muhalif söyleminde ifade edildiği hali ile Cumhuriyet dönemi ulus-devlet projesinde Kürt kimliğinin Türk kimliğine karşı bir tepki olarak şekillendiği ve Kürt milliyetçiliğinin ve bundan kaynaklı etnik şiddetin tepkisel olduğu anlatısına karşı Kürt sorununun temelinde yatan milliyetçilik olgusunun

tarihsel süreçteki dinamiklerinin tespit edilerek özgün olarak değerlendirilmesi gereği üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda nedensellik ilişkisi bakımından tarihsel derinliği ve çok katmanlı içeriği ile Kürt sorununun modernleşme süreçleriyle olan irtibatı çerçevesinde; ulus-devlet pratiği temelinde geliştirilen politikalara bağlı olarak 19. yüzyılda yoğunlaşmaya başlayan uluslaşma ve merkezileşme yönündeki düzenlemeler ve bu duruma karşı görünürlük kazanmaya başlayan Kürt direnci arasındaki korelasyon ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu yaklaşım, Türkiye’de Kürt milliyetçiliğinin tarihsel dinamiklerinin tespit edilmesi ve Kürt kimliğinin politizasyonuna bağlı olarak sorunun tarihsel arka planının, soruna kaynaklık eden toplumsal, siyasal dinamiklerin nasıl gelişerek bugünkü halini aldığına anlaşılmasına imkan sağlayacaktır.

Beşinci bölümde; Kürt sorununun ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili olarak modernleşme, merkezileşme, milliyetçilik ve ulus-devlet ekseninde sorunun temellerine yönelik teorik, kavramsal ve tarihsel genel bir değerlendirme yapılarak, günümüze kadar “devlet aklı” merkezli olarak Kürt sorununun algılanış biçimleri ve oluşturulan resmi söylemler analiz edilecek; sorun üzerinde meydana gelen kırılmalara bağlı olarak algı değişimleri ve politik reaksiyonlar değerlendirilecektir. Bu çerçevede, siyasa yapıcı ve uygulayıcı kurumların sorun karşısında geliştirdiği refleksler ve politikaların sorun üzerinde olumlu ya da olumsuz etkileri bir dönemselleştirme üzerinden tetkik edilecektir. Kürt sorunu üzerine ilgili aktörlerin temel söylemlerinin değerlendirilmesi, gelişen süreç boyunca dönemselsel olarak algı, söylem ve eylemde ortaya çıkan değişimlerin-dönüşümlerin tespit edilmesi temel çıktılar olacaktır.

2. MODERN DEVLET

2.1. İLKEL TOPLUMDAN DEVLETLİ TOPLUMA

2.1.1 Devletin Kökeni Üzerine

Devletin kökeni üzerine ortaya konan teoriler, geniş bir kavramsal çerçevede tüm sosyal bilimler için temel inceleme ve araştırma konusu olmuş, her bir sosyal bilim dalı kendine özgü çözümlerinde devlet olgusunu farklı toplumsal-siyasal kavramlar çerçevesinde anlamlandırmıştır (Duman, 2016: 120). Siyaset bilimi de temel bir uğraş alanı olarak devletin tarihsel süreçte, hangi şartlar altında bir gereklilik dahilinde insanlar tarafından tasarlanarak ortaya çıktığını çözümlene çabasında olmuştur.

Antropolojik çalışmalar, insanlık tarihinin erken dönemlerinde devlet ve benzeri formlarda bir iktidar erkinin var olmadığını göstermektedir. Devletin ortaya çıkışı yöneten-yönetilen farklılaşması üzerinden bir siyasal iktidar olgusu olarak ele alındığında, binlerce yıla yayılan eşitsizliklerin derinleşmesiyle toplumsal katmanların oluştuğu ve erken devlet yapılanmalarının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Toplumsal yapıda meydana gelen bu eşitsizliklerin niceliği ve yoğunluğu bakımından, hangi andan itibaren ilkel toplumun devletli topluma dönüştüğü ise görece muğlaklığını korumaktadır (Uygun, 2019: 61).

Tarihin başlangıç noktasındaki insanı, devletin ortaya çıkışı için temel referans noktası olarak kabul eden evrimci görüş (Ortaylı, 1997: 11) biyolojik evrim ve sosyal-toplumsal evrim süreçleri arasında benzerlik ve süreklilik olduğu varsayımına dayalı olarak toplumların varoluşlarını koruyabilmek ve sürdürülebilmek için düzenlemeler yaparak içinde buldukları doğal çevre ve diğer toplumlarla mücadelelerinde yetenekler kazandığını, bu mücadelelerin insanlık tarihi boyunca olumlu-olumsuz farklılaşma süreçleri ortaya çıkardığını ileri sürer (Poggi, 2014: 118-119). Bu süreçler boyunca modernleşme yönünde doğrusal bir çizgi üzerinde tüm toplumların günün birinde devleti kuracağını varsayan evrimci görüşe karşı, insanlık tarihi boyunca devlet kurmamış ilkel toplumların on binlerce yıldır varlıklarını halen sürdürdüğü, devletli toplumların ise insanlık tarihinin yalnızca 5.300 yıllık kısmında var oldukları bilinmektedir (Uygun, 2019: 15).

İlkel toplumdan devletli topluma geçişi sosyo-ekonomik alt yapı değişimi üzerinden açıklayan Marksist teoriye göre üretim ilişkilerine bağlı olarak ilkel toplumun ekonomik yapısındaki gelişimin sonucunda özel mülkiyet kavramı ve sosyal sınıflar oluşmuş, üretim araçlarına sahip olan sınıfı sömürülen sınıfın saldırılarından korumak için bir baskı aygıtı olarak devlet ortaya çıkmıştır (Uygun, 2019: 47-49). Fransız antropolog Pierre Clastres ise

Üretim araçları üzerinde özel mülkiyete izin vermeyen eşitlikçi ilkel toplumda devletten önce özel mülkiyetin ve buna baēlı olarak sosyal sınıfların nasıl ortaya ıkabildiēini sorgulayarak, Marksizm'in tezlerine karşı önce devletin ortaya ıktıēını ileri sürer. Siyasal bir ilişki olan iktidar iktisadi bir ilişki olan sömürüden önce gelmektedir ve devletin ortaya ıkıı sınıfların doēuşunu belirlemektedir. Bu sebeple ilkel toplumlar hakkında sahip olunan bilgiler, siyasetin kökeninin ekonomik ilişkilerde aranmasını olanaksız kılmaktadır (2019: 183-188).

Devletin ortaya çıkışını kuvvet ve mücadele teorisi ile açıklayan düşünürler; eşitlikçi ilkel toplumun kendi iç dinamikleriyle yönetenler-yönetilenler olarak sınıflı bir toplumsal eitsizliēi ve bölünmeyi merulatıran devlet formunu ortaya çıkarmasının mümkün olamayacaēını ifade eder. Franz Oppenheimer'a göre *“devlet, zafer kazanmış bir insan grubunun yendikleri üzerindeki egemenliēini bir düzene baēlamak ve kendini iten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiēi gruba zorla kabul ettirdiēi bir toplumsal kurumdur”* (Oppenheimer 1997; Uygun, 2019'dan). Teorinin düşünsel temellerini Antik Yunan'dan balayarak, Roma düşüncesinde ve 14. yüzyılda İbn-i Haldun'da buluruz. İbn-i Haldun'a (1332-1406) göre insanların doēal içgüdülerine baēlı olarak gelişen kendi türüne karşı saldırganlık eēilimi bir çatışma ortamı yaratır ve güçlü olanlar bu çatışmadan galip çıkarak güçsüzleri kendilerine tabi kılar (Uygun, 2019: 167).

Aynı grle devletin dış dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkma olasılıēını ifade eden Clastres'e göre ilkel toplumu bütünüyle ortadan kaldıracak olan hiyerariden doēan otorite, iktidar ilişkisi ve insanların egemenlik altına alınması gibi ilkel toplumun bünyesinde bulunmayan unsurların yabancı bir gücün zoruyla yaratacaēı derin dönüşümdür (2019: 186). Yine başka bir Fransız antropolog Emmanuel Terray'a göre devletlerin ortaya çıkış sürecinde kurucular büyük oēunlukla dışarıdan gelen unsurlardır ve bir g ya da fetih her zaman devlet formlarının ortaya çıkışına öncülük etmiştir (2018: 101).

Devletin ortaya çıkışının dışsal bir etki sonucu gerekletiēi görüşünü ileri süren ve bunu tek veya en yaygın yol olarak gören yazarlar, yerleşik çiftçiler ve göçebe obanlar olarak iki farklı toplum tipini aynı coērafyada barındıran, bundan dolayı devletin ortaya çıkması için gerekli toplumsal ve çevresel koşulların bir arada bulunduēu Mezopotamya zerine yoēunlaırlar. Bölgede yerleşik çiftçiler ile göçebe obanlar arasında meydana gelen farklılaşmanın devletin ortaya çıkışına zemin hazırladıēı ve göçebe topluluk Sümerlerin,

Mezopotamya’da yerleşik tarıma geçmiş topluluklar üzerinde egemenlik kurmasıyla ilk devlet formunun görünürlük kazandığı ileri sürülür (Uygun, 2019: 49).

2.1.2 Devletin Anlamlandırılması

Tarihsel süreçte toplumsal farklılaşma ve işbölümünün artması siyasal işlevi yerine getirenlerin toplumdaki ayrı bir grup oluşturmalarına yol açmış, yöneten-yönetilen ayrımının belirginleşmesi siyasal işlevin kurumsallaşmasına ve devlet-toplum ikiliğine neden olmuştur. Ancak bu süreç boyunca siyasal işlevi yerine getiren yapıların birbirinden farklı biçimler aldığı görülmektedir (Duman, 2016: 120). Devlet kavramının dünyanın farklı coğrafyalarında, farklı biçimlerde anlamlandırılmasının sonucu olarak (Akal, 2018: 15), siyasal yapılanmalar ve zihniyetler arasında ortak bir düşünsel temel mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla devlet ve siyasal iktidar kavramlarının benzerliklerine rağmen Antik Mısır ve Yunan’da, feodal dönemde, imparatorluklar döneminde, Doğu ya da Batı toplumlarında aynı içeriğe sahip olmadığı, gelişen siyasal-toplumsal dönüşümlere bağlı olarak kavramlar üzerinde anlam kaymalarının gerçekleştiği görülür (Baykal, 2020: 276).

Bu bağlamda, devlet kavramının içermesi gereken bütün unsurları bir araya getirerek yapılacak kapsamlı bir tanımlama soyut bir düşünce olarak devlet kavramının tam olarak ne ifade ettiğini açıklamada yeterli olmayacaktır (Kapani, 2015: 44). Tarihsel süreçte göçebe topluluklardan erken devletlere, kent devletlerinden feodal devletlere, mutlakiyetçi devletlerden ulus-devletlere ve günümüz devlet biçimlerine kadar dönüşümler geçiren toplumlarda devlet farklı biçimlerde anlamlandırılmıştır. Devlet kavramının ideal bir tanımını yapmak yerine farklı dönemlerde, farklı toplumlarda ne ifade ettiği ve nasıl düşünüldüğünün cevabını aramak yerinde olacaktır.

Antik Yunan’da Platon ve Aristoteles insan hayatını her anlamda kuşatan ve düzenleyen *Polis* kavramını “ortak yarar”ın tasavvuru olarak kullanmışlardır. Roma siyasal düşüncesinde Cicero tarafından hem imparatorluğun evrensel ideali hem de bir hukuki unsur olarak *res publica* şeklinde tanımlanmıştır. Augustinus’la birlikte her biri için aynı tanımları vermekle birlikte *res publica*, *civitas* ve *regnum* kavramları kullanılmaktadır. Bazı durumlarda farklılaşmakta, *civitas*, Avrupa’nın belli bölgelerinde özellikle İtalya’da gelişen site devletini karşılamaktadır. *Regnum* ise Orta Çağ’ın erken döneminde ortaya çıkan yerel monarşiler için kullanılmaktadır (d’Entréves, 2018: 197).

Orta Çağ’da siyasi birliği tanımlayan *res publica* kavramı ile Yeni Çağ’ın modern alanında siyasi birliği tanımlayan *res publica* kavramı farklı anlamlara gönderme

yapmaktadır. M. Senellart, 16 ve 17. yüzyıllarda siyasal gücün kullanımını ifade eden devlet, halk ve toprağa gönderme yapan kavramların Orta Çağ siyasal düşüncesinde var olmadığını ya da aynı anlamı ifade etmediğini belirtir. Modern döneme özgü kavramsal çerçeveyi oluşturacak olan *stato* Rönesans döneminde ortaya çıkarken ilk olarak *Prens*'te Machiavelli tarafından sistematik olmayan bir kullanımla; yöneticilerin gücünü ya da üzerinde hâkimiyet kurulmuş bir halkı ve toprağı ifade etmek için kullanılır (Senellart, 1995; Akal, 2019'dan). Bu anlamda devlet kavramı, kesin ve belirgin bir anlama kavuşmamıştır. Bugün devlete atfedilen özellikler görece ifade edilen tarihsel dönemlerde de vardır, ancak modern anlamda devlet kavramını karşılamaktan oldukça uzaktır.

16. yüzyılda skolastik düşünceden modern düşünceye geçiş aşamasında, siyasal alanın teolojik bağlamdan koparak dünyevi alanda yönetimin meşruiyet kaynağı olarak toplumun gösterilmesi ve ulusun yasa yaratıcı olarak düşünülmesi ile merkez kavram olarak devlet, egemenlik, sözleşme, ulus, laiklik, kuvvetler ayrılığı kavramları bir bütün haline gelirken farklı bir nesnel gerçekliğe gönderme yaparak çağdaş anlamda belirtmeye başlayacaktır (Akal, 2019: 316-319). Artık devlet kavramı 20. yüzyıla kadar uzanan dönemde siyasal bir bütünlük olarak her şeye hükmeden bir düzeni ifade edecektir (Schmitt, 2018: 245).

2.1.3 Devlet Kavramının Zaman ve Mekan Sınırlılığı

Devlet kavramının ilkel toplumlara kadar geriye götürülerek çok geniş bir zamanda tüm siyasal yapıların devlet olarak tanımlanması tartışmalı ve muğlak bir durum ortaya koymaktadır. Bugünkü anlamda ve nitelikleri kapsamında; sınırlı bir territoryal alan üzerinde yerleşik nüfus, siyasal bütünlük ve merkezi örgütlenmeyi ifade eden biçim ve kurumsallaşmış siyasal iktidar olarak devlet kavramı modern zamana ait bir olgudur (Akal, 2018: 14). Bununla birlikte devlet, insanlık tarihinin siyasal gelişiminde yöneten-yönetilen ayrımının belirlediği aşama ve sonrası siyasi yapıların ortak adı olarak kabul edilse ve modern devlet olarak adlandırılan kurumsallaşmış siyasal iktidar biçimini aşan bir içerikle tanımlansa bile modern devletin diğer devlet formlarından ayrı olarak değerlendirilmesi gerekecektir. Yeni bir siyasal düzen olarak modern devleti öncülü olan diğer siyasal örgütlenme biçimlerinden ayıran temel fark ise merkezi otorite, zor kullanma ve en önemlisi egemenlik anlayışı ile birlikte iktidar ilişkilerine ve bu anlamda meşruiyet kurgusuna getirdiği yeni biçimdir (Erözden, 2012: 68).

Tarihsel süreçte Mezopotamya’da ortaya çıkan erken devlet formlarını ve Antik Yunan’dan itibaren siyasal toplumu ifade eden *polis, civitas, res publica, regnum* olarak adlandırılan devlet formlarını 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan *status, stato, état, state* olarak ifade edilen “devlet” kavramından ayrı olarak sınırlandırmak; kurumsallaşmış siyasal bir yapı olarak dünyevi alanda insan aklı ile kurgulanan devleti öncülü olan diğer iktidar yapılanmalarından ayırma çabasıdır. Bu çaba, devlet kavramını bir dönem üzerinden sınırlamak değil, modern anlamda devleti ve buna dair düşünceleri diğerlerinden ayırmaktır. Bu ayırım da devlet, yasa ve uygulama arasındaki meşruiyet ilişkisi üzerinden ortaya konulabilecektir. Kurumsallaşmış bir siyasal iktidar biçimi olarak devlet, yöneten-yönetilen ilişkisini düzenleyen yasanın dünyevi alanda oluşturulduğu bir düşünce üzerinden kurgulanmış ve 15. yüzyıldan başlayarak Batı Avrupa’da gelişen ekonomik, sosyal, kültürel, toplumsal süreçler sonunda temelleri atılan bir siyasal örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkmıştır (Akal, 2018: 16-18).

Batı siyasal düşüncesinde, devletin kökeni hakkındaki literatür Antik Yunan’dan itibaren başlamakla birlikte, devlet teorileri tarihinin aydınlanma dönemiyle başlatılmasının nedeni de bu döneme kadar olan süreçte devletin Tanrı’nın yeryüzündeki devamı olduğu şeklinde teolojik temelde açıklanmasıdır. Devletin teolojik kaynağa dayandırılan meşruiyetinin aydınlanma ile birlikte toplumsal sözleşme, egemenlik ve kuvvetler ayrılığına dayandırılmak suretiyle akılcı hale getirilmeye çalışılmış, aydınlanma düşünürlerinin devleti akılla kavranabilen bir olgu olarak dünyevi alanda kurgulama çabası yaygınlık kazanmıştır. Bu bakımdan 15. yüzyıldan itibaren gelişen süreçte kurumsallaşmış bir siyasal iktidar biçimi olarak ortaya çıkan devlet yapılanmasını ve bunu kurgulayan insan aklını tarihsel gelişimin doruğu sayan yaklaşımda; tarihçiler ve devlet kuramcıları, devletin insan aklı ile kurgulanmış en önemli siyasal gerçeklik olduğunu vurgular (Neocleous, 2014: 11).

2.2. MODERN ÖNCESİ DEVLET GÖRÜNÜMLERİ

2.2.1 Erken Devlet Yapılanmaları

Yöneten-yönetilen ayrımının belirginleşerek toplumdaki ayrılmış bir siyasal erkin ortaya çıkışı, her coğrafyada aynı zaman diliminde gerçekleşmiş mekanik bir değişim olmamakla birlikte antropolojik veriler siyasal kurumsallaşmaya giden sürecin M.Ö. 8000’li yıllarda belirmeye başlayan yerleşik tarım toplumları ile hızlandığını ortaya koymaktadır (Duman, 2016: 138).

İlk yerleşik hayatın ve tarımsal üretimin başladığı Mezopotamya’da, M.Ö. 3500’lerden itibaren sosyal ve siyasal yapıları bakımından uygarlık tarihi adına ilkleri gerçekleştiren Sümer kent devletleri, erken devlet formları olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Arkeolojik bulgular, on farklı sosyal sınıftan oluşan bu toplumlarda dini ve seküler liderlerden oluşan yönetici sınıfta ilk başlarda dini liderlerin baskın olduğunu ancak kent devletleri arasında ortaya çıkan savaşlarla birlikte dini liderlerin etkisinin azalarak M.Ö. 3000-2500 yılları arasında dünyevi otoritenin etkin olmaya başladığını göstermektedir. Antik Yunan ve Roma’dan önce yetkilerle donatılmış ilk temsil meclislerine sahip olan Sümer Uygarlığında, politik alanda ilerlemeler kaydedilmiş, kralların iktidar gücünü sınırlayan siyasal meclisin yetkisini tanımakla demokratik yönetimin ilk adımları atılmıştır (Uygun, 2019: 65-67).

Sümer kent devletleri arasında ortaya çıkan savaşların sonunda, tüm Sümer kentlerinin bir krallık altında denetime alınmasıyla erken imparatorluk yapısı belirmeye başlamış, Mezopotamya’nın tamamını ele geçiren Samiler ilk erken imparatorluk örneği olarak Akad İmparatorluğunun kurucusu olmuştur. İmparatorluğun siyasal örgütlenmesi, kurulan düzenli askeri garnizonlar, tapınaklara yönetici ve kentlere valiler atanması bilinçli merkezileşme politikalarına işaret etmektedir. Ancak otoriteyi tesis edebilecek ordunun yetersizliği, merkezden atanan bürokrasinin zayıflığı ve kurumların sürekliliğini sağlayacak kaynakların azlığı ile birlikte imparatorluk diğer bölgelerden gelen göçebe kavimlerin saldırıları sonucu yıkılmıştır. Bilinçli bir merkezileşme politikasına ve Akad dilinin sonraki dönemde iki bin yıl boyunca Mezopotamya’da hâkim dil haline gelmesine rağmen imparatorluğun kenti aşan bir toplum tipine dönüşemediği görülür. Bunda etkili olan böyle bir amaç ve anlayışın bulunmaması ile birlikte kralların tüm kent devletleri üzerinde kentin aidiyetinden ayrı olarak yeni bir toplumsal kimlik inşa etme hedefinin bulunmamasıdır (Uygun, 2019: 68-69). Bu durum büyük oranda Antik Yunan kent devletlerinde görülecektir.

2.2.2 Antik Yunan Kent Devletleri

Mezopotamya uygarlıklarından daha geç tarihlerde ortaya çıkan Antik Yunan devletleri, M.Ö. 2000’li yıllarda belirmeye başlar ve M.Ö. 700’lü yıllarda demokrasi, monarşi, aristokrasi, askeri oligarşi gibi biçimler alan kent devletleri kurulur (Uygun, 2019: 71). Antik Yunan, özellikle devlet ve siyasal-toplumsal düzen üzerine yapılmış çalışmaları ile öne çıkmaktadır. *Polis* olarak adlandırılan yüzlerce kent devletinde farklı siyasal sistemlerin uygulanması, Aristoteles ve Platon başta olmak üzere siyasal düşünürlerin devlet

üzerine çalışmalarını sadece teorik olarak değil gerçek yaşamsal alanda karşılaştırmalı bir perspektifle ele almalarını mümkün kılmıştır (Duman, 2016: 140).

Üzerinde ortak bir uzlaşımın olmadığı farklı içeriklerle anlamlandırılan ve mekansal-siyasal anlamda düzenlenmiş bir birim olarak Batı siyasal düşünce tarihinin başlangıç noktasına yerleştirilen *Polis* (Ağaoğulları, 2011: 22) modern dönemin bağımsız egemen devlet yapısına benzemekte, kurgusal olarak diğer coğrafyalardaki kent devletlerinden ayrılmaktadır. Devletin ve toplumun bir bütün olarak düşünüldüğü demokratik ve kültürel yapı, siyasal katılım ve kamusal faaliyetler, bunun sonucu olarak gelişen yurttaşlık bilinci ile siyasal-toplumsal örgütlenme biçimini aşarak kapsayıcı şekilde dinsel, askeri ve ekonomik bütünlük içinde felsefi olarak temellendirilmiş bir sürekliliği amaçlamaktadır (Duman, 2016: 140).

Tüm toplumsal çözümler, Antik Yunan siyasal düşüncesinde aşkın bir anlam ifade etmekte olan *Polis* üzerinden kurgulanmaktadır. Demokritos'a (M.Ö. 460-370) göre insanlar akıllarını kullanamadıkları sürece birbirlerine karşı düşmanca duygular geliştirirler ve iyiler-kötüler, varlıklar-yoksullar arasında düşünsel bir birliğin sağlanamamasının sonucu olarak toplumsal ve siyasal bir düzenlemeye gerek duyulur. Bu durumun çözümü, devletin ve yasanın varlığıyla mümkün olurken devlet ve yasa toplumsal yaşamın bütünlüğü ve ortak çıkarı için kurgulanır (Ağaoğulları, 2011: 66).

Sokrates (M.Ö. 469-399) düşüncesinde de insanın amacı olarak mutluluğu sağlayacak olan toplumsal-siyasal birliği oluşturan devlet ve yasa merkezi önemdedir. Yurttaşlar yasaya uygun davrandığı sürece devlet güçlenecek ve uyumunu koruyabilecek, bu sayede tüm yurttaşların mutluluğunun cisimleşmiş hali olarak ortaya çıkacaktır (Ağaoğulları, 2011: 86). Sokrates, devletin nasıl olması gerektiği konusunda bir çözümlenmede bulunmazken bunu yapacak olan Batı siyasal kültürü üzerinde derin etkileri olan ve siyaset felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen öğrencisi Platon olacaktır (Uygun, 2019: 114).

Platon'a (M.Ö. 427-347) göre insanlar kendi kendilerine yeter varlıklar değildir ve bu yetersizlik insanları zorunluluk olarak birlikte yaşamaya yöneltmektedir. Bu durumda, toplum ve bunu mümkün kılan devlet insan gereksinimlerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Ağaoğulları, 2011: 98). Üretim, koruma ve yönetim olarak sınıflı bir toplumsal yapı üzerinden ideal devlet modelini tasavvur ettiği *Devlet* adlı eserinde, devleti ve toplumu ortaya çıkaran zorunlu ilişkileri tespit ederek ideal devlete ulaşmayı ve toplumu formuna

uygun olarak düzenleyip bu toplumsal düzene göre bir devlet örgütü kurmak gerektiğini ifade etmektedir (Uygun, 2019: 114). Devleti bir beden üzerinden tahayyül eden Platon'a göre devletin sürekliliği ancak bu bedenin sağlıklı bir şekilde bütünlüğü sağlanabildiği ölçüde mümkün olacaktır. Bununla birlikte bedenin sağlığı ve bütünlüğünün devamının toplumu oluşturan farklılıklar ya da kişiler arası güç ilişkilerine indirgenemeyeceğini ve devletin bunların üstünde olduğunu söylemektedir. Bedeni oluşturan organların tikel amaçlarının hiçbir hükmü yoktur ve tek amaç bir bütün olarak bedenin, yani devletin kendisidir (Ağaoğulları, 2011: 99).

Politika'da devletin doğasını incelerken devletin insanların ortak yararı için en iyiyi amaçlayan tek ahlaki ve düşünsel yaşam olanağı olduğunu ifade eden Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) siyaset felsefesinde öncelik birey değil devlettir. Çünkü bireyin iyi yaşama ve mutluluğa ulaşmasının yolu, devlet sayesinde mümkün olabilecektir (Ağaoğulları, 2011: 140). Hocası Platon'un eşitsizlik üzerine temellenen fikirlerini benimsemekle birlikte, Aristoteles'in toplum ve devlet anlayışı daha incelikli felsefi temeller üzerine oturmaktadır. Felsefesinin temel dayanağı tanrısal esinden çok aklın ilkeleri olan Aristoteles'e göre insanı diğer varlıklardan ayıran aklıdır ve amacı akla uygun bir yaşam sürmektir. Bununla birlikte insanın içinde yaşadığı toplumunda akla göre düzenlenmesi gerekir (Uygun, 2019: 123).

Mezopotamya'da kurulan ilk kent devletlerinden itibaren, katılımcı demokratik uygulamaların öne çıktığı ilk siyasal sistemler Antik Yunan'da görülmekle birlikte bu durum Atina ve az sayıda diğer site devletleri ile iki yüzyıllık bir dönemle sınırlıdır. Bunu sağlayan koşullar; etnik, dinsel ve kültürel çatışmaların olmadığı türdeş bir toplumsal yapı, düşük yoğunluklu nüfus ve coğrafi koşullardan kaynaklı küçük ölçekli site devlet yapılanması olmuştur (Uygun, 2019: 74-75). Farklı siyasal gelişim süreçleri yaşayan *Polis*'ler arasında öne çıkan Atina, tanrısal yasaların yerine insan aklı ile oluşturularak yazıya geçirilmiş yasalar, kabile ilişkilerinin ve soya dayalı bağlılıkların tasfiye edilmesi ile yurttaşlık bilincinin gelişmesi bakımından önem taşımakta, bu yönü ile kente dair aidiyet ve toplumsal kimlik oluşturma anlamında farklı bir durum ortaya koymaktadır (Ağaoğulları: 2011:42).

2.2.3 Roma (Cumhuriyet-İmparatorluk) ve Devlet-Toplum

Avrupa, Afrika ve Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada kurulu kent devletleri dönemini sona erdiren Roma'da, siyasal düşünce Antik Yunan kent devletlerinin gerisinde olmasına rağmen başarıları; teoriye değil eyleme dönük olarak Avrupa'da etkileri halen devam eden güçlü bir idari-siyasal yapı kurmuş olmalarıdır (Uygun, 2019: 133-135). Hukuki

bir altyapı ile siyasal kurumlar oluşturarak ve merkezi iktidarı kurumsallaştırarak büyük bir imparatorluk haline gelen (Duman, 2016: 142) Roma'da gelişen siyasal mücadeleler ve tecrübe edilen siyasal deneyimle birlikte ortaya çıkan düşünceler modern siyaset felsefesi için de temel referans olmuştur. Roma'nın karma siyasal sisteminin savunucularından Polybios (M.Ö. 203-120) Roma'nın yarım asırlık bir süreçte çok geniş bir coğrafyada emperyal genişliğe ulaşmasını Roma anayasal düzeni ile açıklarken iyi bir anayasa ile devletin genişleyerek yükselmesi arasında bir ilişki kurar (Ağaoğulları, 2011: 173).

Siyasal sistemin zamanla bozuma uğramasının kaçınılmaz olduğunu değerlendiren Polybios'a göre devletlerin yıkılması önlenemez ancak iyi düzenlenmiş bir anayasa ve güçler dengesinin sağlandığı bir siyasal düzenle bu durum geciktirilebilir ve istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürebilecek bir devlet ortaya çıkabilir (Uygun, 2019: 134). Bu düşüncenin; kurgulanmış bir güçler dengesinin ötesinde konsüller, senato ve halk olarak üç unsura dayalı kurumsallaşmış bir denge sisteminin ilk örneği olarak Montesquieu ve Locke'un geliştireceği kuvvetler ayrımı kuramının öncülü olduğu söylenebilir (Ağaoğulları, 2011: 176).

Roma'da kamusal alan ve devletin tüzel bir kişilik olarak otoritesinin doğuşu arasında önemli bir ilişki vardır. Bu bağlamda Cicero (M.Ö.106-43), devleti onu meydana getirenlerden ayrı, tüzel bir varlık olarak tasarlamasa da bir taraftan devlet ile halkı eşitlerken, diğer taraftan devlet ile yönetim arasında yaptığı ayrım bakımından biçimsel bir devlet kavramının ortaya çıkışının mimarı olmuştur. Devleti "*yasanın birleştirdiği yurttaşlar topluluğu*" olarak ifade ederken, hukuki temele oturarak meşrulaştıran Cicero, devleti meydana getiren toplumu da hukuki bağlara sahip bir siyasal beden olarak tanımlamaktadır. Bu sayede yurttaşların birliğinin sağlanması ve siyasal toplumun bir arada tutulması mümkün olabilecektir (Ağaoğulları, 2011: 182-185).

2.2.4 Feodal Dönem

Üzerinde genel bir uzlaşma olmamakla birlikte, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile sona erdiği kabul edilen Antik Çağ'dan Rönesans'a kadar olan dönemi ifade eden, ancak bu uzun dönem boyunca hem zaman ve coğrafya hem de tarihsel, sosyolojik ve siyasal bakımdan homojenlik göstermeyen Orta Çağ feodal yapılanması Avrupa'yla özellikle de Batı Avrupa'nın belirli bir coğrafyası ile sınırlıdır (Ağaoğulları, 2011: 237).

Bu dönemde, Roma İmparatorluğu'nun M.S. 331'de Doğu-Batı Roma olarak bölünmesi ve Batı Roma İmparatorluğu'nun da M.S. 476'da yıkılmasıyla Avrupa'da ortaya

çıkan merkezi siyasal otorite boşluğunu tek örgütlü güç olarak kalan Roma Kilisesi doldurmaya başlar. Ancak Roma İmparatorluğu temelinde bir idari örgütlenme ile Papa'nın imparator, piskoposların da eyalet valileri olarak ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmaları mümkün olmamış; Vizigotlar ve Cermen halklarının saldırılarından sonra Hun akınlarının başlamasıyla birlikte hızlanan parçalanmışlık siyasal otoritenin, feodal beylikler düzeyine kadar inmesi ile sonuçlanmıştır (Ağaoğulları, 2011: 223; Uygun, 2019: 143).

Bu durumun istisnası 7. yüzyılın sonlarında Frank Krallığı olmuş, Roma ve Kilise kaynaklı kurumsal miras olarak toprağa dayalı vassal sözleşmeleri ile meydana getirdikleri bir sistemle büyük toprakların idaresinin güvenlik içinde yürütüldüğü bir yapı oluşturmuşlardır (Poggi, 2014: 50-51). Her biri kendi toprakları üzerinde yasama-yürütme-yargı yetkilerini kullanan egemen iktidar haline gelen feodal beylerin, senyör-vassal hiyerarşisi altında sözleşmelerle daha üstteki beylere bağlı olduğu bir siyasal yapı ve bu yapının en tepesinde zayıf krallıkların ortaya çıktığı dikey-yatay olarak çoklu bölünmüş bir siyasal yapı meydana getirilmiştir. Ancak oluşturulan yapıda, feodal düzenlemelerin doğası gereği ortaya çıkan yozlaşma bu idari sistemin kurumsal bir temele oturmasını ve sürekliliğini imkansız kılmıştır.

“Devlet” için ayırt edici özellik olan egemenlik kavramı bakımından düşünüldüğünde, farklı güç odakları arasında ittifaklara dayalı çok sayıda küçük iktidarlardan oluşan bu siyasal yapılar (Ağaoğulları, 2011: 238); merkezi egemen bir otoritenin olmadığı, genel bir ifadeyle devletin olmadığı bir durumu ifade etmektedir (Duman, 2016: 143). Bu anlamda merkezi devlet anlayışının karşısında siyasal otoriteyi dağıtan feodalite devlet öncesi bir yapılanmayı ifade eder (Ağaoğulları, Köker, 2018: 35).

2.3. MODERN DEVLETE GİDEN YOL

Siyasal iktidarın meşruiyet kaynağı ilkel toplumlardan başlayarak teolojik kaynağa aranır ve bu teolojik bağlam zamanla farklı inançlara bürünerek değişime uğrasa da izlerinin hiç kaybolmadığı görülür. Teolojik meşruiyetin en ilkel hali olarak hükümdarın yeryüzü tanrısı olduğu *Tanrı-Kral*, Mısır firavunlarından başlayarak bu inanış değişime uğrar ve 10. yüzyılda Kilise tarafından sistemli bir hale getirilerek bir teokratik doktrin olarak belirmeye başlar (Kapani, 2015: 79).

11. yüzyılın sonlarında, Haçlı Seferleri ve Papa'nın aforoz silahı ile birlikte kralların iktidarı üzerinde baskın bir siyasal güç haline gelen Kilise (Ağaoğulları, 2011: 246) Aziz Paulus'un (M.S. 5-64/67) “*iktidar yalnızca Tanrı'dan gelir ve iktidardakiler Tanrı*

tarafından atanmışlardır” (Mairet, 2018: 217) ifadesi ile hem ruhani hem de dünyevi alanda en güçlü otorite olarak ortaya çıkar. Ancak bu ifade, aynı zamanda kralların otoritesini de meşrulaştıran bir işlev görek bir bütün olan iktidarı bölmekte ve Kral’ın iktidarıyla Kilise’nin iktidarını ayrıştırarak mutlak iktidar düşüncesini zayıflatmaktaydı. Bu uyumsuzlukta, Papa I. Gelasius (-496) hem Kral’ın hem de Papa’nın iktidarının Tanrı’dan geldiğini ancak bu iki iktidar çatıştığında üstün olanın ruhani iktidar olduğunu ve dünyevi iktidarın ruhani iktidara tabi olduğunu söyleyecektir (Uygun, 2019: 149-150). İktidarlara Tanrı tarafından verilen krallar Hristiyanlığın kutsal amaçları için Tanrı’nın temsilcisi olan Papa’nın buyruklarına tabi olmalıydılar. “*İki kılıç kuramı*” olarak ortaya çıkan bu öğretiyeye göre “*Tanrı’nın yasasıyla bağlı olan Papa İmparatorun yasasıyla bağlı değildir, aksine gücünü Tanrı’dan alan İmparator Tanrı’nın yani aslında Papa’nın yasalarıyla bağlıdır*” (Ağaoğulları, 2011: 246).

Bu bağlamda bir din adamı olarak yönetim ilkelerini araştıran ve bunları kurumsallaştırarak pratik eylem düzeyine aktaran alanı siyaset bilimi *scientia politica* olarak adlandıran Aziz Thomas (1225-1274), siyaseti teolojik kaynaktan soyutlayan Machiavelli tarafından temellendirilecek ayrımın başlangıcında oldukça önemlidir. İnsanların bir arada yaşamasını doğal bir zorunluluk olarak değerlendiren Thomas, siyasal iktidarın varlık sebebini bu doğal zorunluluk üzerinden temellendirir. İnsanların bir arada yaşayabilmesi için yöneticiye ihtiyaçları vardır ve ortak faydayı-çıkarları sağlayacak ve koruyacak olan siyasal iktidar birlikte yaşamın zorunluluğu olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan doğal bir varlık olarak insanların ortak iyiliği için var olan devletin köken ve işleyiş olarak Kilise otoritesiyle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak, Thomas bir taraftan işlev ve köken bakımından Kilise-Devlet ilişkisini iki kılıç kuramından farklı olarak iki ayrı alanda kurarken diğer taraftan yasayı merkeze alarak bu ilişkiyi akıl üzerinden tekrar kurar. Buna göre insan tanrısal bir boyuta da sahiptir ve akıl yoluyla bunu kavrayamayacağından dolayı tanrısal vahye ihtiyacı vardır (Ağaoğulları, 2011: 260-262). Bu sentezi gerçekleştirme çabasındaki Thomas Aziz Paulus’un “*bütün iktidarlar Tanrı’dan gelir*” sözünü “*bütün iktidarlar Tanrı’dan halk aracılığıyla gelir*” şeklinde değiştirerek tanrısal kaynağı nedeniyle tüm iktidarlara boyun eğilmesine karşı çıkar. Ancak, iktidarın kaynağı ve kullanımına farklı bir yorum getirirken ileri sürdüğü Ölümsüz Yasa, Doğal Yasa, Kutsal Yasa ve Pozitif Yasa hiyerarşisi içinde “iki kılıç” öğretilerine karşı Kilise’yi devletten güçlü kılmaktadır (Uygun, 2019: 152-154).

İspanyol, İngiliz ve Fransız hukukçuların Papa III. Innocent tarafından 1202 yılında yayınlanan fermana dayanarak kralların kendi krallık sınırları içinde tamamen bağımsız

olduklarını savunmaya başlamaları, yeni bir duruma işaret eder. Bu fermanla Papa, Fransa kralının dünyevi işlerde başka bir üst makama bağlı olmadığını bildirmektedir. Bu durum, modern devletin ortaya çıkış aşamasında önemli bir düşünsel gelişimi ifade ederken (Erözden, 2013: 58) yüzyılın ikinci yarısından itibaren sertleşmeye başlayan ruhani-dünyevi iktidar çatışmasında, Papa'nın aforoz silahına rağmen imparatorlar ve krallar Roma Kilisesi'ne karşı direnç göstermeye başlamışlardı. İngiltere ile aralarındaki savaş haline rağmen 13. yüzyılın sonlarında, Fransa Kralı'nın din adamlarını vergilendirme ve yargılama yetkisini kullanmaya başlaması ardından İngiltere Kralı'nın da din adamlarını vergilendirmesiyle birlikte ortak düşman olarak Roma Kilisesi'ne karşı tutum sertleşmişti. 14. yüzyılın başında Fransa Kralı'nın Papa'yı tutuklatması ile şiddetlenen çatışma, Fransız monarşisinin Roma Kilisesi karşısında güçlü bir konum elde etmesini ve dünyevi konularda Kilise'ye karşı bağımsızlığını elde etmesini sağladı (Ağaoğulları, 2011: 264-265).

İnsan aklının ürünü olan pozitif yasaların üstünlüğü, devlet iktidarının egemen iktidar ve bu iktidarın kaynağının halk olduğunun düşünsel temelleri 14. yüzyılda Hristiyan coğrafyasında siyasal iktidarı Kilise'den özerk ve dünyevi olarak kurgulayan Padovalı Marsilius ve İslam coğrafyasında siyasal iktidarın dünyeviliğini ifade eden İbn-i Haldun tarafından atılmaya başlanır (Uygun, 2019: 156). Devlet-Kilise ilişkisinde Papa'nın krallar ve prensler üzerindeki iktidarını reddederek modern anlamda devlet kavramının düşünülebilmesine en önemli katkıyı sağlayan (Ağaoğulları ve Köker, 2013:56) Padovalı Marsilius'a (1275-1342) göre Kilise'nin toplumsal barışı ve güvenliği sağlayan siyasal iktidara tabi olması gerekir ve istikrarlı bir devlet düzeni tanrısal yasalarla değil, toplumun iradesi olarak ortaya çıkan pozitif yasalarla sağlanabilir (Uygun, 2019: 159). Marsilius, Papa tarafından aforoz edilmesine neden olan ve siyasetin din dışı dünyevi bir etkinlik olarak modern anlamda tanımlanmasının temellerinin atıldığı *Barışın Savunucusu* adlı eserinde, modern siyasi düşüncenin temellerini de hazırlar. Teolojik kaynaktan bağımsız yeni bir toplum tanımı oluşturmayı başaran Marsilius, 1576'da Jean Bodin'in tanımladığı egemenlik kavramına uzaktır ancak siyasetin özerkliğini ve devletçi monizmi kurumsallaştırarak modern devlet düşüncesinde Hobbes, Locke ve Rousseau'nun düşüncelerine zemin hazırlayacaktır (Mairet, 2019: 220).

İbn-i Haldun'un (1332-1406) *Mukaddime* adlı eserinde, toplumsal düzen ve siyasal iktidara dair ortaya koyduğu teoriler, yaşadığı dönem ve coğrafya göz önüne alındığında zamanının çok ötesinde bir bakış açısına işaret eder. İslam dünyasında da hâkim olan Orta Çağ'ın "her türlü iktidar Tanrı'dan gelir" düşüncesini benimsemediğini ve siyasal iktidarın

teolojik kaynaklı olduğu şeklindeki akıl yürütmenin yanlış olduğunu, siyasal iktidarı tanrısal bir temele dayandırmadan da bir toplumsal düzenin kurulabileceğini ifade eder. Machiavelli'den yaklaşık bir asır önce topluma ve devlete egemen olan yasaların ahlaki kurallar değil, insan iradesinden bağımsız işleyen sosyal-siyasal yasalar olduğunu, siyasetin doğası gereği ahlaktan ayrışarak güç ve çıkar ilişkileri üzerinden biçimlendiğini kuramsal bir çerçevede ortaya koyar (Uygun, 2019: 161-163).

Orta Çağ'ın sonlarında, burjuvazinin desteğini arkasına alan kralların Kilise ve feodal ilişkilerin tasfiye edilmesi sonucu tek, mutlak ve bölünmez iktidar sahibi olarak tarih sahnesine çıkmaları modern devlet anlayışının ilk aşaması olurken Avrupa'da mutlak monarşilerin hâkim olduğu bir dönemi ifade etmektedir. İktidarlarını oluşturdukları siyasal kurumlara ve halka dayandırarak sağlam ve sürekli temeller sağlayan krallar papalığın hükümlerini reddederken (Ağaoğulları, 2011: 263) askeri teknolojinin gelişimi ile birlikte ateşli silahlar ve topun kullanımı korunaklı şatolara sahip feodal beylerin gücünü kırarak savunmasız hale getirmiş ve Krallar üstün bir otorite haline gelmişti (Uygun, 2019: 148). Özellikle İngiltere ve Fransa merkezi-ulusal nitelik kazanmaya başlarken krallık buyruklarını tüm ülke topraklarında geçerli kılmaya başlamışlardı.

Artık insanları eski toplumsal düzen *ancien régime*'den kurtararak akıl önceliğinde yeni bir düzenin belirmeye başlamasıyla insanlık tarihi bakımından önemli bir kopuş noktası sayılan aydınlanma dönemi başlayacak (Çiğdem, 2017: 16) ve insan aklının önündeki akıldışı engellerin kaldırılmasıyla akla uygun bir düzen kurmanın gerekli olduğu yönündeki toplumsal proje hayata geçecektir (Ağaoğulları, 2011: 317). Bu yeni durum, vahiy ile akıl arasındaki kopuş sonrası teolojik kaynaktan ayrı bir siyasal düzenek ile birlikte insanı ve akli merkeze alarak kurgulanan bir siyasi tahayyülün ortaya çıkışı, (Baldini, 2012: 16) kutsal kitabın insan hayatının tüm alanlarını düzenleyen yasa kitabı olmaktan çıkarılarak Anayasa'nın kutsal kitabın yerini alışdır (Akal, 2012: 32).

2.4. MODERN DEVLETİ TEMELLENĐREN DÜŞÜNÜRLER

Modern devletin ortaya çıkış sürecinde en önemli aşamalardan biri, kişilere yönelik siyasal itaatin hâkim olduğu feodal yapıların bozuma uğrayarak yerine kurumlara yönelik siyasal itaatin yerleşmesidir (Erözden, 2013: 55). Modern öncesi feodal yapılarda, hükümdar ve hanedanların güç ve çıkarlarını ifade eden kurumsallaşmamış iktidar imtiyazlı siyasal hakları ve sosyal konumları ifade etmektedir. Bu bakımdan siyasal faaliyetler toplumsal

yaşama modern devlette olduğu gibi nitelikli bir düzen getirmemişlerdir (Poggi, 2014: 35-177).

Modern devleti kendinden önceki devlet formlarından ayıran temel farklılık ise sahip olduğu seküler, egemen ve meşru iktidar anlayışıdır. N. Machiavelli ile teolojik kaynaktan ayrı dünyevi bir siyasal iktidar kurgusu temelinde şekillenmeye başlayan modern devletin temelleri J. Bodin'in ortaya koyduğu “mutlak egemenlik” ve T. Hobbes'un “toplum sözleşmesi” kuramı ile gelişmiştir. Aydınlanma dönemi düşünürlerinden J. Locke, “kuvvetler ayrılığı” ile mutlak iktidara karşı devletin sınırlandırılmasını savunmuştur. Avrupa’da mutlak monarşiler döneminin 1789 Fransız Devrimi ile sona ermesinden günümüze kadar geçen süreç, modern devlet düşüncesinin ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Bu aşamada krala ait olan mutlak egemenlikten farklı olarak sınırlı bir egemenlik anlayışı ortaya çıkarken J.J. Rousseau “halk egemenliği” kavramı ile devletin meşruiyetini temellendirmiş, E. J. Sieyès, “ulus egemenliği” kavramı ile modern devlet düşüncesine katkıda bulunmuştur.

2.4.1 Niccolo Machiavelli ve Dünyevi İktidar Kurgusu

Avrupa’da, Kilise’nin otoritesine karşı seküler düşüncenin yükselişi ile birlikte aklın esas alındığı, skolastik meşruiyet düşüncesinden modern meşruiyet düşüncesine geçildiği dönemde Niccolo Machiavelli (1469-1527) laik devletin kuramsal temellerini atmış bir düşünür olarak Orta Çağ’a hâkim olan düşünceden kopuşu temsil etmektedir. Siyasal iktidarın kaynağının Tanrı’ya dayandırıldığı, kullanımının ise papa, kral ve feodal iktidar odakları arasında bölündüğü Orta Çağ Avrupası’nda modern devletin ayırt edici özelliği olarak siyasal iktidarı teolojik kaynaktan bağımsız olarak ele alan Machiavelli (Akal, 2012: 27; Baldini, 2012: 15) siyasal iktidarı rasyonel olarak kurgulayarak iktidarı sınırlayıcı dini ve ahlaki kavramlardan soyutlar. Dönemin şartlarında en büyük politik sorun olarak İtalya’da ulusal bir ordu ile siyasal birliğin sağlanarak ulusal bir devletin kurulması ve sürekliliği için başvurulacak araçları tanımlayan Machiavelli’yi kendinden önceki siyasal düşünceden farklı kılan, siyasetin amacını olması gerekeni kurgusal olarak düşünüp tasarlamak değil, olanı inceleyerek ortaya çıkan olgular üzerinden rasyonel temelde bir siyaset kuramı geliştirmesidir (Ağaoğulları ve Köker, 2013: 175).

Bütünsel bir içerikten yoksun olarak farklı anlamlarda kullanmasına ve kesin tanımını yapmamakla birlikte modern anlamda kavramsal bir çerçeve oluşturması bakımından bir toprak ve bir halk üzerinde güç kullanan aygıt olarak *état* kavramı, ilk olarak

Machiavelli tarafından kullanılmıştır (Brancourt, 2018: 179). Bununla birlikte, Machiavelli'ye getirilen önemli eleştirilerden biri; merkezi ve kurumlarla donanmış bir yapı olarak devleti tasavvur etmesine rağmen iktidarın sürekliliği bağlamında, devletin tüzel bir kişilik olarak yöneticilerden ve yönetilenlerden ayrı düşünüldüğü modern devlet kuramı açısından Bodin ve Hobbes'un gerisinde kalmış olmasıdır (Erözden, 2012: 79). İçinde buldukları dönem ve yaşadıkları coğrafya bakımından, Machiavelli'nin bölünmüşlük içerisinde ve siyasal birliğini sağlama çabasında olan İtalya'da, Bodin'in ise görece siyasal birliğini sağlamış olan Fransa'da yaşadığı düşünüldüğünde bu eleştiriler tutarsızlık içermektedir. Machiavelli'nin siyasal kuramını üzerine temellendirdiği amaç, İtalya'nın ulusal birliği iken Bodin siyasal kuramını ulusal bütünlüğünü görece gerçekleştirmiş olan Fransa üzerine yapılandırmıştır (Ağaoğulları, 2011: 415).

İtalya'nın ulusal birliğinin sağlanması için gereken siyasal yapılanmanın güçlü bir monarşi olmasını öngören Machiavelli, birinci amaç olarak ulusal devletin kurulması aşamasında monarşiyi zorunluluk olarak görmekte, ikinci aşama için devletin sürekliliğinin sağlanması olarak cumhuriyetin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır (Ağaoğulları, 2011: 340). Monarşide devlet iktidarının kaçınılmaz olarak prensin kişiliğinde somutlaştığını ve devletin kaderinin prensin niteliklerine bağlı olduğunu ifade eden Machiavelli'ye göre İtalya'yı birliğe kavuşturacak prensin yetkileri sınırsız olmalı ve prensi sınırlayan hiçbir kurum, sınıf veya yasa olmamalıydı. Ancak nitelikli bir önder kurucu ve kurtarıcı şiddeti kullanarak ve insanları bir zorunluluk içine sokarak onları ortak bir amaca yönlendirebilirdi (Ağaoğulları ve Köker, 2013: 220-224). Bu nedenle, devlet ve halk için ortak fayda söz konusu olduğunda zorunluluk olarak yasaların dışına çıkılabileceğini vaaz eder.

2.4.2 Jean Bodin ve Egemenlik Düşüncesi

“Egemenlik” kavramı öncelikle, Avrupa'da monarşilerin feodal senyörler, Papa ve Roma-Germen İmparatorluğuna karşı üstünlük mücadelesinde başta Fransa krallarının ülke içinde kendi iktidarlarına rakip bir iktidar ve ülke dışında da kendilerinden üstün bir iktidar tanımadıklarını ifade eden hukuki bir formül olarak kullanılmıştır. Kavramı “*tek, bölünemez ve devredilemez sınırsız mutlak bir iktidar*” olarak tanımlayan ve teori haline getiren ise Fransız hukukçusu Jean Bodin (1530-1596), olacaktır (Kapani, 2015: 65).

Egemenliğe en uygun ideal devlet biçimi olarak gördüğü monarşiyi hukuki temellere oturtturarak, kralın mutlak iktidarını siyasal felsefesinin merkezine yerleştiren ve devleti diğer topluluk biçimlerinden ayıran temel unsur olarak tanımladığı egemenlik kavramıyla

pekiştiren Bodin, siyaseti prensin iktidarı üzerine formüle eden Machiavelli'nin aksine iktidarı egemenlik üzerinden kavramsallaştırmaktadır. Egemenliği, “*yurttaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güç*” olarak tanımlayan Bodin, egemenliğin niteliği olarak yönetme erkine sahip olan egemeni yasalardan bağımsız tutmaktadır. Hatta yasa ve hukuk arasında ayrıma giderek prensin iradesi olarak ortaya çıkan yasayı hukuka incelemektedir. Bu durumu yasanın egemenin kişisel iradesi olarak değil, kamusal yararı gözetilen devletin iradesi olarak görmektedir. Machiavelli'yi devlet ile prens arasında ayırım gözetmemiş olmasından dolayı eleştiren Bodin, devletin egemenliğinin prensin eylemlerine ve yazgısına bağlı olmadığını aksine egemenliğin niteliği olarak ortaya koyduğu süreklilik ilkesi ile kralın bedeninde temsil ettiği kurumsal kişilikte somut olarak devlette ise soyut olarak sürdüğünü ifade eder (Ağaoğulları ve Köker, 2018: 29-33).

Devletin muktedir bir iktidar olarak meşruiyet kazanması, egemenlik kavramı ile gerçekleşirken (Erözden, 2012: 68-70) egemenliğin temel niteliği olarak süreklilik ilkesi, devletin zamanla sınırlı olmayan bir sürekliliğe haiz olduğuna işaret etmekte ve modern devlet düşüncesine getirilen en önemli katkı olmaktadır (Ağaoğulları ve Köker, 2018: 30). Bu anlamda, Bodin'in 16. yüzyılda tanımladığı; üstün bir otoriteye bağlı olmaksızın kural koyabilme, konulan kuralları değiştirme ya da tamamen ortadan kaldırabilme yetkisi olarak siyasal düşüncesinin temelini oturttuğu ve devletin özü olarak tanımladığı egemenlik kavramı, içeriğiyle Orta Çağ Avrupa siyasal düşüncesi ve öncesinde var olan düşünce sistemlerine göre temel bir farklılık oluşturmaktadır. Ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru biçimlenen egemenlik kavramının bu hali henüz tam anlamıyla bir devlet egemenliği değildir (Haggenmacher, 2018: 261).

2.4.3 Thomas Hobbes ve Toplum Sözleşmesi

Orta Çağ'a hâkim olan ve iktidarın meşruiyetini teolojik kaynakta bulan düşüncenin yerine, Thomas Hobbes'la (1588-1679) birlikte “toplum sözleşmesi” devletin meşruiyetini bireylerin karşılıklı sözleşme tasarımı üzerinden bulan bir kuram olarak ortaya çıkar. Siyaset kuramını genel bir felsefe içinde tutarlı bir şekilde sunarak devlet felsefesini ve siyaset bilimini teolojik bağlamdan tamamen ayırarak modern devlet düşüncesinin ortaya çıkış sürecinde Machiavelli'nin göz ardı ettiği ve Bodin'in bıraktığı belirsizlikleri tamamlayarak sözleşme ile meşruiyet sorununu çözen (Uygun, 2019: 198) Hobbes'a göre insanlar kaos ortamının hâkim olduğu doğa durumundan kurtularak güvenlik içinde yaşamak için haklarını bir sözleşme ile iradesine koşulsuz boyun eğecekleri, mutlak ve sınırsız yetkilerle donatılmış bir egemene devrederler (Ağaoğulları ve diğ., 2017: 163).

Hobbes'ta egemen, meşruyetini Tanrı'dan almayan mutlak iktidara sahip olan bir monarktır. Mutlak iktidarı sağlam temellere oturtan Hobbes'un kurguladığı hali ile monarşide kral-devlet bütünleşmesi ve egemenliğin kralın soyut kişiliğinde varlık bulması egemenlik kuramına açıklık kazandırmaktadır. Bireyler kralın soyut varlığında birleşirken bütünsel bir siyasal toplum ortaya çıkmaktadır (Erözden, 2013: 63). Devletin vatandaşları ile olan birlik ve bütünlüğünün beden üzerinden insan öznelliğiyle ilişkilendirilmesi Hobbes ile birlikte beden metaforu üzerinden anlam kazanır. *Leviathan*'da iktidar imgesi olarak devlet; görkemli ve kudretli bir beden figürü üzerinden tasvir edilirken (Neocleous, 2014: 9) insanlar üzerinde hüküm sürmek üzere insan aklının ürünü olarak yapay bir siyasal beden olarak yaratılır.

Hobbes'un *Leviathan*'da devleti beden üzerinden tasavvur etmesi, modern devlet düşüncesinde meşruyet bakımından devlet iktidarının kişiler üstü olması varsayımına tezat oluşturur. Ancak devletin beden üzerinden tasavvuru, bireyler ile devletin birliği ve bütünlüğü bakımından modern öncesi biçim olarak siyasi beden fikrinden farklıdır. Modern devlet düşüncesine göre devlet kişi-görev arasında bir ayrım gerektirir ve bunun gerçekleşmesi için devletin idare eden kişilerden soyutlanması zorunludur. Machiavelli'ye göre devlet prensin mülkü olarak görülürken Hobbes; devleti mülk değil, kişiler üstü ve soyut olarak tanımlar (Neocleous, 2014: 124-129).

2.4.4 John Locke ve İktidarın Sınırlandırılması

John Locke (1632-1704), siyasal iktidarı güç ve şiddete dayalı bir ilişki olmaktan çıkararak yönetilenlerin özgür iradeleri ve rızasına dayalı meşru bir ilişkiye dönüştürmesi bakımından doğa durumundan çıkışı ve toplum sözleşmesini mutlak iktidar için değil "sınırlı iktidar" için kullanır (Uygun, 2019: 214). İktidar insanların doğuştan sahip oldukları ve toplum sözleşmesini yaparken kendilerinde saklı tuttıkları yaşam, özgürlük, mülkiyet gibi doğal haklarla sınırlanacak ve insanlar bu haklarını gücünü kötüye kullanan iktidara karşı koyarak savunabileceklerdir (Sarıca, 1983: 71).

Hobbes düşüncesinin aksine insanların devlete kendilerini yönetme hakkını devrettiğini kabul etmeyen Locke'a göre herkesin eşit ve özgür olarak güvenlik içinde yaşadığı doğa durumundan çıkmaları güvenlik, yargılama ve cezalandırmaya ilişkin hakların bir sözleşmesiyle egemene devredilmesi ile gerçekleşmiştir. Devredilen bu yetkiler yalnızca insanların mülkiyet hakları, özgürlükler, can ve mal güvenliklerini sağlamak için kullanılabilir (Uygun, 2019: 214). Dolayısıyla toplumun oluşturulmasının asıl amacı,

kişilerin korunmasıdır. Toplum, kendi rızasıyla kişilerin korunması için yasa yapma yetkisini devrederken bu yasalar kamu yararından başka bir amaç gözetemez. Bu nedenle, mutlak ve keyfi bir iktidarın engellenmesi için yasama için de belli sınırlar söz konusudur (Ağaoğulları ve diğ., 2017: 206).

Locke, iktidarın sınırlandırılması ve özgürlüklerin garanti altına almak için ikinci bir yol olarak yasama ve yürütme erkinin aynı elde bulunmaması gerektiğini öne sürer (Sarıca, 1983: 71). Mutlak monarşinin karşısında anayasal bir monarşiden yana olan Locke, yasama ve yürütmenin ayrılığını öne sürerken bu görüşü siyasal iktidarı erklere bölerek bir denge yarattığı anlamına gelmemektedir. Yasamanın üstünlüğünü ve yürütmenin yasalara bağlı kalmak zorunda olduğunu ileri sürerken aynı zamanda farklı bir önermeyle kamu yararının gerektirdiği durumlarda ayrıcalıklı bir hak olarak yürütmenin yasalara bağlı olmadan karar alabileceğini ifade eder. Ancak, yürütmenin bu ayrıcalıklı hakkı olağanüstü durumlarda ve yasamanın ortaya çıkan soruna çözüm bulmasına kadar geçecek süre ile sınırlıdır (Ağaoğulları 2011: 500).

2.4.5 Jean Jacques Rousseau ve Halk Egemenliği

Avrupa’da ulus-devletlerin ortaya çıktığı dönemde eşitlik ve özgürlük düşüncesine katkıları ile öne çıkan Jean Jacques Rousseau (1712-1778), eşitlik ve özgürlüğün mutlak bir egemenlikle donanmış merkezi bir devletle gerçekleştirilebileceğini ifade eder (Ağaoğulları, 2011: 569). Ortaya koyduğu egemenlik anlayışı, monarkın halka dayalı mutlak egemenliği değildir ve Locke ve Hobbes’tan farklı olarak egemenliğin halktan devlete ya da onu yöneten monarklara aktarıldığı düşüncesine katılmaz (Uygun, 2019: 235). Devletin meşruiyetini halka dayandırmaktan öteye geçer ve demokratik bir temelde devleti halkla özdeşleştirerek halkı egemen kılar.

18. yüzyılda iktidarın meşruiyet kaynağını toplumda aramak gerektiği görüşünü işlemeye başlayan düşünürler arasında Rousseau tarafından ortaya konan “halk egemenliği” düşüncesi 1789 Fransız Devrimi’ne giden süreci önemli ölçüde etkilemiş ve devrim ideolojisinin temel argümanı olurken bir anayasa ilkesi olarak pozitif hukuka yerleşerek zamanla diğer ülkelere yayılmış ve modern ulus-devletlerin meşruiyet temelini oluşturmuştur (Kapani, 2015: 81).

Rousseau düşüncesinde, egemenliğin kullanımı bağlamında toplumun ortak çıkarı ve kamu yararına yönelik olarak “genel irade” kavramı önemli olmaktadır. Toplum sözleşmesi ile devleti meydana getiren insanlar iradelerini birleştirirken, ortaya sadece bireysel

iradelerin toplamından ibaret olmayan, onlardan ayrı, onların üstünde kendine özgü bütünlük ifade eden kolektif bir genel irade ortaya çıkar (Kapani, 2015: 82). Devletin genel iradesi, yurttaşlar olarak halkın iradesidir ve devleti ortak yarara yönlendirmek genel iradenin işidir. Bu anlamda egemenlik, genel iradenin uygulanması demektir (Ağaoğulları, 2011: 585). Egemen olan genel irade yurttaşların katılımları ile pratik olarak bir oylama sonucunda ortaya çıkarken iradenin temsil yoluyla aktarılması, başkasının takdirine bırakılması doğal olarak özgürlüğü ortadan kaldıran bir durum oluşturacaktır (Uygun, 2019: 235). Bu anlamda, Rousseau için siyasal temsil tercih edilen bir durum değildir çıkarımı yapılabilir. Ancak Rousseau, diğer düşünürlerden farklı olarak egemenlik kavramını yalnızca yasa yapma yetkisi olarak kullanmakta ve yargı ile yürütmeyi egemenlikten ayrı düşünmektedir (Uygun, 2019: 242). Dolayısıyla sadece yasa yapma anlamında egemenlik bölünemez, devredilemez ve temsil edilemezdir.

2.4.6 Emmanuel-Joseph Sieyès ve Ulus Egemenliği

Fikirleri ile 1789 Fransız Devrimi ve sonrasındaki dönemi etkileyen düşünürlerden biri olarak Emmanuel-Joseph Sieyès'in (1748-1794) modern devlet düşüncesine en önemli katkısı, ulus kavramı ve temsil anlayışıdır. Rousseau'nun halk egemenliğinden farklı olarak Sieyès "ulus egemenliği"ni ön plana çıkarmıştır. Ulusu "*ortak bir yasaya göre yönetilen ve aynı yasa koyucu tarafından temsil edilen bireylerin oluşturduğu bir bütün*" olarak tanımlayan Sieyès, istisnasız tüm ayrıcalıklı sınıflar karşısında "üçüncü sınıf" olarak eşit haklara sahip ve aynı temsilciler tarafından temsil edilen bir ulus kurgular (Göze, 2020: 241)

Siyasal toplumun oluşumunda üç evrenin bulunduğunu öne süren Sieyès'e göre birinci evrede kendi iradeleri ile birleşmek isteyen bireyler ulusu meydana getirirler. İkinci evrede bireysel iradeler genel bir iradeye dönüşürken ulus bireylerin toplamından öte bir anlamda senteze dönüşerek ulusal irade olarak ortaya çıkar ve iktidar bir bütün olarak ulusa ait olur. Dolayısıyla egemenlik, ulusal irade ile ortaya konur. Ulusal irade ile yurttaşlar feodal örüntülerden ve sınıfsal ayrıcalıklardan kurtularak ortak çıkar temelinde ayrıcalıksız eşit haklara, güvenliğe ve özgürlüklere kavuşurken türdeş bir kamusal bütünlük ortaya çıkar. Son olarak üçüncü evrede, siyasal toplumun oluşumu ulusal iradenin yani egemenliğin kullanımının temsilcilere devredilmesi ile tamamlanır (Ağaoğulları, 2011: 600-601).

Sieyès'e göre siyasal iktidar kadar sosyal hayatta temsile dayanır. Çünkü yönetici olmak yetenek gerektirmektedir ve ancak temsille seçkinlerin yerine getirebileceği bir görevdir. Eğitimden yoksun, maddi ihtiyaçların baskısı altında olan halk tabakaları doğal

olarak bu yeteneğe sahip değildir ve yöneten-yönetilen farklılaşması kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu farklılaşmadan kaynaklı ayrımı temsil sağlayacaktır. Ancak Sieyès'in getirdiği temsil anlayışıyla iktidarı kullanan temsilcileri seçmenlerinin vekaletine bağlı değil anayasanın hükümlerine bağlı olarak millet adına çoğunlukla karar alan temsilcilere bırakırken ikircikli bir durum ortaya koyar. Ulus adına yasama yetkisini kullanan ulusun çoğunluğu değil seçilen temsilcilerin çoğunluğudur. Bu durumda ulus adına yasama yetkisini kullanan halk çoğunluğu değil seçmenlerin çoğunluğunun seçtiği temsilcilerin çoğunluğudur. Bu durumun sonucu olarak iktisadi ve sosyal etkilere açık temsilciler bilinçli ve üretim araçlarına sahip olan sınıfı temsil edebileceklerdir (Sarıca, 1983: 101-102).

2.5. MODERN DEVLET GÖRÜNÜMÜ OLARAK ULUS-DEVLET

2.5.1 Ulus-Devlete Giden Yol

Haçlı seferleri ile ruhani-dünyevi iktidar gücünü artıran Roma Kilisesi aynı zamanda başka bir dinamiği harekete geçirmiş; seferler için orduların ihtiyacı olan mal ve hizmetleri sağlayan İtalyan kentleri, ekonomik olarak güçlenerek otoriteleri zayıflayan krallıklar karşısında özerk siyasal birimler haline gelmişti. Sözleşmeye dayalı feodal ilişkiler yapı bozumuna uğrarken hükümdarlar ve aristokrat gruplar, kentler, kilise-din adamlarından oluşan yapılar, ticari cemiyetlerden oluşan zümreler arasında kurulan yeni siyasal ilişki biçimleri ile farklı kavramlar ve düzenlemeler oluşturulmuştu (Poggi, 2014: 56). Bu özerk siyasal birimler içinde; yeni toplumsal katmanlar, lonca örgütlenmeleri ve burjuvazinin desteğini alan krallar zamanla soylulara ve Kilise'ye karşı mücadelelerinde merkezi otoritelerini sağlamlaştırarak ulus-devlete giden yolda önemli kazanımlar elde etmeye başladılar (Ağaoğulları, 2011: 248).

Bu durumuma bağlı olarak 14. yüzyılın başlarından itibaren güç kaybetmeye başlayan Kilise, yüzyılın sonlarına doğru karşı karşıya kaldığı büyük bölünme ve Papalık iktidarına karşı reformcu düşünürlerin başlattığı hareketler ile ulusal formda toplumsal direnişlerle karşılaşmaya başlamıştı. Ulusal kiliselerin öncülü olacak bu hareketler, ulusal birliği sağlayarak bürokrasi, vergi sistemi ve sürekli ordu ile siyasal iktidarlarını güçlendirme çabasındaki krallıkların da önünü açmıştı. Bu konuda ilk atılımı yapan Fransa Krallığı, 15. yüzyılın ortalarına doğru kendi ulusal katolik kilisesini kurdu. Ancak diğer ülkelerdeki ulusal hareketler, dinsel ve siyasal parçalanmalara yol açmış; 16. yüzyılın başlarında İngiltere Krallığı Papalık ile olan çatışmasında Anglikan Kilisesini Roma Kilisesinden ayırırken Martin Luther, Thomas Münzer, Ulrich Zwingli ve Jean Calvin

önderliğindeki dinsel reform hareketi ile Avrupa Katolik-Protestan bölünmüşlüğü içine girmişti (Ağaoğulları, 2011: 286-288).

Avrupa’da din, siyaset ve iktidar algısında önemli değişimlere yol açan reform hareketi ile birlikte ruhani-dünyevi iktidar arasındaki çatışmanın dünyevi iktidar lehine sonuçlanmasıyla Roma Kilisesi’nin otoritesi kırılırken güçlenen uluslaşma eğilimleri ile birlikte ulusal kiliseler kurulur. Ulusal nitelik kazanan kiliselerin üyesi olmak doğal olarak bir siyasal birliğin de üyesi olmayı beraberinde getirmiş, Rönesans’ın etkisiyle ulusal bir dil ve kültürle birlikte ulusal sınırların farklılaşmasına yol açmıştır. Rönesans’ın etkisi, Reform’un etkili olduğu ülkelerle sınırlı kalmayıp Katolik Kilisesi’ne bağlılığı süren ülkelerde de ulusal aidiyetlerin gelişmesine hizmet etmiştir. Reform hareketinin dinsel-ulusal, Rönesans’ın kültürel-dilsel etkileri türdeş olan insanın farklı siyasal sınırlar içinde farklı dillere, kültürlere ve dini aidiyetlere sahip heterojen toplumlara dönüşmesinin önünü açmıştır (Ağaoğulları, 2011: 317).

Avrupa’da Otuz Yıl savaşlarının sonunda yapılan Westphalia Antlaşması (1648) ile evrensellik iddiasındaki Papalık barış antlaşması süreci dışında bırakılarak artık devlet üstü otorite etkisini kaybederken diğer evrensel kutup olan Kutsal Roma İmparatorluğunun dağıldığı da kabul edilmiştir. II. Dünya Savaşına kadar sürecek üç asırlık süreçte ortaya çıkan yeni düzende ulusal çıkarları önceleyen, askeri güvenliği ön plana alan, ülkenin bütünlüğünü korumayı ve halkın refah ve mutluluğunu gerçekleştirmeyi amaçlayan politikalar, belirmeye başlayacaktır (Uygun, 2019: 574). Westphalia Antlaşması ile ortaya çıkan yeni düzende, özerkleşen devletler arasında yeni ve farklı bir ilişki biçimi ortaya çıkarken her biri kendi toprakları üzerinde egemen, herhangi bir dünyevi otoriteden bağımsız, çok sayıda devletin olduğu ekonomik, kültürel ve ideolojik bakımdan heterojen devletler ortaya çıkmıştı (Poggi, 2019: 111).

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, özgürlük, eşitlik, kardeşlik söylemi ile arkasına halk desteğini alan burjuva sınıfının soylularla giriştiği mücadelenin sonunda ortaya çıkan devrim Fransa’da gerçekleşirken sınırları aşan yaygın bir etkiye sahip olmuş ve diğer ülkeleri de etkilemiştir. Devrimin modern devlet açısından önemi, egemenlik kavramında meydana getirdiği yeni anlayışla birlikte ortaya çıkan egemenliğin ulusa ait olduğu fikridir (Göze, 2007: 220). Bu yeni egemenlik anlayışı, ulus-devleti ortaya çıkarırken “ulusal egemenlik” kavramı da modern devletin “ulus-devlet” le özdeşleşmesini sağlamıştır.

Fransız Devrimi, politik sonuçları itibari ile siyasal, toplumsal ve düşünsel olarak tüm dünyayı etkilemiş, ulusçuluk düşüncesi ve ulus-devlet modeli Avrupa'dan başlayarak tüm dünyaya hızlı bir Şekilde yayılarak "ulus-devletler" gibi modern dünyanın yapısına ve iŐleyiŐine tarihsel olarak geri çevrilemez formasyonlar katmıŐtır ( iğdem, 2017:19). Gelişen süreçte, modern öncesi dönemde siyasal içerik taşımayan dar kapsamlı ve yerel etnik özelliklere dayalı ortak değerlerin yeniden tanımlanarak etnik örgünün yanı sıra din, dil birliği, ortak bağ-kader duygusu gibi aidiyet içeren tamamlayıcı ögelerle birlikte "ulus" kurgusu bir devlet yönetim sistemi olarak ortaya çıkar (Poggi, 2014: 36-37).

2.5.2 Ulus-Devlet ve Temel Nitelikleri

Yüzyıllar boyunca sınırlı ilişkiler kuran ve zaman zaman çatışan feodal beyliklerin ve kent devletlerinin uyruklarının ortak bir aidiyet duygusu geliştirerek "ulus" haline gelmeleri uzun bir sürecin sonunda gerçekleşirken, ortaya çıkan ulus-devletin temel niteliği, çok sayıda yerel otoritenin bir siyasal merkez etrafında birleŐtirilmesidir. Bunun sonucu olarak Kral; Kiliseye, feodal beylere ve özerk kent devletlerine karşı üstünlüğünü kabul ettirerek egemen iktidar haline gelmiştir (Uygun, 2019: 180).

Modern dönemin kavramsal bir kurgusu olarak ortaya çıkan ulus-devlet yine kendi içinde başka bir kurgu olarak ulusu barındırmaktadır (Erözden, 2013: 73). 18. yüzyılın sonlarından itibaren bu kurgu temelinde siyasi ve toplumsal bir örgütlenme biçimi olarak beliren ulus-devlet formu, farklı siyasi coğrafyalarda oluşturulması için mücadele edilen ve yaygınlık kazanan siyasal bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Krallıkların uyrukları, izlenen homojenleştirme politikaları ile kendilerini bir bütünün parçası olarak görmeye başlarken ulus olarak ortaya çıkan bu toplumsal bütünlük, yeni bir toplum tipi olarak çıkacaktır (Uygun, 2019: 180).

Kurumsallaşmış bir siyasal iktidar biçiminin kuramsal bütünlüğünü sağlamak için oluşturulan ulus-devlet formu, kurgusal olarak temelde ulusun ve devletin tüm unsurlarıyla birlikte mükemmel bir türdeşliğe sahip olduğu varsayımına dayanır. Bu türdeşlik; ortak dil, soy, din, kültür ve tarihi paylaşan ve ortak düŐmanları olan insan topluluğu olarak kurgulanmaktadır. Ancak bu ideal kurgu, henüz pratikte örgütlenmesine çalışılan ve ulaŐılması hedeflenen eksiksiz bir yapıyı ifade etmektedir. Dolayısıyla ulaŐılması imkansız olan bu ideal türdeşliğe ulaŐabilmek için sürekli bir çaba olarak uluslaŐtırma araçlarına baŐvurulur (Erözden, 2013: 157-158).

2.5.3 Ulus-Devlet ve Milliyetçilik

Ulus-Devlet düşüncesi, genel olarak milliyetçiliğin bir sebebi değil sonucu olarak ortaya çıkmış ve milliyetçilik modernite ile birlikte yükselirken kimlik ve aidiyet formlarının ortaya çıkışı ile sınırlı bir ideoloji olarak kalmayarak homojen bir toplumsal bütünlük ve aidiyet için kurgulanan ulus-devlet pratiği haline gelmiştir (Kirişçi ve Winrow, 2002: 11). Tarihsel süreçte eş zamanlı olarak ortaya çıkmadıkları göz önünde bulundurulma zorunluluğu ile birlikte ulus-devlet; siyasal iktidarın evrildiği yapısal biçim, ulus bu yapılanmanın meşruiyet kaynağı olarak ortaya çıkan kurgu, milliyetçilik ise bu meşruiyet kaynağını siyasal anlamda geçerli tek değer olarak kabul ettirmeyi ve bunu yaygınlaştırmayı hedefleyen siyasal ideoloji olarak değerlendirilebilir (Erözden, 2013: 54).

Modern dönemin siyasi, sosyal, kültürel kodlarının taşıyıcısı olarak yükselen milliyetçilik; ulus-devlet, milli egemenlik, territoryal bir toprak tasavvuru, bu toprak üzerinde homojenleştirilmiş sosyal-kültürel yapı ve bu yapı üzerine inşa edilen milli kimlik, dil ve eğitim politikaları gibi kavram ve süreçleri ihtiva etse de tek tip ve mutlak bir tanımlama mümkün değildir. Bu sebeple, her millet kendi tarihi nosyonu, kültürel kimliği ve geleneksel dokusuyla şekillendiği için her toplum veya devlette algılanan ve uygulanan milliyetçilik farklılıklar barındırmaktadır (Durgun ve Yücel, 2019: 183).

Milliyetçiliğin bir düşünce ve doktrin olarak ortaya çıkışı 18. yüzyıla uzanmakla birlikte genel olarak kökenleri 1800'lerden sonra gelişen ve Alman bilincinin doğmasında etkili olarak Alman milliyetçiliğinin yükselmesine katkıları olan Alman romantik düşüncesinde aranmakta, düşüncenin kökenleri olarak da Rousseau ve Immanuel Kant başlangıç noktasında görülmektedir. Milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkışında, milliyetçilik üzerine sistematik olarak yazmamasına rağmen "genel irade" kavramı ile dolaylı olarak katkıları olan Rousseau'ya göre toplumsal yaşamda ortaya çıkabilecek en büyük tehlike bir grubun diğer grubu egemenliği altına almasıdır. Bunu önlemenin yolu ise genel iradeye tabi olarak bireylerin vatandaş olmasıdır. Böylece vatandaş olan bireyle üyesi olduğu toplum arasında aidiyet bağı gelişir (Özkırımlı, 2019: 28-32).

A. Smith, bütün milliyetçiliklerin değişen oranlarda vatandaşlık temelli ve etnik temelli unsurlar barındırdığını ifade ederken, vatandaşlık temelli uluslar da dahil bütün ulusların varlıklarını sürdürmek için etnik çekirdeklere gereksinim duyduklarını ileri sürer. Bununla birlikte Batı'ya özgü olarak tarihsel toprağa, yasal-siyasal eşit bir topluluk olarak ortak bir vatandaşlık kültürüne dayalı ulus modelini; Batılı olmayan doğum, ortak soy, yerel

diller, gelenek ve göreneklere vurgu yapan etnik modelden ayırmaktadır (Smith, 1981; Kirişçi ve Winrow, 2002'den). J. Snyder vatandaşlık temelinde kurgulanan milliyetçilik ile etnik temelde kurgulanan milliyetçiliğin ayrımını ifade ederken vatandaşlık temelindeki milliyetçiliğin kurumsallaşmış demokrasilerin bir özelliği olduğunu, etnik milliyetçiliğin ise bu kurumsallaşmanın gerçekleşmediği ya da mevcut kurumların temel gereksinimleri karşılayamadığı durumlarda ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Snyder, 1993; Kirişçi ve Winrow, 2002'den).

Ortaya koyduğu milliyetçilik kuramı ile milliyetçiliğin anlaşılmasına katkılarıyla öne çıkan Ernest Gellner'e göre milliyetçilik modern zamana özgü olarak endüstriyel toplumlarla birlikte ortaya çıkan bir olgudur. Endüstriyel toplumun doğal sonucu ve gereği olarak bölünme ve ayrılıkları ortadan kaldıran türdeşlik ihtiyacının ulus kavramını ortaya çıkardığını ve bunun kültürel bütünlüğü sağlayacak modern bir kurgu olduğunu ifade eder (Gellner, 1983; Özkırmı, 2019'dan). Benedict Anderson'a göre öncelikle tarihsel süreçte millet-milliyetçilik olgularının ne zaman ve nasıl ortaya çıktıkları, zaman içinde anlamda meydana gelen değişimlerle birlikte neden güçlü bir duygusal meşruiyet olarak geliştiği üzerinde odaklanarak çözümlenmesi gerekir. Yazara göre milliyetçilik üzerine ortak bir tanımlama zorluğunun nedeni milliyetçiliğin bir ideoloji olarak algılanmasıdır. Anderson milliyetçiliği din ve akrabalık gibi olgular üzerinden düşünerek kurgusal anlamda "hayal edilmiş siyasi bir topluluk" olarak tanımlar (Anderson, 1991; Özkırmı, 2019'dan).

Belirli sınırlar içinde aynı yönetim altında ortak bir yasaya bağlı olarak yaşayan, vatandaşlık temelinde siyasi ve hukuki olarak tanımlanmış halkı ifade eden "ulus" kavramının Alman idealizminin yarattığı anadili öne çıkaran "kültür milliyetçiliği" üzerinden farklı bir anlam kazanmasıyla birlikte Almanya ve İtalya gibi parçalı etnik-siyasal yapıları bakımından sorunlu ülkeler, yükselen milliyetçiliğin ana aktörleri olarak ön plana çıkmıştır. Amaç, bir ulus var etmek ve toplumun ulus-devlet çatısı altında homojen bir biçimde bütünleşmesini sağlamaktır. Ortaya çıkan seküler ulusçuluk fikri, Alman düşünürler tarafından etnik-ulus temelinde yeniden kurgulanırken etnisitenin siyasi ve toplumsal düzenin temel unsuru olduğu düşüncesi, Almanya'dan dünyaya yayılmaya başlamıştır (Kutlu ve Koç, 2017: 341).

2.5.4 Ulus-Devlet ve Bürokrasi

İnsan ve toplum hayatının her alanına nüfuz eden devletin faaliyetlerinin genişlemesi sonucu, idari aygıtın önemi arttıkça yapı ve örgütlenme biçiminde önemli kurumsal

değişimler meydana gelmiştir (Poggi, 2014: 174). Merkezileşme, modern devletin ayırt edici özelliklerinden biri haline gelirken bunun doğal sonucu olarak rasyonel ve akılcı bir temelde yönetim-uygulama aygıtı olarak bürokrasi de devletin kurgusu ve bu kurgunun sürekliliği için vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir. Rasyonel ve akılcı olma çabasındaki modern devlet, bürokrasiyi araçsal akıl temelinde rasyonel bir örgüt haline getirerek, modern toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlamıştır (Demirci ve Önder, 2016:562).

Modern devletin gelişim sürecinde, devletin idari eylemlerinin yürütülmesine ilişkin en önemli bilginin hukuki olduğu varsayılmaktadır ve idari organlar oluşturulurken kaynak olarak hukuk temel alınmıştır. Doğal olarak bu organlar, hukuk kurallarına göre işlemektedir (Poggi, 2014: 43-176). Bu işleyişte geleneksel devletten farklı olarak modern devlet bürokrasisinde görevin ayırt edici niteliği, feodal ya da patrimonyal ilişkilerde olduğu gibi kişisel buyruklara bağlı olarak değil, devlet ve toplum için işlevsel amaçlar doğrultusunda ve yasalar-kurallar dahilinde kişisellikten arınmış bir biçimde yürütülmesidir (Weber, 1987: 206). Bürokrasinin feodal ya da patrimonyal formları her dönemde var olmasına rağmen tam olarak modern devlette gelişmiş ve rasyonel haline kavuşmuştur. Esasında, rasyonel bir yasal sistemin uygulanmasının temelini atan da bürokrasidir. Bu sistem, ilk olarak yüksek bir teknik düzeye ulaşılan Roma İmparatorluğu döneminde çıkarılan yasalarla kavramsal bir sistematığe kavuşturulmuştur (Weber, 1987: 206).

Nüfusu üzerinde denetleme ve idare gücünü kullanırken kaçınılmaz olarak zor kullanma ve şiddet araçlarından yararlanan devlet, bu kullanımı yalnızca kendi tekelinde ve sadece görevlendirdiği kişilerin uygulayabileceğini, (Poggi, 2014: 30) bunların dışında hiç kimsenin bir başkasına karşı meşru şiddet uygulayamayacağını ileri sürer. Yasalar çerçevesinde bürokratik otoritenin kullanımı, kurallar ve yönetmeliklerle düzenlenmiş yetki alanlarında belirli usullere göre dağıtılmıştır. Görevlerin düzenli ve sürekli olarak yürütülmesi için yetkilerin kullanılması sistematik hükümler altına alınmış, görevlilerin kullanımına verilen zor kullanma ve şiddet araçlarına ilişkin kurallar sınırlanmıştır (Weber, 1987: 192).

Tek bir merkezden yönlendirilmelerine rağmen devletin tüm eylemleri biçim ve içerik olarak farklılıklar gösterir ve dolayısıyla farklı koşullar altında yürütülmeleri gerekir. Bu anlamda devleti oluşturan kurumlar ve makamlar yürüttükleri farklı eylemler yönünden görece kendilerine ayrıcalıklı özerk alanlar oluşturma eğilimi taşırlar. Esasında bürokrasi,

bu eğilimleri kontrol altına alabilmek için görece etkin bir araç olarak kurgulanırken her durumda tam anlamıyla bunu başaramaz hatta bu eğilimleri güçlendirir (Poggi, 2014: 42).

Devletin bürokratik kurgusunda askeri faaliyetler, teknik ve profesyonel idari alanlar siyasetten ayrı düşünülürken hükümetlerin ihtiyaç duydukları bilgiler ve bunların analizi için gereken uzmanlık bürokraside yoğunlaşmaktadır. Bürokrasi bu yönüyle bilgileri toplayan, arşivleyen, işleyen ve yöneten bir işleve sahiptir. Siyasal-idari kararlar bilgiye dayanır ve siyasa yapıcılar karar aşamalarında bürokrasinin sahip olduğu enformasyona itibar etmek zorunda kalırlar. Bu gücüne dayanarak bürokrasi enformasyonu seçici bir şekilde kullanarak eksik ya da yanlış bilgi vermek suretiyle siyasa yapıcıları sabote edebilir ve sahip olduğu enformasyon tekeli olarak kullanarak politik alan üzerinde nüfuz elde edebilir (Demirci ve Önder, 2016: 589).

Tüm devletler dış tehditlere ve ülke içinden kamu düzenine karşı gelişebilecek tehditlere karşı bir güvenlik bürokrasi kurarken bu amaca göre kurulan düzenekler, yapıları gereği eylemlerini gizli yürütme, bilgi toplama ve saklama protokolleri gereği yasal-resmi kuralların dışına çıkmak zorunda kalırlar. Bu anlamda, güvenlik bürokrasi sahip olduğu ve tekelinde tuttuğu özel niteliklerden dolayı siyasal iktidara karşı özerk bir güce ve konuma sahip olabilmektedir (Demirci ve Önder, 2016: 599). Özerkleşen idari aygıt siyasal alana karşı korunaklı hale gelirken, aynı zamanda siyasal sürecin daha fazla önem taşıyan bir bileşeni olarak kendine odaklı çıkar sahipleri olarak ortaya çıkmakta, devlet politikalarının gidişatının asıl belirleyicisi olmaktadır. Bununla birlikte toplumdan gelen siyasal talepleri, bunların devlet politikalarına dönüştürüldüğü mevkilere iletirken, bu talepleri kendi anlayışına göre değerlendirerek politika oluşturma süreçlerinde kamusal alandaki siyasetin vermesi gereken önceliklerden farklı olarak sıralandırabilir (Poggi, 2014: 180-181).

Bürokrasinin politika oluşturma süreçlerinde etkili olmasını sağlayan araçlardan biri de siyasa yapıcılar tarafından kolaylıkla çözülemeyecek sorunların danışma kurulları ve komitelere havale edilmesidir. Bazı alanlarda danışma organlarının kullanılması siyasa yapıcıların işini kolaylaştırıyor görünse de politika oluşturma süreçlerinde bürokrasinin gücünü arttırmaktadır. Özellikle güvenlik bürokrasilerinin sahip olduğu baskı tekeli tarihsel süreçte demokratik rejimleri deviren bir iktidar kaynağı olmuştur. Doğası gereği demokratik düzen için gerekli olan bürokrasi; karar verme yetkisine sahip olduğu zaman, siyasal makamlardan emir almak yerine otonom bir hale gelerek kendi çıkarları doğrultusunda kendi kendine verdikleri emirler ve yönlendirmelerle anti-demokratik hale gelerek siyasal alanı

işlevsiz bırakmaktadır (Demirci ve Önder, 2016: 593-603). Bu sebeple, ulus-devletlerin en önemli gerilim alanlarının başında siyasal alan-bürokrasi gerilimi belirgin olarak öne çıkar.

2.5.5 Ulus-Devlet ve Ordu

Ulus-devlet kavramının arkasındaki anlayışın iktisadi olduğu üzerinde önemle durulmasına rağmen bir diğer önemli boyutu savaş teknolojilerinin gelişimi ve modern orduların tarih sahnesine çıkışıdır (Sencer, 2018: 83). 16 ve 17. yüzyıllarda monarşilerin en önemli kurumu haline gelen ordular, güçlü ordulara olan ihtiyacı artıran Westphalia sisteminin ortaya çıkışıyla birlikte ulus-devlet formasyonunun ve milli bilincin simgesi olarak tartışılmaz bir role sahip olmuşlardır (Bora, 2002: 66; Yücel, 2002: 160).

19. yüzyılın başından itibaren hem ilk ulus-devlet hem de ilk ordu-millet kavramının ortaya çıktığı Fransa'yı örnek alan Avrupa'da, paralı askerlik üzerine kurulu imparatorluk orduları yerlerini zorunlu askerliğe dayalı milli ordulara bırakmaya başlarken bu ordular uluslaşmanın hem sonucu hem de aracı olmuşlardır. Sosyolog Eugen Weber'in ifadesi ile, Fransa'da köylülerin "Fransız"a dönüşmeleri sürecinde askerlik ve eğitim merkezi rol oynamışlardır. Bu iki kurum aracılığıyla aynı üniformayı giyen, aynı dili konuşan, aynı marşları söyleyen itaatkar, milliyetçi ve sadık vatandaşlar yaratılması hedeflenmiştir. Bu anlamda ordu, ulus-devletin vatandaş yaratma projesinin önemli bir ayağı olmuştur (Foucault, 2000; Altınay ve Bora, 2020'den).

Ulus-devlet bürokrasileri de vatandaşlardan oluşan milli orduların gelişimine katkıda bulunmuş, zorunlu askerliğe dayalı orduların yaygınlaşması milletle bütünleşmiş bir ordu kavramı ile birlikte devlet kurma sürecinde önemli kurumsal başarılarından biri olmuştur. Avrupa'da ve yakın çevresinde ulus-devletlerin ortaya çıkışı savaşlar sonunda olurken 20. yüzyılın ortalarından itibaren sömürgeleikten kurtulmak için verilen bağımsızlık savaşları sonrasında kurulan üçüncü dünya devletleri için de durum böyledir. Bu yüzden hemen her ulus-devlet için savaşlar önemli olurken, ordular da kurucu bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda savaş, ulus-devlet, milliyetçilik ekseninden bakıldığında milliyetçilik ve militarizm birbirlerine eklemlenen iki ideoloji olarak son iki yüzyılı şekillendiren akımlar olmuşlardır (Sencer, 2018: 83).

3. MODERN SİYASET ve DEVLET AKLI

3.1. DEVLET AKLININ ÇÖZÜMLENMESİ

3.1.1 Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Siyaset Bilimi literatüründe devlet kuramının en temel kavramlarından olan “devlet aklı”; İngilizce *reason of state*, Fransızca *raison d'état*, İtalyanca *ragione di stato*, Almanca *staats raison* ve Osmanlı devlet geleneğinde ise *hikmet-i hükümet* kavramları ile ifade edilmektedir. Bir siyasi yönetim oluşturabilme ve bu yönetimin sürekliliğini sağlayabilme becerisi anlamında (Erözden, 2012: 63) devlet aklı; öncelikli olarak devleti yönetmeye ilişkin bir akıl yürütme biçimi olarak tasavvur edilmekte ve devlet yönetiminin tabi olacağı kurallar bütünüünün sıradan ilişkileri düzenleyen normlardan farklı olduğu vurgulanmaktadır. Collège de France derslerinde geniş kapsamlı olarak kavramı inceleyen Michel Foucault devlet aklını, “*esas olarak devletin var olması ve bütünlüğü içinde muhafaza edilmesi için yeterli ve gerekli olanı saptamak*” şeklinde tanımlamayı önermektedir (2009: 224).

Devlet aklı kavramının ilk izleri İtalyan tarihçi ve devlet adamı Francesco Guicciardini (1483-1540) ve yine İtalyan din adamı-şair Giovanni Della Casa'nın (1503-1556) metinlerinde görülür. Guicciardini'ye göre siyasal erk vicdanın yönlendirmelerine göre icra edilemez. “*Devletleri tam anlamıyla vicdana göre yönetmek isteyenlerin pozisyonunun düşürüleceğini görüyorsunuz. Bu yüzden cinayetten ya da Pisalıların hapsedilmesinden bahsettiğimde bir Hristiyan olarak konuşmadım, devletlerin aklı ve pratiğine göre konuştum*” der (Neocleous, 2014: 72). Kavramın Machiavelli sonrasında tanımlanarak literatüre girdiği ve üzerinde tartışıldığına ilişkin belirgin izler bulunmakla birlikte kuramsal içeriğine dair ilk ifadeler Giovanni Botero'nun (1540-1617) *Ragione di Stato* adlı eserinde bulunmaktadır (Telli, 2020: 93).

1589 yılında yayınlanan eserinde devlet kavramını “*halklar üzerindeki sıkı bir tahakküm*” olarak ifade eden Botero, devlet aklını ise “*bu tür bir tahakkümü kurmanın ve koruyup genişletmenin araçlarının bilgisi*” olarak tanımlar. Aynı zamanda Botero; “*bu devlet aklı, devletin kuruluşundan ve genişlemesinden ziyade korunmasını gözetir*” derken, devlet aklını; devleti kuruluşundan sonra işleyişi ve idaresi dahilinde koruyup sürdürecektir olan araçların bilgisi ve bir akılsallık biçimi olarak görmektedir (Foucault, 2019: 209).

Devlet aklı, kuramın başlangıç formu olarak politika, ahlak ve din arasındaki ilişkiler üzerinden şekillenmesinden sonra karşı reform sürecinde Botero tarafından, Machiavelli'nin seküler politik düşüncesine itirazla, siyasetin ahlak ve din karşısında özerkliğine karşı

birbiriyle uyumlu hale getirmeye çalışılır. Hristiyan ilkeleri referans alan Botero'ya göre istikrarlı, koruyucu bir yönetim, devletlerin ve devlet adamlarının ilahi yasayla uyumlu oldukları takdirde mümkün hale gelebilecektir. Machiavelli düşüncesinde ise ilahi yasadan ayrı olarak politik akıl öncelenmektedir. Gelişen yönetim sorunları karşısında ahlaki ve dini aklın yetersizliğinin ortaya çıktığı ve gelenekselden bağımsız politik akıl tartışmalarının yükseldiği bu dönemde Botero, yönetim açısından dini ve ahlaki aklın politik akıl karşısındaki gerileyişini giderme çabasıyla politik akıl-ahlaki akıl-dini akıl arasında bir hiyerarşi ileri sürmektedir (Cassirer, 1984; Telli, 2020: 94-95'den).

Philip Bobbitt, devlet aklı kavramının içeriğinin, devletin yapısı, içinde bulunulan dönem ve devletlerin gereklilik-zorunluluk algılarına göre değişiklik gösterdiğini, kavramın farklı biçimlerde tanımlanmasını da bu değişkenliğin bir tezahürü olduğunu ifade eder. Buna göre *ragione di stato*, *raison d'état* ve *staats raison* kavramları farklı devlet yapılanmalarına karşılık gelmektedir. Kent devletleri üzerine bir kavramsallaştırma olarak 16. yüzyılda ortaya çıkan *ragione di stato*, devletin eylemleri ve ahlak-din arasındaki ilişkiyi anlamlandırmaya yöneliktir. Buna karşılık *raison d'état*, 17. yüzyılda kral devlete içkin olarak gelişir (Bobbitt, 2002; Telli, 2020'den). David Robertson, *raison d'état* kavramının özellikle bu yüzyılda devletlerarası hukukta etkili olduğunu ifade eder ve uluslararası ilişkilerde devletlerin meşruiyetini güçlendiren eylemler üzerinden ele alınmasını önerir. *Ragione di stato* ve *raison d'état* kavramlarının monarşiyle olan ilişkisi yerini 18. yüzyılda *staats raison* ile toprak devletine bırakırken, devletin mutlak hükümrana vurgu yapan biçimlerinden egemenlik teorisine geçiş söz konusudur (Robertson, 2004; Telli, 2020'den). Bobbit'e göre sözü edilen devlet biçimleri ve tarihsel aşamaların her biri yöneten-yönetilen arasındaki ilişkilerden devletler arası ilişkilere, toplumsal dönüşüm ve taleplere bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla geleneksel devlet ve modern devletin değişen görünümleri farklı devlet aklı kuramlarından söz etmeyi zorunlu kılmaktadır (Bobbitt, 2002; Telli, 2020'den).

Neocleous, devlet aklı kavramının tarihsel ve bağlamsal farklılıklarına rağmen birbiriyle ilişkili olarak iki temel yönelimi olduğunu ifade eder. İlk yönelim 16. yüzyılda biçimlenirken, politika ve ahlak-din kuralları arasındaki ilişkinin uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağı tartışmasına dayanmaktadır. İkinci yönelim ise modern devletle birlikte belirmeye başlayan yasa meselesi ve devletin yasal sınırlar karşısındaki konumudur. Buna göre devletin güvenliği üstün yasa olarak devletlerarası ilişkilerde ve sivil toplum üzerinde düzenleyici bir rol üstlenirken, devlet aklı iç ve dış politikayı dizayn edebilir (2014: 74).

Devlet akli ilk olarak Botero'nun metinlerinde tanımlanmasına rağmen bazı yazarlar tarafından kavramın düşünsel temelleri Machiavelli ile ilişkilendirilir ve devletin kurulması, birliğin sağlanması, sürdürülmesi ve genişletilmesi amacı çerçevesinde devlet-siyaset kuramına getirdiği düşünsel yeniliğe bağlı olarak devlet akli kuramının öncüsü olduğu kabul edilir (Erözden, 2012: 64). Machiavelli ile devlet akli arasında kurulan bu ilişkide, devletin ve ulusun çıkarları doğrultusunda devletin gayri ahlaki eylemlerini meşrulaştıran düşünür olarak anılması kavramının onun metinlerinde temellendirilmesine dayanak olurken, Makyavelizm devlet aklini tanımlamak için en uygun terim olarak varsayılır (Neocleous, 2014: 74).

En önemli kavramsal dayanak ise; Machiavelli'nin metinlerinde devlet akli kavramını doğrudan ifade etmemesine rağmen yeni bir politik tasavvur olarak devlet eyleminin ortaya konulmasında gereklilik *necessita* kavramı üzerinden geliştirdiği perspektifin devlet akli kuramına teorik kaynaklık etmesidir. Ancak Machiavelli'nin devlet kuramı açısından bakıldığında bazı yazarlar tarafından sınırlı olarak değerlendirilmekle birlikte, devlet akli kuramının belirleyici nitelikleri olan etkin, özerk bir devlet kavrayışının henüz belirginleşmediği görülmektedir (Telli, 2020: 96-102). Neocleous'a göre Machiavelli devletin geleneksel ve ahlaki değerlerle sınırlı olmadığı görüşünü açık olarak ifade etse de tarihsel bir özne olarak devlet görüşünü onayladığı açık değildir. Machiavelli, *Prens*'te devlet kavramını çok sık kullanmasına rağmen bunların çoğu politik anlamda hükümdarın etki alanı ile sınırlı göndermelerdir ve Machiavelli açısından devlet, tüzel bir kişilik olarak kendine ait çıkarları olan ve bu amaçla eylemde bulunan aktif bir obje değil, ele geçirilen, alıkonan, kaybedilen pasif bir objedir. Bu yüzden Machiavelli devlet akli argümanları ile uyumlu politik bir teori ileri sürebilmişse de onun adını devlet aklini tanımlamada kullanmak yanıltıcı olabilecektir (2014: 75).

Bir diğer temel dayanak olarak "devlet yararı" kavramı ile ortaya çıkan siyasal gerçekliğin Machiavelli'nin metinlerinde belirmeye başladığı düşünülürken, Baldini'ye göre bu düşünce genel kabul görse de tarihsel temelden yoksun olarak devlet yararı ile bir tutma girişimi muğlaklık ve çelişki barındırmaktadır. Zira Machiavelli devlet yararı kavramını metinlerinde kullanmamıştır. Siyasal bir kavram olarak devlet yararı ile her türlü etik-ahlaki bağlayıcılıktan yoksun, kendi çıkarları doğrultusunda gitmeyi amaç edinen bir siyasetle özdeşleştirilen Makyavelizm, iktidarı elinde bulunduranların devlet için yararlı gördüğü her eylemin tamamen yasalardan ve etik-ahlaki değerlerden bağımsık olduğunu ifade eden bir

siyasi ilke olarak tedavüle sokulmaktadır. Bu kullanım da devletin keyfi olarak eylemde bulunmasının görece ne kadar kolay olduğunu göstermektedir (2012: 13-15).

3.1.2 Devletçi Politik Tahayyül ve Akıl-Bilgi-Rasyonalite Temelinde Devlet Aklı

Devlet aklı kavramı, sahip olduğu geleneksel tanımlama ve devletçi politik tahayyülde yaygın olarak kullanıldığı hali ile öz olarak devletçi siyasi felsefeye gönderme yapmaktadır (Erdoğan, 2006: 290). Devletçi politik tahayyülde merkezi öneme sahip olan devlet, toplumsal bedeni oluşturup düzeni kurmakla birlikte epistemolojik bir boşluğu da doldurmaktadır. Devletin bildiği, muhakeme edebildiği ve buna uygun olarak eylemde bulunduğu fikri, devletin politik bir imgelem yoluyla pekiştirilmesi ve sivil toplum üzerindeki iktidarını meşrulaştırmak için araçsallaştırılırken, devleti sınırlama çabalarını önlemek için de kullanılır (Neocleous, 2014: 81).

Chemnitz, devlet aklını; *“cumhuriyetteki tüm görevlerin özü olarak, her karar ve edimde, cumhuriyetin selameti yönünde üstün amaca hizmet için yalnızca devletin bekasına ve esenliğine yönelik olarak tüm kamusal iş ve tahayyüllerde bir kural olarak sahip olunması gereken politik duyarlılık”* olarak ifade eder (Chemnitz 1712; Foucault, 2019’dan). Palazzo için nesnel anlamda devlet aklı; *“devletin bütünlüğü için gerekli olan”* dir ve bu bütünlük ekseninde toprak veçhesi bakımından devlet aklında söz konusu olan; *“devletin bütünlüğünün sağlanması ve bu bütünlük tehlikeye girdiğinde gerekli olanın yerine getirilmesi”* dir. Bu anlamda, toprağın bir parçası devletin bütünlüğü için vazgeçilmez önemde ise, bu toprak parçasının devlet aklına dahil olduğu kabul edilerek toprağın eksilmesi ile bozulan bütünlüğün tamama erdirilmesi yolunda gerekli araçların kullanılması devlet aklının amacıdır. Öznel anlamda ise; *“sulh ve esenlik içinde yaşamının kaidesidir ve bunu sürdürmek için gereken tüm yönetsel araçların özüdür”*. Bu tanımlar, tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de geçerli olan ve devletçi politik tahayyülde belirgin olarak doğrudan devlete gönderme yapan devlet aklı kuramcıları tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Foucault, 2019: 223-224).

Devlete karşı gelişen tehditleri ortadan kaldırmak için en uygun araçları tanımlayan (Türk, 2018: 575) ve kurulu olan bir egemenlik formasyonunu sürdürülebilirlik ve esas olarak devleti korumak için politik eylemin nihai amacını ve sahip olduğu rasyonelliği uygulamaya koyan devlet aklı, devletin önceliği temelinde pragmatik bir araçsal akıl nazariyesinden hareket eder (Kutlu ve Koç, 2017: 335). Ancak kavram, genel kabul gören bu dar kapsamlı anlamın yanında, aynı zamanda etkin ve rasyonel bir siyasal yönetim

oluşturabilme ve bu yönetimin devamlılığını sağlayabilme yetisini ifade eder. Bu geniş ve esas anlamında devlet akli, yönetme yetkisinin ve yönetmede kullanılan kurumsal araç olarak devletin kendine ait tüzel bir varlığı ve amacı olduğu düşüncesi üzerinde temellenir (Erözden, 2012: 63-65).

Poggi, devlet akli üzerine devlet ve akıl kavramları bağlamında iki farklı değerlendirmede bulunarak; devlet odaklı yorumların devletin sınırlandırılmaksızın ahlaki ve hukuki normları ihlal edebileceğine, akıl odaklı yorumların ise güç ve iktidar mücadelelerinden ziyade devletin diplomasi seçeneklerini kullanarak şiddet dışındaki araçlara başvurma eğilimine işaret ettiğini ifade eder. Muhafazakâr görüş, devlet-ahlak-hukuk ayırımına ve bunu meşrulaştıran yoruma karşı çıkarken radikal görüş ise devletin güvenliğinin sağlanma amacının her şeyin üstünde tutulmasını baskın sınıfların çıkarlarına yönelik iç politika gerekçesi olduğuna dikkat çekerek akılcılığın hâkim olmasını vurgular (2014: 115).

Devlet akli kavramını ilk ortaya koyan Botero, devlet aklını; “*devletlerin oluşması, bekası ve yükselmesi için gereken araçların mükemmel bilgisi*” olarak tanımlarken (Foucault, 2019: 250) aynı zamanda bilginin tarihsel süreçte devlet aklının bütünleyicisi olduğunu ifade etmektedir. Böylece 16. yüzyıldan itibaren devlet akli üzerine yazılan bütün metinler devletin kendisini korumak için bir bilgi sistemi geliştirmesi gerektiğine odaklanır ve devlet akli bu noktada bilgiyle ilgili daha geniş bir bağlantıyı dikkate alarak ondan beslenir (Neocleous, 2014: 82).

Foucault’a göre “*ortak bir kamusal akıl*” ifade eden devlet akli, toplumsal bütünlük için kurgulanmış bir aritmetiğe göre düşünmeyi ve buna uygun rasyonel eylemlerde bulunmayı gerektirir (Foucault, 2019: 22). Esasında bu durum, kutsallık atfettiği *Polis*’in sürekli olarak korunup kollanması ve bunun için toplumun siyaset sanatının bilgisine sahip erdemliler tarafından yönetilmesi gerektiğini ifade eden Sokrates’le Antik Çağ’dan günümüze kadar bir gerçeklik olarak süre gelmektedir (Ağaoğulları, 2011: 86-88). Yetkin bir devletin ancak akla dayalı olabileceğini ifade eden Platon’a göre toplumsal ve siyasal sorunların çözümü akılla elde edilen bilimle mümkündür ve akıl yoluyla iyiyi doğruyu kavramak ve toplumsal yaşamı buna göre düzenlemek gerekir (Ağaoğulları, 2011: 93-101).

3.1.3 Devlet Aklının Zaman ve Mekan Sınırlılığı

Devlet aklının, Batı siyasal düşüncesine veya moderniteye sıkıştırılmayacak bir özü olduğundan hareketle (Türk, 2018: 574) zaman ve mekan sınırlı bir kavram olmadığını ileri süren görüşe göre devlet aklı modern devlet düşüncesinin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan bir kavram olmayıp, tesis edilmiş bir devlet formunun söz konusu olduğu her durumda devletin çıkarları temelinde geçerli olabilmektedir (Kutlu, Koç, 2017: 335). Meinecke, devletin zamana ve mekana göre değişmeyen bir özü olduğunu ve devlet aklının da devletin bu değişmez özüne içkin olduğunu ifade ederken, kavramı devlet gibi antik döneme kadar geriye götürür (Meinecke, 1965; Erözden, 2012'den). Sancar, devlet aklı kavramının modern devlet düşüncesi ile birlikte ortaya çıkmasına ve siyasi-coğrafi merkezileşme ile gelişmesine rağmen, modern devletin oluşum sürecine tekabül etse de kavramın salt bir dönemle sınırlı olmayıp aynı zamanda evrensel bir nitelik de taşıdığını ileri sürer (2016: 16-24-25).

Chemnitz'e göre devlet aklı kavramından anlaşılması gereken devletin işleyiş mekanizmaları ise elbette devlet aklı bir devlet formunun söz konusu olduğu her durumda var olmuştur. Ancak bu olguyu tanımlamak ve analizini yapmak için yeni bir entelektüel araç olarak ifade edilen *ratio status*, Galileo'nun keşiflerinin dini düşünceler üzerinde yarattığı etkiler kadar sarsıcı olmuştur. Chemnitz, nasıl ki modern matematikçiler yeni yıldızlar ve güneşte lekeler keşfettilerse yeni politikacıların da antik dönemde keşfedilmemiş olan şeyleri keşfettiklerini ifade ederek kavramın modern zamana dair karakterini vurgular (Chemnitz, 1712; Foucault, 2019'dan).

Devletin tarihsel gelişimi boyunca, her ne kadar farklı biçimlerde okunsa da, Batı siyasal düşünce tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen ve toplumsal, mekansal, askeri, iktisadi anlamda siyasal bir birim olarak kurgulanarak şekillenmeye başlayan *Polis*'ten itibaren (Ağaoğulları, 2011: 16,24) akılsallığa dayalı, bireysel çıkarlardan önce bütünün ortak çıkarları ve toplum yararını gözeten yönetim pratiklerinin ortaya çıkmasına rağmen devletin tarih dışı bir kategori olarak nitelendirilmesi siyaset kuramı açısından genel kabul gören bir tavır değildir. Devlet, kuramsal olarak temelleri 15. yüzyıldan itibaren atılmaya başlanan bir olgudur. Dolayısıyla yöneten-yönetilen ayrımının ortaya çıkışından itibaren devlet paralelinde devlet aklının var olduğunu ileri süren görüşlere rağmen, siyaset bilimi açısından devlet aklı modern devlet düşüncesinin gelişimiyle birlikte görünürlik kazanmaya başlar ve modern devletin oluşum ve kurumsallaşma sürecinde yeni bir zihniyet başlangıcına işaret eder.

Bu anlamda, aşkın devlet tasavvuruna dair görünümeler yüzyıllardır siyasal düşüncede var olsa da devlet aklı ancak siyaset toplumsal ilişkilerden soyutlandığında tam olarak anlaşılabilir. Devlet aklı argümanları, devletin sivil toplumdan ayrı tüzel bir kişilik olarak kendi çıkarları üzerinden ifade bulurken, devletin bu anlamda soyutlanması modern zamana özgü bir durumdur. Devlet aklı bu nedenle feodalizmin politik söyleminin ötesinde bir kavramdır ve devlet aklının temelini oluşturan yapısal özgüllük devletin sivil toplumdan soyutlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda; devlet aklının modernite ile olan ilişkisi sadece akla gönderme yapması ya da merkeziyetçi bir düzen kurması ile sınırlı değildir. Marx'a göre devlet aklı, siyasal ilişkilerin toplumsal ilişkilerden soyutlandığı, feodal düzenin yıkıldığı ve burjuva toplumunun kendisine alan bulduğu kapitalist ilişkilerle ortaya çıkacaktır (Neocleous, 2014:73-74).

3.1.4 Devlet Aklı'nın Politik Söylemde Yükselişi ve Siyasal Düşüncede Yarattığı Dönüşümler

Devlet aklı kavramının ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı dönem, kilise otoritesinin zayıfladığı, feodal yapıların bozuma uğradığı ve yerine merkeziyetçi devletlerin ortaya çıktığı radikal bir konjonktürü ifade etmektedir. Aynı zamanda, kavramın ortaya çıkışı modern devlet düşüncesinin gelişimi ve mutlakiyet rejimlerinin yükseldiği bir döneme denk gelmesi bakımından aydınlanma ile yakından ilişkilidir ve içeriğindeki "akıl" determinist ve pozitivist düşünce kaynaklı olduğunun önemli bir göstergesidir.

Orta Çağ'a hâkim olan skolastik düşünceden kopuş ve dolayısıyla insanların akıllarını vesayet altından kurtarmaları aydınlanma düşüncesinin temellerini oluştururken, (Çiğdem, 2017: 101) akla duyulan inancın felsefi ve toplumsal meşrulaştırılması olarak gelişen aydınlanma düşüncesine göre aklın düzeniyle var olan toplumsal kurumların rasyonel bir eleştirisi mümkündür. Bu sayede akıl sadece ruhban sınıfının ve aristokratların değil bütün bireylerin kullanabileceği bir yeti olarak insanları gerçeklere ulaştırarak tarihsel süreçte malul oldukları sorunlardan kurtarabilir ve insanoğlunun ilerleyişi için gerekli olan şartlar sağlanabilirdi (Çiğdem, 2017: 43).

Kilise otoritesinden bağımsız olarak insanların politik yönetimine geçilen bu süreçte, insanların Tanrı'nın temsilcisi olan kral tarafından yönetimini meşrulaştıran süreklilik kırılmaya başlar (Foucault, 2019: 206) ve devlet-yönetim sorunlarının yükseldiği, aynı zamanda Machiavelli üzerinden gelişen tartışmaların hâkim olduğu bir döneme girilir. Tebaasının selameti için Tanrı'nın hükmünü yeryüzünde sürdüren hükümrandan, pastoral

iktidar biçimlerinden farklı olarak yönetmesi ve hükümet etmesi beklenmektedir. Böylece *res publica* üzerinde akılsallıkla hareket etmesi gereken hükümet kavramı geleneksel hükümlanlık biçimlerinden farklı yeni bir edim olarak ortaya çıkar. Akılsallığa tabi olan bu süreçte ortaya çıkan, yönetimin akli *ratio status* yani devlet akıldır ve artık hükümlandan beklenen yalnızca hükmetmekle sınırlı kalmayıp, insanları devlet aklına göre yönetmesidir (Foucault, 2019: 204-208-209).

Antik Yunan’da Platon, *Polis* için sürekli bir tehdit olarak gördüğü çöküş tehlikesine karşı iyi yasalardan ve erdemli yargıçlardan oluşan bir çözüm önerirken 16. yüzyıl devlet kuramcılarının devleti sürekli olarak mükemmellik halinde baki tutarak bu çöküş döngüsünü kırmak için önerdikleri; yasalardan ve devleti yönetenlerin erdeminden ziyade akılsallığa dayalı bir yönetimdir (Foucault, 2019: 251). Geleneksel hükümlanlık biçimlerinden ayrı olarak iktidar olgusunun farklı bir anlam kazanması ve insanları yönetmenin özgül bir hal alması yeni bir düşünme ve akıl yürütmeye yol açmış, bu yeni olgu başlangıçta endişeye yol açarak bir tür heteredoksi olarak algılanmıştır (Foucault, 2019: 247). Trajano Bocalini devlet aklını “*devletler için faydalı, fakat hem Tanrı hem de insanın yasalarına kesinlikle zıt bir yasa*” olarak tanımlar (Neocleous, 2014: 76). Bu sebeple, kavramın politik söylemde yaygınlaşması radikal etkiler yaratmış, özellikle Katolik gelenek devlet akli fikrine ve ürettiği siyasete karşı eleştirel bir söylem geliştirmiştir. Bu bağlamda, özellikle Fransa’da Papa V. Pius devlet aklını “şeytanın akli” olarak açıklayarak hakkında pejoratif bir tutum üretecektir (Foucault, 2019: 211-213).

Düşünürler açısından devlet akli kavramına dair önemli ve birbiriyle ilişkili sorunlardan ilki, siyaset ve ahlakın uzlaştırılması olmuştur. Sorunu ortadan kaldırmaya yönelik çözüm ise ahlak kurallarının siyasetle ilgisini yadsımak olmuş ve bunun formülasyonu Machiavelli’nin gereklilik *necessita* kavramında bulunmuştur. Bireyler tarafından yapıldığında ahlaksızlık olarak değerlendirilebilen eylemler egemen erk tarafından yapıldığında onaylanabilirdi. “*Eylem cürüm olarak isnat edilse de ortak iyi adına yapıldığında karar onu mazur göstermelidir.*” Bu sebeple hükümdarın ahlaki davranışlardan bağışık olmasını gerektirebilecek politik eylemlerinin olabirliğı söz konusudur ve böyle durumlarda devletin kendi çıkarlarını korumak için ahlaki kuralları göz ardı edebileceği düşünölmekteydi (Neocleous, 2014: 74).

Diğer sorun, yasallık meselesi ve devleti bağlayıcı yasal sınırlarla ilgiliydi. Devlet aklına içkin olarak devletin ahlakın yanı sıra yasadan da özerk olması gerektiği ileri

sürülürken “*devletin güvenliği en üst yasadır*” varsayımından hareketle devlet aklı, “*devleti korumak için gerekli olan*” şeklinde tanımlanır. Aklın hem insanoğlunda hem de tanrılarda ortak öge olduğunu ifade eden Cicero’ya göre adalet ve adaletsizliğin ölçütü olan evrensel yasa en yüksek akıldır ve insanoğlu adaletin temeli olan bu yasaya, akıl ile ulaşır (Ağaoğulları, 2011: 184). Devleti koruyan akıl bu anlamda, yasaların devletin en önemli unsuru olduğunu ve devletin hukuk temeli üzerinde inşa edilmesi gerektiğini ifade eden hukuk-ahlaki bir siyaset tahayyülü ve evrensel adalet ilkelerinin arayışında olan Cicero’cu akla değil, amaca uygun olarak rasyonel biçimde devleti korumada başarılı olacak uygun eylemleri tanımlamak için araçsal akla yakındır. Bu durum Carl Friedrich’in de ifade ettiği üzere doğrudan devletin çıkarlarına dayalı bir rasyonalitedir ve *Scipione Ammirato, Discorsi sopra Coernelio Tacito* (1594) adlı eserinde, devlet aklının devletin korunmasıyla ilgili olarak “*daha mükemmel ya da daha evrensel akıl uğruna sıradan aklın çiğnenmesi*” olduğunu ileri sürer (Neocleous, 2014: 77).

Devlet aklı, siyaseti ahlaki değerlere öncelerken başlangıçta Hristiyan ahlakını sarsar gibi görünse de zamanla bir tutunma noktası bulmuş ve olumsuz çağrışımlardan arınarak nötr biçimde tanımlanmaya başlamıştı. Bununla birlikte Kilise ve Hristiyan düşünürler siyasetin ahlakla uyumlu olabileceğini ileri sürmeye başladıklarında, giderek devlet aklının gücüne ikna oldular. İtalya’da Botero, devlet aklını Hristiyan ahlakı bağlamında mazur göstermeye çalışırken bir siyasi beden olarak Katolik Kilisesi “Kilise aklı” na yakın bir görüşü ileri sürdü. Dolayısıyla devletin kutsal bir biçimde mukadder kılındığı fikrinden, devlet eylemlerinin ne kadar şeytani olabileceğine aldırmaksızın ahlaken meşrulaştırılabileceği görüşüne geçmek zor olmadı. Böylece 17. yüzyılın başlarında, kavram siyasi diyalogun önemli bir parçası haline gelerek geniş bir kabul görmeye başladı. 1621’de Britanya Avam Kamarası’nda bu durum “*devlet aklı ve devletin muhafazası bu mevkiye pek uyur*” söylemi ile ifade edilmekteydi (Neocleous, 2014: 76).

17. yüzyılda yönetim bir çözümlenme ve bilgi bütünlüğüne erişirken devlet bilimi olarak gelişen istatistiğin sağladığı bilgilerle birlikte iktidarın işleyişinde akılsallaşma yönünde bir çaba ortaya çıkar. Bu durum, elbette devletin gücünü ve zenginliğini arttırmaya yönelik yönetim pratikleri olarak iktidarın işleyişinin ilk akılsallık biçimleri olan merkantilizmden ayrı düşünülemez (Foucault, 2019: 91-92). Merkantilizm bir yönetme pratiği olarak iktidarın işleyişinin ilk akılsallaşma adımıdır ve ilk kez yönetim teknikleri için bir devlet bilgisi oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak, bu dönemdeki merkantilist izleklerin temel özelliklerinden biri olarak sorun, nüfusun değil devletin zenginliğidir. Merkantilizm

yasalar, fermanlar ve nizamnameler ile hükümrânın gücünün artmasını hedeflerken mutlu ve müreffeh olması gereken insanlar değil, bizzat devletin kendisidir (Foucault, 2019: 245).

Otuz Yıl Savaşları'na son veren 1648 Westphalia Barışı'nı izleyen yüzyılda ise insanları yönetmenin yeni politik biçimi olarak devlet aklı *raison d'état* kavramı Avrupa diplomasisinin yol gösterici temel prensibi olur (Kissinger, 2004: 57). Kurumsal yönetim pratiklerinin öne çıktığı bu dönemde, devlet erkinin en önemli meşrulaştırması olarak ifade edilmeye başlanan devlet aklı kavramının politik söylemde yükselişi siyasal düşüncede de belirgin bir dönüşüme işaret eder. Devlet aklı olarak ortaya çıkan farklı bir akıl formu doğrultusunda devlet adamları, siyasal düşünürler ve hukukçular; öncelikli bir amaç olarak devletin iyiliği fikri hakkında bilinçlenirken devletin çıkarı ve devletin iyiliği devlet aklının temel ilkeleri haline gelir (Neocleous, 2014: 72).

Diğer taraftan bu dönemde, süreklilik arz eden bir devlet güvenliği sorunu üzerinden darbenin, devlet şiddetinin ve devlet suçunun meşrulaştırıldığı görülmektedir. Devlet aklının hedefi yalnızca devletin selameti yönündedir ve bunun için insanlar kendini feda etmelidir. Devletin selameti doğrultusunda politika artık bir yasa dahilinde değil, zarurete tabi olarak işlemektedir ve devlet aklı yasalara göre komuta eden değil, yasalara komuta edendir. Dolayısıyla yöneten kişinin bilmesi gereken yasalar değil, devletin bizzat kendi gerçekliğini oluşturan ve devletin bekasına olanak sağlayan öğelerin bilinmesidir (Foucault, 2019: 242).

Devlet aklı kavramıyla birlikte, bir süreklilik halinde yasalarını ve ereklerini yalnızca kendilerinden alan devletlerden müteşekkil bir dünya düzeni belirmeye başlar. Westphalia Antlaşması'yla Roma İmparatorluğu mirasının ortadan kalkması ve Roma Kilisesi ile olan ayrılığın kurumsallaşması, devletlerin dini aidiyetler üzerinden ittifak zorunluluklarının ortadan kalkmasına da yol açmıştır. Orta Çağ boyunca hâkim olan iki büyük evrensel iktidar biçimi olarak Roma İmparatorluğu ve Roma Kilisesi işlevlerini ve anlamlarını kaybetmiş ve artık birbirleriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisine girmeyen birimler söz konusudur. Ortaya çıkan bu durumda yeni bir biçim olarak politik ve ekonomik rekabet ortamında devlet aklının temel amacı, devletin muhafazasından ziyade devletin geliştirilmesidir (Foucault, 2019: 253).

Bu dönüşümle birlikte artık prensin zenginliğinden devletin zenginliğine geçiş söz konusudur. Prensün gücü sahip olduğu varlıkların zenginliği üzerinden tasavvur edilirken doğal kaynaklar, ticari imkanlar olarak devlete içkin varlıklar üzerinden devleti niteleyen kuvvetlerin tasavvur biçimine geçilmiştir. Prenslerin mücadelelerinden devletlerin

rekabetine geçiş, Batı'nın politik yaşamı ve tarihinde temel dönüşümlerden biri olurken devletin kuvvetlerinin artırılması, bu kuvvetlerin kullanılması ve hesaplanması politik bilime dahil olmuş ve politik düşünce farklı bir yöne evrilmiştir (Foucault, 2019: 256-258).

Devletlerin kendi territoryal alanları üzerinde hâkimiyet kuran hükümler iktidar pratiklerinden farklı olarak tebaasından-kullarından sürekli almak üzerine kurulu bir bütünden, nüfus hareketlerini düzenlemek, kamu sağlığını koruyup geliştirmek, vatandaşlarına yaşam hakları ve toplumsal güvenceler sağlamak üzere kurulu bir bütüne geçildiği 18. yüzyıldan itibaren nüfusu hedef alan devlet aklı, politik alana dair yeni bir rasyonalite olarak ortaya çıkar. Nüfus artık hukuki-politik bir kavram olan tebaa kavramıyla değil, bir idarenin ve yönetimin politik nesnesi olarak ifade edilirken yönetimin nihai amacı olarak devlet aklına dair önemli bir kavram haline gelmiştir (Foucault, 2019: 64-95).

Monarşik gelenek içinde yükselen devlet aklı, cumhuriyetçi anayasalara sahip ülkelerde de kabul görerek gelişirken devletin eylemlerini meşrulaştırmada önemli etkiler yaratmıştı. Formüle edildikten dört asır sonra devletlerin politik söylemini besleyerek varlığını sürdüren (Neocleous, 2014: 79) kavram, 20. yüzyılda devlet güvenliği ve milli güvenlik gibi politik teknolojilere eklenildi. Bu minvalde devlet, milli güvenlik kaygıları üzerinden farklı politik, ekonomik ve sosyal faktörün birbiriyle olan ilişkisinden hareketle sivil toplumu şekillendirirken güvenlik gerekçeleriyle her eylemi meşru olarak yapabilir. Devlet aklı bu yüzden milli güvenlik söz konusu olduğunda devletin sivil topluma nüfuz etmesiyle de bağlantılıdır. Max Weber'in gösterdiği gibi *“son tahlilde bütün sosyal refah politikalarına rağmen, devletin adalet ve yönetime dair iç politik etkinlikleri kaçınılmaz olarak devlet aklının pragmatizmiyle düzenlenir”* (Neocleous, 2014: 80-81).

Bir başka yönü ile kavramın, devletin sınırlandırılması ve hukukun üstünlüğü ilkesiyle olan çelişkisine ve gerilimine rağmen devlet eyleminin zorunluluğu söz konusu olduğunda yasadan bağışıklığın liberal düşünürler tarafından kabul gördüğü düşünüldüğünde dikkat çekici bir durum ortaya çıkar. Anti-liberal söylemlere yaslanan bu kavrama rağmen liberalizm, kavramın siyasal düşüncede yerini sağlamaştırmasına yardım etmiş; devletin güvenliği, çıkarları, zorunluluğu arasındaki örtüşme ve mutlak egemenlik arayışı bakımından devlet aklı, liberal geleneğin karşı olmaktan ziyade destekleyip meşrulaştırdığı bir kavram olmuştur. John Locke, *“yasalara ilişkin katı ve sert mütalaanın zarar verebildiği durumlarda”* sorunlar ortaya çıkabileceği için toplumun ortak iyiliği adına alınacak kararların yöneticilerin öngörü ve bilgeliğine bırakılması gerektirdiğini ifade eder.

Locke, bu imtiyazı “*yasanın emri olmadan ve hatta bazen ona karşı kamu yararı için sağduyuya göre hareket etme gücü*” olarak tanımlar ve devlete konan hukuki sınırlamaların dışında hareket ve acil uygulama için kendi savına alan açar. Buna göre devlet akli, savlarının temel özelliği olarak “*devletin zorunluluğu ve ortak iyi için gerekli olan*”dan başka hiçbir neden yokken belli eylemler sınırlanabilir, zorlanabilir, buyurabilir ya da yasaklanabilir olmasıdır. Ancak karşı görüşle Adam Smith, böylesi bir fedakarlığın “*en acil zorunluluk durumlarında*” kabul edilebilir olduğunu ifade eder (Neocleous, 2014: 78-79).

3.1.5 Devlet Akli ve Yasallık Problemi-Hukuk Devleti Gerilimi

Hukukun kaynağını Tanrı’da ya da tabiatta bulan tabii hukuk düşüncesinin karşısında konumlanan pozitivism, modern zamana dair bir düşünce biçimi olarak ulus-devlet kavramının merkez olduğu bir alanda hukukun kaynağını devlette bulmaktadır (Akal, 2018: 17). 18 ve 19. yüzyıllar boyunca devletin kurumsal gelişiminde iktidarın bir türevi olarak görülen hukuk, siyasal süreçleri şekillendiren politik bir araç haline gelir ve hukukun geçerliliğini hukuk ilkelerinden mi yoksa emredilmesinden mi kazandığı sorunsalı karşısında yasal pozitivism öne çıkarken “yasa yapmak” iktidarın tanımında ifade bulur. Böylece devlet, uhdesinde bulunan yargı araçlarını siyasal amaçları doğrultusunda hukuku şekillendirmek için kullanırken hâkim olduğu her alanda egemenliğinin tezahürü olarak hukuki söylem dahilinde eylemleri için komutlar oluşturarak bunların yürütülmesini zorunlu kılar (Poggi, 2014: 40-41).

Bu yönüyle devlet akli, “*her türlü eylem ve işleminde hukuka uygun davranan devlet*” olarak ifadesini bulan “hukuk devleti” kavramıyla bir gerilim içinde bulunmaktadır. Tanımda geçen “hukuk” un hangi hukuk olduğu konusunda tanımın bizzat kendisi bir muğlaklık barındırırken, egemenlik kuramı dairesinde kalındığında bu hukukun pozitif yasalardan oluştuğunu kabul etmek gerekecektir. Egemenlik kuramına göre egemen otorite ya da idareden başka hukuk kaynağı yoktur. Dolayısıyla hukuk, sadece egemen iradenin yasa olarak belirlediği normlardan oluşacak; egemen irade tarafından oluşturulmayan, üzerinde değiştirme, yürürlükten kaldırma gibi tasarruflarda bulunulamayan normlar hukuk dışında bırakılacaktır. Bu durumda, hukukun salt pozitif yasalardan ibaret olarak kabul edilmesi “hukuk devleti” kavramını egemen gücü sınırlayan bir içerikten yoksun bırakmaktadır. Çünkü, egemen güç üstün otorite olarak değiştiremeyeceği kurullarla sınırlandırıldığında egemen olmaktan çıkacaktır (Erözden, 2012:71-72).

Her ne kadar “devlet” ve “hukuk” ayrımı kavramsal olarak mümkün olsa da modern dünyada bu kavramlar iç içe geçmekte (Barry, 2018: 97) ve modern devletin günümüzde kavuşmuş olduğu ideal form, demokratik, insan haklarına dayalı bir hukuk devleti kurgusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda devlet, hukuk temelinde şekillendirilirken egemenlik yetkisini kullanan siyasal iktidar eylemlerinde hukuk kuralları ile bağlayıcı kılınmaktadır. Devletin etkin bir şekilde sınırlandırılması durumunda ancak meşruiyetini sağlayabileceği gerçeği; devletin amacının adaleti ve güvenliğini sağlamak, bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına almak olarak ifade eden Locke ile başlayarak günümüz modern devlet düşüncesinde ortaya çıkmaktadır (Aktan, 2004: 38-41).

Modern devlet kuramı içinde kalındığında, devletin otoritesinin herhangi bir sınırı olup olmadığı hakkında siyaset bilimciler; “egemen dilediği her yasayı yapmaya muktedirse, kendisinin bile değiştiremeyeceği üstün bir yasa da yapabilir mi” sorusuna cevap ararlarken hukuki pozitivizm çerçevesi içinde kalındığı sürece bu sorunun cevabı çelişkiler barındırmaktadır. Modern devleti, hukuk devleti haline getirebilmek için devletin eylemlerinde uyması gereken hukuk sistemi içine devlet tarafından konulan kanunların da üzerinde evrensel hukuk ilkeleri, temel hak ve özgürlükler, uluslararası hukukta suç sayılan fiiller gibi kavramları da eklemek gerekmektedir. Bu kavramların içeriği, tanımları gereği egemen tarafından belirlenmemekle birlikte egemen gücü de bağlamaktadır. Böylelikle, egemenlik kuramı törpülenirken hukuk devleti de kuramsal bir temele oturtulmaktadır (Erözden, 2012: 72).

Meşruiyet temelinde düşünüldüğünde ise modern devlet düşüncesinin ortaya çıkışına kadar siyasal iktidarın meşruiyeti teolojik kaynağa dayandırılırken aydınlanma ile birlikte dünyevi alanda insan aklının esas alındığı bir temelde toplumsal sözleşme ve egemenlik kuramlarıyla akılcı hale getirilmeye çalışılmıştır. Günümüzde demokrasi, insan hakları ve nihai olarak hukuk devleti ilkeleri iktidarın meşruiyeti için esas alınmakta ve siyasal iktidar hukuk ile sınırlandırılarak, meşruiyetini hukuka uygun eylemlerde bulunduğu sürece sağlayabilmektedir. Dolayısıyla devlet sadece aşkın bir amaç değil, bireyler için adaleti, güvenliği, refahı sağlayacak, hak ve özgürlükleri koruyacak olan bir araç olarak da görülmektedir.

İlk kurgusal hali ile hukuk devletine değil, hukuktan bağışık olarak devlet aklı kuramına bağlanan modern devleti hukuk devleti haline dönüştürebilmek için egemenlik kuramı çerçevesinin dışına taşan ilkelerle bağlı saymak gerekmele birlikte bu her

coğrafyada aynı kolaylıkla gerçekleşebilecek bir durum değildir (Erözden, 2012: 73). Bu minvalde, devletin eylemlerinde hukuk kurallarıyla sınırlandırılması hukuk devletinin varlığı için yeterli olmamaktadır. Hukukun içeriği, insan hak ve özgürlükleri temelinde hukukun evrensel ilkeleri ile uyumlu hale getirilemediği sürece hukuk devletinin varlığından söz etmek mümkün olamamakta ve ortaya yasal düzenlemelerden ibaret bir kanun devleti çıkmaktadır.

Devlet aklı ve devlet adamı arasında yakın bir ilişki kuran Meinecke'ye göre devlet aklı, yönetimin esas ilkesi ve devletin ilk hareket yasası olarak devlet yönetiminde iktidar hırsı ve ahlaki sorumluluk arasında devlet adamına devleti korumak için ne yapması gerektiğini söyler. Devleti korumak adına gerektiğinde hukuk göz ardı edilebilir (Meinecke, 1965; Erözden, 2012'den). Devlet anayasa ve yasalarla sınırlanırken elbette savaş, iç savaş, isyan gibi kriz anlarında varlığını ve bekasını tehdit edebilecek durumlara karşı kendini savunma hakkından dışlanmamaktadır. Devletin olağan hukuk kuralları ve uygulamaları ile başa çıkmasına imkan bulunmayan durumlara karşılaşması halinde, bu durumu ortadan kaldırmak için başvurulan ve istisna hali olarak tanımlanan uygulamalar günümüz modern demokrasilerinde anayasa ve yasalar tarafından düzenlenen bir olgudur.

Bu noktada devlet aklı kavramı ile ilgili olarak ortaya çıkan sorunların başında, devletin çıkarlarının devlet adamının çıkarlarına karışmış olması gelir ve bu durum iktidarı elinde bulunduranların kendi bekalarını hukukun da ötesinde bir öneme sahip olduğu savıyla devlet aklının araçsallaştırılması tehlikesini ortaya koyar (Türk, 2018: 576-585). Bu yönü ile devlet aklı, olağan koşullarda etik ilkelere ve hukuka uygun eylemde bulunmanın gerek şart oluştuğunda ise hukuku göz ardı edebilmenin ancak bunu iktidar hırsından arınmış olarak doğru zamanda, doğru sırayla yapabilmenin bilgisi ve uygulamasıdır (Erözden, 2012: 64). Devlet aklının nihai amacı bu yolda neyin gerekli olduğuna dair verilecek karar olmakla birlikte bu gerekliliğin bir yasası olmadığı için doğal olarak devlet aklının kodifiye edilemeyeceği gerçeği de ortaya çıkar (Türk, 2018: 575).

3.1.6 Devlet Aklı ve Darbe-Olağanüstü Hal

17. yüzyılda devlet aklının bir tezahürü olarak özgül hale gelen darbe *coup d'état* kavramı dönemin politik düşüncesinde; sadece iktidarın zor kullanılarak el değiştirmesini değil, aynı zamanda kamu hukukuna aykırı olağanüstü bir edim olarak yasaların askıya alınmasını ifade etmektedir. Naudé'nin ifadesi ile “*darbeler, prenslerin umutsuz gibi görünen zor işler söz konusu olduğunda, kamu hukukuna karşı ve herhangi bir adalet*

biçimine ya da düzenine uymaksızın, kamu yararı adına özel çıkarlara müracaat ederek icra edilmek durumunda kalınan olağanüstü eylemlerdir.” Bu yönüyle darbe, devlet aklının bir tezahürü olarak yasallık veya meşruiyetle türdeş değildir. Söz konusu devlet olunca *“yasalar uyarınca hükmetmek değil, yasalara hükmetmek gerekir, zira devlet yasalara değil, yasalar cumhuriyetin o anki haline uymalıdır”* (Foucault, 2019: 228).

Doğası gereği temel işleyişi bakımından yasalardan bağışık olan devlet aklı, olağan halinde faydalı ve gerekli bulunduğu ölçüde yasalara uygun hareket eder. Ancak, devlet aklının bu yasalardan devletin selameti adına kurtulması gerektiği durumlarda, devlete dair ortaya konan zaruret ve istisna haline dayanarak dramatik bir biçimde eylemde bulunur. Darbe, bu anlamda devletin kendini ortaya koymasüdür ve devleti kurtarmak için ne gerekiyorsa yapılması gerektiğini söyleyen devlet aklının olumlaması olarak ortaya çıkar. Bu yönüyle esasında kodifiye edilemeyen bir temel yasa olarak devlet aklı, devletin bekası adına zaruret hasıl olduğunda her türlü hukuku aşmaktadır (Foucault, 2019: 229-230).

Carl Schmitt’e göre siyasal alanın kendi değerlendirme ölçütü vardır ve egemen olan, diğer kaidelerin ihlaline ve hukukun askıya alınmasına karar veren kişidir (Neocleous, 2014: 80). Olağan işleyişi dahilinde iradi bir şekilde kendisine çerçeve olarak yasaları alan devlet aklı, zaruret halinde devlet-beka ilişkisi çerçevesinde devletin bekası adına harekete geçerken, şiddet eylemleri devlet aklının en saf biçimi olarak darbe haline gelmekte, birilerinin devletin ve bütünün iyiliği uğruna feda edildiği bir pastorallik haline gelmektedir (Foucault, 2019: 234). Foucault’a göre devlet tarafından ortaya konan bu eylemler büyük bir teatral içerisinde ve gösterişli bir şekilde yapılarak devlet aklı ortaya konulmaktadır.

4. KÜRT KİMLİĞİNİN TARİHSEL KONUMU

Türkiye’de Kürt sorununun geldiği nokta, tarihsel süreçte farklı tezahürlerde gelişen sosyal ve siyasal olguların kapsamlı analizini zorunlu kılarken sorunun ortaya çıkışı ve tarihsel seyrinin yalnızca Cumhuriyet dönemi ulus-devlet inşa süreci ve buna bağlı olarak Kemalist paradigmanın seyriyle (Hakan, 2013: 16) sınırlı değerlendirilmesi, sorunun rasyonel bir çerçevede doğru olarak tespit edilerek anlaşılması için yetersiz kalmaktadır. Kürt sorunu, geleneksel Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısının çözülmeye başladığı geç imparatorluk döneminden itibaren en büyük problem alanlarından biri haline gelmiştir. İmparatorluk bakiyesi içerisinde gelişen katmanlı, dinamik ve tarihsel bir vakıa olarak Kürt sorununun bütüncül bir yaklaşımla geç imparatorluk döneminden itibaren Türkiye’nin toplumsal tarihi içerisinde konumlandırılarak son iki asırlık modernleşme süreçleri ile birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Sorunun gelişimi ile son iki asırlık tarihsel sürece yayılan merkezileşme, millileşme ve sekülerleşme gibi toplumsal süreçlerden oluşan modernleşme arasında doğrudan bir ilişki ortaya çıkarken, II. Mahmut dönemi merkezileşme çabalarından Tanzimat’a, Jön Türklerden Cumhuriyet dönemine, tek parti döneminden çok partili döneme, 1960 darbesinden 1980 darbesine kadar gelişen toplumsal olaylar Kürt sorununun niteliğinde ve gelişiminde belirleyici olmuştur. Bu dönemselleştirmelerden ayrı olarak imparatorlukları çözen ulus-devlet formunun yayılışı, 1960’ların emperyalizm karşıtı ulusal kurtuluş hareketleri ve aynı yıllarda Kuzey Irak Kürtlerinin siyasal kazanımları, 1989 sonrasında demokrasi ve insan hakları retoriğinin uluslararası ilişkiler gündemine yerleşmesi, (Yeğen, 2003: 15-16) yine yakın dönemde Irak ve Suriye özelinde Ortadoğu’daki gelişmeler Kürt sorununun mahiyetini etkileyen harici gelişmeler olmuştur.

4.1. OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ ve KÜRT SORUNU

Ulus-devletler tarihinde 1850-1950 yılları arası dönem, demografi mühendisliğinin yüzyılı olarak ulus inşa süreçlerinde gelişebilecek etnik-dinsel çatışmaları önlemek için nüfus homojenleştirme politikalarının yaygın olarak uygulandığı ve modern ulus-devletin merkezi kontrolü sağlama amacı ile büyük insan topluluklarının tehcir, zorunlu iskân, nüfus mübadeleleri yoluyla topraklarından sürüldükleri bir zamana işaret etmektedir. Avrupa’da gelişen ulus inşa süreçlerinde, ulus-devlet formunun temel özelliği olan demografi mühendisliği etnik olarak Polonya ve Çekoslovakya’da Almanlara, Romanya ve Slovakya’da Macarlara, Yahudilere ve Ruslara dini olarak; Britanya ve Hollanda’da Katoliklere, Fransa’da Protestanlara karşı yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. 1828 yılından itibaren Karadeniz kıyılarından Kırım, Balkanlar ve Kafkaslar’dan kırma

uğrarak sürülen Müslümanlar bakımından Osmanlı İmparatorluğu da bu kitlesel göç ve iskân süreçlerinin yoğun olarak yaşandığı bir coğrafyadır (Zürcher, 2006: 9-12).

Siyasal örgütlenmesini ulus-devlet olarak kurgulayan tüm modern devletlerde ortak bir patoloji olarak gelişen etno-politik sorunlar ulus-devlet formunun temel problem alanını oluşturmakta, Türkiye de ulus-devlet olarak siyasal örgütlenmesine başladığından itibaren bu türlü sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmaktadır. Etno-politik sorunların çözümünde görece başarılı olan Osmanlı-Türk siyaseti, bir istisna olarak Kürt sorunu üzerine süregelen bir çözümsüzlük ve çatışma yaşamaktadır. Modern siyasetin etno-politik sorunların çözümü için üretmiş olduğu arındırma, mübadele, tehcir, tenkil, asimilasyon, özerklik, federasyon, konfederasyon, ayrılma gibi enstrümanların hangi durumlarda işlevsel olabildiği ve bu türden sorunları ne derece çözdüğünü gösteren genel geçer ortak bir biçim ve yol bulunmamaktadır. Bu kuralsızlık bakımından Türkiye tecrübesinde olduğu gibi kullanılan benzer enstrümanlar asimetric sonuçlar verebildiği gibi farklı sonuçlar da doğurabilmektedir (Yeğen, 2006: 9-11).

Sorunun devletin Kürtlere karşı geliştirdiği asimilasyon politikaları sonucu ortaya çıktığı tezi üzerinden asimilasyon-direnış-direnışı etkisiz hale getirme-asimilasyonun devamı şeklinde gelişen süreçlerle açıklanmaya çalışılması da sorunun doğru tespitinde yetersiz kalmaktadır. İleri sürülen kurama göre devlet, farklı etnik unsurları asimile etmeye çalışırken etnik unsurlar bu duruma karşı bir direnç geliştirir ve devlet bu direnci kırmaya çalışarak asimilasyon süreçlerinde gerektiğinde şiddete başvurur. Bu genelleme çerçevesinde, devletin Kürtlere karşı etnik milliyetçiliğe dayalı asimilasyon politikaları yürüttüğü ve bu durumun sonucu olarak Kürtlerin de devlete karşı ayrılıkçı politik bir tavır oluşturdukları ileri sürülür. Ancak, devletin sorun üzerine geliştirdiği politikalarda, imparatorluğun son yirmi yılında ve Cumhuriyet dönemi 1930'ların sonları ve 1940'ların ilk yıllarında bazı siyasetçi, bürokrat ve düşünürler tarafından benimsenen hali ile sistemli bir asimilasyon politikasından söz edebilmek mümkün gözükmemektedir (Heper, 2016: 333).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt aşiretleri ile ittifakı, Yavuz Sultan Selim döneminde başlarken Osmanlı-Kürt ilişkileri bakımından 1514 Çaldıran Savaşı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tarih boyunca güçlü imparatorlukların periferisinde yaşamaları ve coğrafi bakımdan tampon olarak kalmaları Kürt aşiretlerinin hareket olanağını artırmış, (Bruneissen, 2018: 203) bu durum belli bir ölçüde siyasal özerkliğe sahip olmalarını da sağlamıştır. Osmanlı-Safevi karşılaşmasında da Kürt aşiretlerinin her iki imparatorluğun

gücünün bilincinde olarak bağılıklarını birinden diğerine kaydırmaları en önemli müzakere ve imtiyaz elde etme unsuru olarak ortaya çıkmıştı (Özoğlu, 2017: 126). Şah İsmail'in Kürtlere karşı merkezi bir iktidar sisteminden faydalanarak bölgeyi ve aşiretleri doğrudan yönetme ve denetim altına alma çabalarına karşı (Özoğlu, 2017: 93) yerel özerkliklerinin garanti altına alınması koşuluyla Sünni Kürt aşiretleri Yavuz Sultan Selim'e bağılıklarını bildirerek Osmanlı'nın yanında yer almış ve imparatorluğun idari-siyasal sistemine katılmışlardı (Jwaideh, 2020: 50).

Mevcut veriler 16. yüzyıl Kürt aşiretlerinin iç dinamiklerinin ayrıntılı incelenmesine imkan vermemekle birlikte, Kürt emirliklerinin bir aşiret konfederasyonu biçiminde düzenlendiğini göstermektedir (Özoğlu, 2017: 90). İmparatorluğun, dağınık aşiret yapılarının merkezi bir aşiretler konfederasyonu olan emirlikler haline getirilerek yeniden biçimlendirilmesinde önemli rolü olmuş ve bu dağınık yapılar daha geniş ve güçlü idari birimler olarak düzenlenirken hanedanın imtiyazı olan hükümlanlığın babadan oğula geçiş hakkı Kürt emirliklerine de verilmiştir (Özoğlu, 2017: 104-127). Primordiyal ilişkilere dayalı ve mensuplarının kendilerini kültürel olarak ayrı gördükleri sosyo-politik bir varlığa işaret eden aşiret yapılanmasından farklı olarak hem göçebe hem yerleşik birçok unsurdan ve farklı lehçeler konuşan gruplardan oluşan "emirlik" geniş boyutlu, heterojen kültürlü ve tabakalı sınıfı ile devletle olan yakın ve doğrudan ilişkileri bakımından önemli farklılıklar göstermektedir (Özoğlu, 2017: 90). Özerklikleri padişahın gücüyle doğrudan bağlantılı olan ve merkezi devlete karşı yükümlülüklerini yerine getiren emirler, aşiretler arası güç dengelerini sağlarken kendi yönetimlerini de garanti altına almışlardı (Bruinessen, 2005: 107). Bu durum, sonraki dönemlerde otoritesi devletin hamiliğine bağılı olan daha güçlü Kürt liderliklerinin oluşumuna yol açacaktır.

İmparatorluğun 18. yüzyıldan itibaren yüzleştiği geri kalmışlık ve Batı'ya karşı hâkim gücünü yeniden tahkim etme çabaları doğrultusunda başlatılan modernleşme süreçleri, Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısında önemli dönüşümlere kapı aralamıştı. 1839 Tanzimat Fermanı ile Batı merkezli pratikler ekseninde yapısal dönüşümler hızlanırken modernleşme süreçleriyle yüzleşen diğer toplumlarda olduğu gibi, ortaya çıkan siyasal-kültürel çatışmalarla birlikte kolektif belleği ve kimliği de dönüştüren bu süreçlerin Kürt toplumu üzerinde de etkileri olmuştur (Koç, 2021: 2).

16 ve 17. yüzyıl boyunca farklı biçimlerde özerkliklere sahip olarak düzenlenen Kürt idari yapılanmaları üzerinde otorite kurma ve bütünleştirmeye yönelik devletin denetimi 17.

yüzyılın sonlarına doğru tedrici olarak artarken (Özoğlu, 2017: 108) 19. yüzyıl ortalarına kadar bu idari yapıların korunduğu görülmektedir. Gevşek ve özerk nitelikteki Kürt aşiretleri Osmanlı idari-siyasal sistemi içerisindeki (Yeğen, 2006: 13) geleneksel yapılarını korumalarına rağmen, II. Mahmut döneminden itibaren farklı bir durum ortaya çıkacak ve Kürtlerin bir “sorun” olarak algılanması gündeme gelecektir.

İmparatorluğun diğer bölgelerindeki idari yapılardan farklı olarak Kürt bölgelerinin çoğu merkezden atanan valiler yerine kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş hâkim Kürt aileleri tarafından özerk olarak yönetilmekteydi. Özerkliklerinin çerçevesi farklı ve çoğunlukla bağlı buldukları bölge valileri ile olan ilişkilerine, ekonomik ve askeri dengelere göre değişmekle birlikte bölgesel Kürt emirlikleri sağlamlaştırılarak merkezce tanınan bazı ailelerin diğer aileler üzerindeki iktidarı güçlendirilmişti. Ancak merkezi yönetimin 18. yüzyıl boyunca zayıflaması sonucu bazı Kürt aileleri kendilerini bölgede birer bağımsız hanedan konumuna getirmişlerdi (Bruinessen, 2005:127). Bu gelişmelerle birlikte esasen sorununun temelleri, II. Mahmut’un imparatorluğu merkezi bir monarşiye dönüştürme projesi ve idari-askeri reformları ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Reform sürecinde başlayan yeniden yapılanmanın ve ordunun modernizasyonunun mali kaynaklarını yaratabilmek için devletin doğrudan vergi toplayabilmesini sağlayacak merkezileştirme politikaları Kürt yerel yöneticilerinin lehine olan mevcut iktidar yapılarını küçültmek ya da ortadan kaldırmak anlamına gelmekteydi (Özoğlu, 2017: 114).

Ortaya çıkan durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak Kürt emirliklerinin özerklikleri kaldırılarak merkezi bürokrasiye bağlanırken 1826 yılında idari reformlar kapsamında eyaletler hakkında yapılan değişikliklerden sonra Doğu vilayetlerinde sorunlar ortaya çıkmaya başlaması ile birlikte yeni bir döneme girilmiştir. 1827-1847 arasında yirmi yıl süren bu çatışma döneminde, Kürt emirliklerinin Yavuz Sultan Selim döneminde başlayan özerk statüleri sonlandırılırken merkezi idareyi güçlendirmek ve bu durumu kalıcı kılmak için hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Ortaya çıkan yeni duruma direnç olarak gelişen Kürt isyanları bastırılarak emirlikler tasfiye edilmiş ve bölge “Kürdistan Eyaleti” adıyla yeni bir idari birim olarak düzenlenmiştir. Kürt mirleri merkeze çekilerek paşalık unvanları ile imparatorluk bürokrasisine dahil edilmiş ve yerlerine yine merkezi bürokrasiden yöneticiler görevlendirilmiştir (Koç, 2021:37). Özoğlu’na göre Osmanlı kaynaklarındaki kayıtlar, Kürdistan adıyla bir idari birimin düzenlenmesinin toprak bütünlüğünü bozacak ya da Kürtlerin siyasi bilincini uyandırabileceği şüphesi taşıdığına işaret etmemektedir. Merkezi hükümetin başlattığı idari yapılanma politikaları, bölgeyi geleneksel iktidar yapılarından

kurtarmak, bölgedeki güç boşluğunu doldurarak ordunun Rusya ve İran'a karşı konuşlandırılmasıyla ilgili sebeplerle birlikte merkezi yönetimi güçlendirmeye yöneliktir (2017: 115-120).

Aşiretlerin bir kısmının merkezi bürokrasiye dâhil edilmeleri görece devlet otoritesine karşı gelişen direnci ortadan kaldırmasına rağmen bu aşiretlerden bazıları eski özerk statülerini geri kazanma çabası içinde olmuşlar ve sonraki süreçler boyunca gelişen Kürt isyanlarını desteklemişlerdi (Bozarslan, 2016: 356). Bölgede uygulanan politikalarla sorun fazlasıyla karmaşık bir hal almış; daha önce yüzlerce aşireti feodal buyrukları altında toplayan Kürt emirlikleri ve onların mirleriyle yürütülen ilişkiler bölgenin kontrolü için yeterliken artan sayıda yeni aşiretle uğraşılması gerekmiştir. Emirlerin yerini alan, ancak bölgeyi ve yerleşik dengeleri tanımayan, yeterli öngörüye, güce ve meşruiyete sahip olamayan merkezi bürokrasinin atadığı yöneticilerin bir kısmı, bölgede yeniden dolaylı bir yönetim kurarak yetkilerini aşiret reislerine devretme yoluna giderken bu uygulamalar aşiretler arası çatışmalara sebep olmuştur. Merkezi bürokrasinin atadığı yöneticilerin, aşiretler üstü güçlü bir otoriteye sahip, bölgenin denge-çıkarcı çatışmalarını iyi tanıyan emirlerin yerini doldurarak Kürt toplumunda meşruiyet kazanamaması bir başka olumsuzluk olarak halkın şeyhlere yönelmesine ve bölgede otorite olarak dini liderlerin alan kazanmasına neden olmuştur. Gelişmeler, kontrolün kaybedilmesi ve bölgenin tümüyle Osmanlı denetimi dışına çıkma riskini yaratmış, sonrasında 1867 yılından itibaren Kürdistan Eyaleti uygulaması kaldırılmıştır (Bruinessen, 2005: 109-114).

II. Abdülhamit iktidarı (1876-1909), Hınçak ve Taşnaksutyun Ermeni örgütlerinin kurulması sonrasında Doğu bölgelerinde Ermeni milliyetçiliğinin radikalleşmesiyle ortaya çıkan saldırılar ve bağımsız bir Ermeni devleti kurulması tehlikesine karşı her iki tarafın birbirine yakınlaşarak Osmanlı-Kürt ittifakının inşa edilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Abdülhamit tarafından 1890'lı yıllarda başlatılan çalışmalar ile Kürt aşiretleri silahlandırılıp atlı birlikler halinde örgütlenerek 1912-1913 Balkan Savaşlarına kadar kullanılacak olan Hamidiye Alayları adı altında Osmanlı ordusuna eklemlendirilmiştir (Özoğlu, 2017: 126). Oluşturulan Hamidiye Alayları ile birlikte aşiret reislerine paşa unvanları verilmiş, aşiretlerin ileri gelen ailelerinin çocukları İstanbul'daki Aşiret Mekteplerinde okutulmuş ve Harbiye'ye gönderilmiş ve yüzbaşı rütbesi ile aşiretlerinin yönetimine getirilmiştir. Bu politikaların paradoksal bir sonucu daha sonraları Kürt milliyetçiliğinin taşıyıcısı olacak, aşiret çevrelerinden gelen eğitilmiş bir sınıfın oluşmasına olanak sağlaması ve Şeyh Sait isyanını planlayanların çoğunun bu sınıftan çıkması olacaktır (Bruinessen, 2005: 135).

Sürdürülen politikalar bir yönü ile önceki dönemlerde uygulamaya konan reformlardan farklı olarak, sağlanamayan merkezileşme hedeflerini başka yöntemlerle sonuca ulaştırma çabalarıydı. Ancak, vilayet bürokrasisinin ve kolluk kuvvetlerinin üzerlerinde herhangi bir yaptırım yetkisi olmayan, padişahın şahsi güvencesi altında Erzincan'daki 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa'ya karşı sorumlu olan aşiret reislerinin komuta ettiği alaylar bölgede aşiretler arasındaki dengelerin bozulmasına yol açmıştır (Bruinessen, 2005: 134). Bu bağlamda, Abdülhamit döneminden başlayarak Osmanlı-Kürt ilişkileri genel olarak bir ittifak içinde Cumhuriyet dönemine kadar devam ederken sürdürülen ittifak Sünni Kürt aşiretleri ile sınırlı olmuştur. Sünni Kürtler, Tanzimat dönemi dışında, devletle iyi ilişkiler kurarlarken, 1514 Osmanlı-Safevi karşılaşmasından bu yana büyük oranda Alevi Kürtlerin devletle mesafeleri uzak olmuş ve heteredoks bir unsur olarak algılanmışlardır.

4.2. KÜRT KİMLİĞİNİN POLİTİZASYONU

4.2.1 Kürt Kimliğinin Erken Dönem Dinamikleri

Kürt kimliğinin inşasında Türk kimliğinin belirleyici olduğu Türkiye'nin ulus-devlet projesinde; Kürt kimliğinin, Türk kimliğine karşı bir tepki olarak şekillendiği; Kürt milliyetçiliğinin ve bundan kaynaklı etnik şiddetin kendiliğinden var olan bir olgu değil, tepkisel olduğu (Arakon, 2010: 175) anlatısına karşı, Kürt sorununun temelinde yatan milliyetçilik olgusunun tarihsel süreçteki dinamiklerinin ele alınarak salt Türk kimliğine karşı gelişen bir tepki olarak değil, özgün olarak değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşım, Türkiye'de Kürt milliyetçiliğinin ve buna bağlı olarak Kürt sorununun tarihsel arka planının, soruna kaynaklık eden toplumsal, siyasal dinamiklerin nasıl gelişerek bugünkü halini aldığına anlaşılmasına imkan sağlayacaktır.

Kürtleri; yalnızca kültürel değil, aynı zamanda siyasal bir toplum olarak bugüne taşıyan (Yılmaz, 2015: 40) Kürt milliyetçiliğinin toplumsal açıdan önemli bir dinamik olma niteliği yakın dönem açısından yeni bir olgu olarak değerlendirilmesine rağmen bu durum tarihsel süreç boyunca bir etnik bilincin var olmadığı anlamına gelmemektedir (Bruinessen, 2018: 390). Kürtlerin diğer toplumlarla aralarında farklılık bilinci geliştirerek bir etnik asabiyete sahip olduklarına dair veriler mevcuttur.

Zürcher, Kürt milliyetçiliğinin 1837'den başlayarak, daha önce iktidar sahibi olan ancak Tanzimat reformlarından sonra bu konumlarını kaybederek marjinalleşen Kürtler arasında etkili olduğunu ve 1880'lerden itibaren belirgin olarak ortaya çıkmaya başladığını ileri sürmektedir. İmparatorluğun merkezileşme politikalarına karşı 1880 yılında adını

taşıyan isyanın lideri olan Nakşibendi şeyhi Ubeydullah, dönemin İngiliz diplomatlarına Kürtlerin ayrı bir millet olduklarını, amaçlarının Osmanlı ve İran Kürtlerinin birleşmesini sağlayarak bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu ifade etmiştir (2006: 92).

Bruinessen ise kendilerini dini temelde tanımlayan Kürtlerin imparatorluk sınırları içindeki Araplar, Arnavutlar ve Türkler kadar etnik bilince sahip olmadıklarını, Şeyh Ubeydullah isyanına rağmen milliyetçiliğin Kürtleri harekete geçirerek bir ulusal bilinç oluşturmayı başardığına dair veriler olmadığını ileri sürer (2005: 137). Bozarslan ise etnik dinamiklerden yola çıkmakla birlikte 1880 öncesi ortaya çıkan Kürt isyanlarının milliyetçi bir söyleme sahip olmadığını ancak Şeyh Ubeydullah isyanı ile birlikte milliyetçi temaların ortaya çıktığını ifade eder (2020: 844).

Özoğlu; 20. yüzyıl Kürt milliyetçilerinin 19. yüzyılda gelişen Kürt hareketlerini milliyetçi hareketler olarak tahayyül etme ve bu durumu romantikleştirmek suretiyle davalarına tarihsel derinlik kazandırma çabalarına rağmen (2017: 129) etnik kimliğin varlığının ve farkındalığının doğrudan ulusal bilince tercüme edilemeyeceğini, 20. yüzyıl öncesinde Kürt seçkinleri arasında Kürtlük bilincinin varlığına rağmen modern öncesi Kürtlük bilincinin bir milliyetçilik biçimi olarak kabul edilmesinin sorunlu olduğunu ifade eder. Özoğlu, Kürt milliyetçiliğinin varlığından ziyade bir Kürtlük öz bilincine işaret ederken (2017: 48) toprağın grup kimliğinin tanımlanmasında temel rol oynadığından hareketle 1847 yılında bölgede Kürdistan adı altında idari bir yapı oluşturulmasının farklılık bilincinin gelişmesinde önemli rol oynadığını ve Kürtlerin kendilerini müstakil bir topluluk olarak tanımlama sürecini hızlandırdığını ileri sürer (Bozarslan, 2016: 356; Özoğlu, 2017: 75). Bu bağlamda, Yeğen de Kürtlerin Osmanlı siyasi birliğine katılımı elde ettikleri imtiyazlara bağlı olarak sağlanan geleneksel toplumsal yapılarını koruyabilme ayrıcalığı ve merkezle olan “gevşek ilişki” faktörünün bizlik duygusunun güçlenmesine katkıda bulunmuş olabileceğini ifade eder. Yazara göre gevşek ilişkinin teşvik ettiği bizlik duygusu, bu ilişkiye son veren ve iki yüzyıla yayılan imparatorluğun modern bir ulus devlete dönüştürülmesi sürecine karşı gelişen dirençle geleceğe aktarılmıştır (2006: 13).

Merkezi devlet otoritesinin tüm taşraya yaygınlaştırılması için Kürt emirliklerinin tasfiyesi sonrasında bölgenin eyalet olarak düzenlenmesi, aynı zamanda Kürdistan’a kısmen bir devlet olma tasarısı olarak yorumlanabilecek idari bir alt yapı sağlamıştı. Bu durum sonraki süreçler boyunca tedrici olarak Kürtlerin entelektüel faaliyetlerinin Osmanlıcılıktan Kürt ön milliyetçiliğine ve sonunda tam bir Kürt milliyetçiliğine doğru yönelimine ön ayak

olacaktır. Kürdistan'ın varlığı milliyetçi Kürt liderlerini bölgeyi yalnızca özerk idari bir varlık olarak değil, aynı zamanda bağımsız bir devlet olarak tahayyül etmeye sevk etmişti (Özoğlu, 2017: 127). Kürt milliyetçiliğinin toprak temelli olduğunu ileri süren Özoğlu'na göre bu süreç; Kürt milliyetçiliğinin yolunu açacak olan Kürt etnik kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır ve Kürtlerle ilgili birincil kaynakların incelenmesi, Kürtlerin kendilerini yüzyıllar boyunca bununla ilişkili olarak tanımladıklarını göstermektedir (2017: 217).

Milliyetçilik akımlarının yaygınlaştığı 19. yüzyıl sonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapısının bozuma uğrayarak etnik kimlikler arasında farkındalıkların arttığı, bu duruma bağlı olarak da Kürt milliyetçiliğinin düşünsel ve ideolojik kurgularının ortaya çıktığı bir dönemdir. İmparatorluğun son döneminde gelişmeye başlayan milliyetçi Kürt oluşumlar, farklı unsurların etnik kimlikleri ile siyasal alana dahil olmasına imkan veren 1837 Tanzimat reformları sonrasında politik açıdan marjinalleşen Kürtler üzerinde etkili olmuş ve milliyetçilik Kürt entelektüelleri arasında 1880'lerin başlarından itibaren uyanmaya başlamıştır (Bozarslan, 2006: 92).

II. Abdülhamit döneminde, Bedirhan ailesi tarafından İstanbul'daki Kürtler hakkında yapılmaya başlanan yayınlar, siyasi kimliğin öne çıkması bakımından öncü gelişmelerdir. İlk Kürtçe gazete *Kürdistan*'da (1898-1902) yazılan makaleler ise 19. yüzyıl sonunda Kürt seçkinleri arasında aşiret ötesi bir Kürt kimliğinin oluşum sürecine ve Kürt-Kürdistan terimlerinin siyasi içeriklere sahip olmaya başladığına işaret etmektedir (Özoğlu, 2017: 72). 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet dönemi ise Kürt siyasal düşüncesinde Kürtçülükten Kürt milliyetçiliğine radikal geçişi ifade eder (Özoğlu, 2017: 130). Fransız devriminin ilkeleri olan “özgürlük, kardeşlik ve eşitlik” sloganları ile iktidara gelen İttihat ve Terakki dönemindeki görece liberal atmosferde (Koç, 2021: 3) Kürt entelektüeller etnik kimlik temelinde siyasallaşırken I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında Kürt kimliğini vurgulamaya ve milliyetçi taleplerde bulunmaya başlamışlardı.

Bu dönemde kurucuları arasında Şey Ubeydullah'ın oğlu Seyid Abdülkadir, Bedirhan aşiretinin başı Emir Ali Bedirhan ve Said Nursi'nin de olduğu ilk Kürt derneği olan *Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti*'nin (Bruinessen, 2005: 141) kurulması ile yayınlanmaya başlanan *Kürt Terakki ve Teavün Gazetesi* (1908-09) gibi yayınlarla gelişen Kürtçe basını, Kürt etnik kimliğinin oluşumunda belirleyici rol oynar. Tarihsel olaylar ve kişiler tahayyül edilen kimliğe uygun biçimde ele alınarak toplumsal belleğin dönüşümü

mağduriyet, kalkınma, vatan, toprak, eğitim, dil araçları kullanılarak milli bir Kürt kimliği inşası sağlanmaya çalışılır. Aynı zamanda, Kürt kimliğine tehdit olarak görülen Ermeni kimliğine ve milliyetçiliğine karşı, Kürtlerin müstakil bir topluluk olduğu ve Ermenilerden daha kadim bir tarihe sahip oldukları vurgusu işlenerek üzerinde yaşanan toprağa politik anlam yüklenmek suretiyle kolektif bellekte milli bir kimlik ruhunun canlandırılması amaçlanır (Koç, 2021: 336-342).

Parçalı bir yapıya sahip olan ve aşiretler arasındaki çekişmelerle birlikte kırılğanlıklar barındıran Kürt milliyetçiliği, I. Dünya Savaşı sonrasında imparatorluğun dağılmasının ardından ağırlıklı olarak siyasi söylem dahilinde ivme kazanırken Kürt örgütlerinin açık olarak milliyetçi bir program yürütmeleri de bu dönemde başlar (Özoğlu, 2017: 146) ve geliştirilen söylem tedrici olarak radikalleşir. Kürt seçkinlerinin I. Dünya Savaşı öncesi dönemdeki faaliyetlerinin milliyetçi bir görünüme sahip olmadığını ileri süren Özoğlu'na göre bu durum; iktidar sahibi Kürt seçkinlerinin bölgesel güçlerini sağlamlaştırma, genişletme ve yeniden kazanma arzularının bir yansımasıdır. Refahları devletin varlığına dayanmaktadır ve böylelikle devletin ayrılmaz parçası olarak konumlanmışlardır. Ancak imparatorluğun yıkılmasının kaçınılmaz olduğunu gördüklerinde Kürt milliyetçiliğini yaymaya başlayacaklardı (2017: 44). Doğu bölgelerinde ortaya çıkan yerel Kürt ayaklanmaları, milliyetçiliğin yükselmesine ve özerklik taleplerinin sistemli bir hale gelmesine yol açarken aralarında İttihat ve Terakki döneminde Aşiret Süvari Alayları adını alan Hamidiye Alaylarının da bulunduğu Kürt aşiretler ve şeyhler de merkezi hükümete isyan etmeye ve yerel özerklik taleplerini yükseltmeye başladılar (Bozarslan, 2016: 93-357).

1914'ten itibaren, II. Abdülhamit dönemi ve Meşrutiyet'in ilk yıllarından farklı olarak Kürt milliyetçiliği giderek siyasal milliyetçiliğe kaymaya başlamıştır (Bozarslan, 2020: 841). *Kürdistan Terakki ve Teavün Cemiyeti*'nin 1912'de yasaklanmasının ardından 17 Aralık 1918'de kurulan, başkanlığını Seyid Abdülkadir'in yaptığı ve kurucuları arasında Said Nursi'nin de bulunduğu *Kürdistan Teali Cemiyeti*'nin (KTC) (Bruinessen, 2005: 142) yayın organı olan *Jin* gazetesindeki makalelerde, Kürt kimliğinin Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak algılandığı önceki dönemin aksine bağımsızlık temelinde gelişmeye başladığı görülür. Ortadoğu'nun Batılı devletler tarafından yeniden yapılandırılma çabaları ile birlikte Kürt milliyetçileri artık bir Kürt devleti kurma arzularını gösteren etnik sınırları farklı Kürdistan haritaları önermeye başlamışlardır (Özoğlu, 2017: 78).

Kürtlerle devlet arasındaki sorunlu ilişkiye rağmen Kürtler açısından tek bir kimlik anlayışının, milliyetçilik tarzının ve devlet-toplum ilişkisinin ortaya çıkmadığını da vurgulamak gerekir (Somer, 2015: 171). Kürtçe basınında Kürt kimliği; etnik bağlamda Kürtlük, siyasal bağlamda Osmanlıcılık, dini bağlamda Müslüman kimlikleri olarak üç farklı kimlik üzerinden inşa edilmeye çalışılır. Bu durum, Kürt kimliğinin birden çok kuramsal temelde değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Başlarda siyasal olarak Osmanlı bütünlüğü içerisinde özerkliğe dayalı bir yönetim biçimi üzerine inşa edilmeye çalışılırken, I. Dünya Savaşı sonrası dönemde bağımsız bir devlet olarak Kürt kimliği tahayyülü öne çıkmaya başlar ve Kürt entelijensiyası tarafından müstakil bir Kürt kimliği inşası amaçlanır. Farklı etnik grupları bir araya getirerek bir siyasal topluluk olarak bütünleştiren teritoryal milliyetçilik ve siyasal bütünlükten ayrılarak etno-millî bir devlet kurmaya dayalı etnik milliyetçilik eş zamanlı olarak görülmektedir (Koç, 2021: 332). Bu anlamda Kürtler, kendilerini Milli Mücadele hareketiyle özdeşleştirerek destekleyenler, bağımsız bir devlet amacıyla olanlar ve kontrol ettikleri bölgelerde kendi özerk yönetimlerini kurmak isteyen aşiretler olarak üç ana gruba ayrılmışlardı (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 83).

Savaş sonrası dönemde Kürt milliyetçiliğinin siyasallaşmasına rağmen birleşik bir ulusal harekete dönüşemeyerek entelektüel düzeyde güç kaybına uğramasında bir Kürt devleti oluşumu için kurulan Kürt Teali Cemiyeti'nin tutarlı bir siyasi programa sahip olmaması ve kurucuları arasındaki görüş farklılıkları, önemli bir etken olmuştur (Özoğlu, 2017: 36). Stockholm büyükelçiliği görevinde bulunan, Paris büyükelçiliği görevi sırasında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından görevden alındıktan sonra İstanbul'da ilk Kürt milliyetçi cemiyetlerin kurulmasına öncülük ederek bağımsız Kürdistan'ın ilk yöneticisi olmayı amaçlayan Şerif Paşa, Osmanlı Ayan Meclisi üyesi, aynı zamanda hükümette üst düzey bir görevli olan Seyid Abdülkadir ve Botan emiri Bedirhan Beyin torunu olarak atalarının yönettiği topraklar üzerinde yeniden denetim kurmak isteyen Emir Ali Bedirhan başta olmak üzere üyelerin bir kısmı, bağımsız bir Kürt devletini savunurken bir kısmı İslam ve halifeliğin müdafaası adına sınırlı bir özerklik arayışı içerisindeydiler (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 87). Bu bölünme, 1920'nin sonlarında örgütü pasif hale getirirken Kürt milliyetçiliği de İstanbul'da görece zayıflamıştı. Bir diğer etken, Milli Mücadele önderleri tarafından Kürt kimliğinin inşa edilmekte olan yeni siyasal oluşumun meşru unsuru olarak kabul edilmesidir. Kürt milliyetçiliğinin sönümlenmesini anlamlı olarak açıklayabilecek en önemli etken ise Ermeni faktörü olmuştur (Bozarslan, 2006: 96-111).

1915-1916 Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı'ya karşı savaşan ve Kürtlerin Ruslar tarafından himaye edileceğini düşünen Bedirhanilere rağmen Rusların Ermeni hamiliğine yönelik geleneksel politikalarını sürdürmeleri, Kürtlerin tepkisini çekerken Şubat 1919'da Ermeni delegasyonunun Van merkezli büyük bir Ermenistan devleti kurulması için Paris Barış Konferansına talepte bulunması bölgede büyük bir paniğe sebep olmuştu. (Hakan, 2013: 29). Kürt devleti projesinin, Avrupa'nın desteğini alamayacağı açık olarak anlaşılırken Ermeni devleti kurulması ihtimalinin yarattığı korkuyla birlikte Ermenilerin ortak düşman olarak tanımlanması, Kürtler açısından isyan stratejisinden vazgeçilerek Türk-Kürt ittifakını temellendiren ana unsur haline gelmişti (Bozarslan, 2020: 847; 2006: 98). Bununla birlikte, Erzurum Kongresi'ne katılan 56 delegenin 22'sini oluşturan ve Milli Mücadele için oluşturulan Heyet-i Temsiliye'de de yer alan Kürt delegeler de ittifak devletlerinin Ermeni devleti kurma amacına karşı direnme gereği üzerine yoğunlaştılar (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 83).

Kürt halkı üzerinde yeterli nüfuza sahip olamayan Kürt milliyetçileri ise davalarını diplomatik çabalarla ilerletmeye çalışıyorlardı (Bruinessen, 2005: 145). Paris Barış Konferansı'na temsilci olarak katılan Kürt milliyetçisi Şerif Paşa'nın İngilizlere emiri olmaya istekli olduğunu bildirdiği bağımsız küçük bir Kürt devleti karşılığında Kürt nüfusun bir bölümünün yaşadığı bölgelerin Ermeni devletine, bir kısmının Irak'ta İngiliz denetimine girmesine razı olarak Ermenilerle anlaşmaya vardığı haberi, güçlü bir tepkiyle karşılaşmıştı. Kürt aşiretleri tarafından Paris'e, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği'ne ve Osmanlı Meclisi'ne gönderilen telgraflarda; Türklerle Kürtlerin soy ve din bakımından kardeşliği ifade edilerek Şerif Paşa'yı protesto eden telgraflar gönderilirken Kürt aşiretlerinin Milli Mücadele'ye katılımları devam etmişti (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 84-86).

74 Kürt milletvekilinin bulunduğu 437 üyeli I. Meclis'in temsil ettiği Ankara hükümetine karşı isyan eden Kürt aşiretler de bulunmaktaydı. 1920'de Cemil Çeto aşireti ve Milli Aşireti isyanlarından sonra en önemli isyan; 19. yüzyıl boyunca merkezi devletin kontrolü dışında kalan ve I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerle ve Ruslarla işbirliği içinde olan Dersim bölgesinde 1921'de ortaya çıkan Koçgiri İsyanı, olmuştu. Özellikle Koçgiri İsyanı, İstanbul'daki Kürt milliyetçileri ile olan ilişkileri bakımından Şerif Paşa'nın faaliyetlerinden ve Kürt Teali Cemiyeti içindeki milliyetçilerden esinlenmiş, Kürt milliyetçi dinamiklerinin belirleyici olduğu bir isyan olmuştur (Bozarslan, 2006: 101; Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 85).

Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasında, sürdürülen politikalar bakımından Kürtlere karşı radikal bir değişim olmamasına rağmen güçlenen merkezi devlete karşı geleneksel seçkinlerin milliyetçi harekete yoğun katılımıyla radikal bir Kürt direnişi gelişmeye başlamış ve 1922-1924 yılları Kürt milliyetçiliğinin zemin kazandığı bir dönem olmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında çoğunlukla Milli Mücadele'yi örgütleyen kadrolarla ittifak içinde olan bu seçkinlerin merkezi devlet tarafından atılan adımlara karşı olan muhalefeti, onları Kürt milliyetçiliğine itmiş ve bu milliyetçi söylem hem Kürt entelijensiyası hem de geleneksel Kürt seçkinlerinin ortak dili haline gelmişti (Bozarslan, 2006: 89-90). Bozarslan, belirgin bir Türk milliyetçi politikası benimsenmemesine rağmen bu durumun, Kürtlere karşı sistematik bir baskı uygulandığı ve ortaya çıkan radikalleşmenin merkezi devletin baskısına karşı bir tepki olarak geliştiği şeklinde açıklanmasının zorluğunu ifade eder. Bu dönemde, Ankara hükümeti Milli Mücadele sürecindeki vaatlerini henüz yerine getirmese de yerel özerklikler olasılık dışı görülmemektedir. Şubat 1922'de TBMM'de Kürdistan için bir özerklik tasarısı tartışılmış, 1923 yılında Mustafa Kemal Paşa tarafından İzmit'te düzenlenen bir basın toplantısında Kürt vilayetlerinin de dahil olduğu Türkiye'nin farklı vilayetleri için yerel özerklikler prensibi kabul edilmişti. Ağustos 1924'te ise Diyarbakır'da bir Kürt delegasyonu ve devlet temsilcileri arasında yapılan görüşmede yerel özerklikle ilgili talepler devlet katında tepkiyle karşılanmamıştı (2006: 103).

1922'de Erzurum'da toplanan Kürt subaylar tarafından kurulan ve Milli Mücadele sırasında bölgede direniş hareketinin önde gelen isimlerinden olan Muş'taki Mutki aşireti reisi Hacı Musa tarafından yönetilen, sonrasında 1923 yılı seçimlerinde yeniden parlamentoya seçilemeyen Kürt aşiret reisi milletvekillerinin de katıldığı Azadi örgütü Koçgiri isyanından iki yıl sonra Kürt milliyetçiliğinin önemli bir dinamiği haline gelmişti (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 109). Azadi örgütünün kurucuları, önceki milliyetçi oluşumlardan farklı olarak Kürt halkıyla daha yakın ilişki içinde olmalarına rağmen genel bir isyan başlatabilecek otoriteye sahip olmadıklarından dolayı bölgedeki aşiret reisleri ve şeyhlere yönelmişlerdi. Temasa geçtikleri Şeyh Said ise 1924'te yapılan kongrede lider rolü üstlenmişti (Bruneissen, 2005:161). Azadi Cemiyeti'nin 1924 yılında merkezi hükümete karşı Beytüşşebap'da çıkardığı isyan Zazaca konuşulan Sünni bölgeleriyle sınırlı olmasına rağmen Kürt milliyetçiliğinin sadece Kürt entelektüel ve subaylarından oluşmadığı, çok daha geniş bir çevrede etkili olduğuna işaret etmektedir (Bozarslan, 2016: 359). Bu isyan ile Irak ve İran'daki Kürt isyanlarını da birleştirerek ortak bir harekete dönüştürme çabaları

başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Fakat daha büyük ölçekli ayaklanma, 1925 yılında Şeyh Said isyanı olarak gelişecektir (Bozarslan, 2006: 104).

Şeyh Sait liderliğindeki isyan, Cumhuriyet tarihinde bir “karşı devrim” kalkışması olarak yeni kurulan devlete karşı büyük bir tehdit oluşturması ve sonuçları itibariyle en önemli Kürt isyanı görüntüsü vermesi sebebiyle Kürt siyasi hareketi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Saltanatın ve hilafetin kaldırılışı sonrası gelişen dini motifli bir isyan olduğu izlenimi vermesine rağmen planlayanların öncelikle milliyetçi saiklerle hareket ettikleri anlaşılmaktadır (Bruneissen, 2005:167). Bu isyan hareketinin politik bir örgüt tarafından hazırlanması, örgütün kendi yaptırım gücünün yetersizliği nedeniyle kitlelerin harekete geçirilmesinde şeyhin karizmatik kişiliğinden yararlanılması bakımından önceki isyanlardan farklılık gösterdiği söylenebilir (Bruneissen, 2018:387). Geniş halk kesimleri için bağımsız bir Kürt devleti fikri, fazla bir anlam taşımadığı için liderler dini duyguları ön plana çıkarmak zorunda kalmışlardı ve şeyhlerin aşiret üstü tek otorite ve çoğunlukla milliyetçi liderler olmaları, Kürtlerin etnik kimliğindeki dini öğeyi güçlendirmişti (Bruneissen, 2005:271).

Kürt milliyetçiliği tarihinde yeni bir döneme işaret eden Şeyh Said İsyanı'nın doğrudan bir devamı olarak görülebilecek Ağrı Dağı İsyanı, 1927 yılında başlamış ve ancak 1930 yılında bastırılabilmişti (Bruneissen, 2018: 388). Ağrı Dağı İsyanı; Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun ile işbirliği antlaşması imzalayan ve başında Osmanlı subayı Yüzbaşı İhsan Nuri'nin bulunduğu esasen Bedirhan ailesinin yönettiği, Şam merkezli Kürt milliyetçi hareketi Hoybun Cemiyeti tarafından örgütlenmişti (Bozarslan, 2016: 360). Cumhuriyet'in kuruluşu sonrası gelişen isyanlarda, Cumhuriyet yönetimi ile anlaşamayıp yurtdışına çıkan Cemilpaşazade ve Bedirhan aileleri gibi Kürt milliyetçileri etkili olurken, Suriye'de faaliyetlerini sürdüren Hoybun Cemiyeti de bu dönemdeki Kürt milliyetçiliğinin önemli bir dinamiğini oluşturmaktadır (Yavaşca, 2016: 570).

Ocak 1937'de Dersim'de Seyit Rıza tarafından başlatılan isyan dini, coğrafi ve dile ait tecrit unsurları nedeniyle Kürt milliyetçiliğinin görece geç geliştiği bölgede, Şii olmaları sebebiyle halifelüğün kaldırılmasının etkili olmadığı, Sünni Kürt şeyhlerinin dini doktrinlerine sıcak bakmayan ve daha önceki isyanların hiçbirine katılmamış Zaza lehçesini konuşan Kürtler tarafından çıkarılması bakımından farklı bir durum ortaya koymaktadır (Jwaideh, 2020: 417). İsyanın sebebi olarak hükümetin çıkardığı seküler yasaların ve ordu kuvvetlerinin bölgeye girmesi gösterilse de Elphinston'a göre isyanın ardındaki temel

motivasyon milliyetçiliktir. İsyanın bastırılması için 1938 yılına kadar süren askeri hareketler sonunda teslim olan Seyit Rıza ve diğer liderlerin yargılanarak idam edilmelerinden sonra bölgede geniş çaplı zorunlu iskân politikaları başlatılmış ve 1946 yılına kadar sürecek olan özel bir idari rejim uygulanmıştır (Elphinston, 1948; Jwaideh, 2020:418'den)

Yeğen, Osmanlı modernleşmesinin Kürt taşra bölgelerine nüfuz etmesine bağlı olarak 1800'lerin ilk yarısında başlayan Kürt direncinin 1850'lerde kırılmasının ardından, 1870'lerden 1940'lara kadar süren ikinci dönem Kürt direncinin son halkası olarak görülse de Dersim İsyanı'nın bu ikinci dönem içinde değerlendirilmesinin zorluğunu ifade eder. 1870'lerde Şeyh Ubeydullah isyanı ile başlayan ikinci dönem Kürt direncinde; 1921 Koçgiri İsyanı, 1925 Şeyh Sait İsyanı, 1930 Ağrı isyanlarındaki gibi ulusal kimlik izleri zayıf kalmaktadır ve Şeyh Sait İsyanını planlayan Azadi Cemiyeti, Ağrı İsyanını sevk ve idare eden Hoybun Cemiyeti gibi seküler bir örgütlenme yoktur. İsyan, dini lider olarak Seyyid Rıza'nın başını çektiği Kürt-Zaza Alevi aşiretlerin yerleşik olduğu ve coğrafi zorluklardan dolayı devletin erişemediği, bu nedenle merkezi yönetime dahil edilemeyerek özerk kalan ve bu durumu sürdürmek isteyen bir bölgede çıkmıştır (2016: 155-156).

Şeyh Said İsyanı, Ağrı Dağı İsyanı ve Dersim İsyanı Kürt milliyetçi dinamikleri açısından oldukça önemli olmuş, bu isyanlar modern Kürt milliyetçiliğinin sembollerinin sistemli bir hale getirilerek ortak bir hafıza oluşturulmasında ve sonrasında Kürt milliyetçilik tarihiyle bütünleştirilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. İsyanlar sonrası 1940'lı yıllar boyunca sürecek olan sönümlenme sürecinde ise, Kürt milliyetçiliğinin genç nesillere miras bırakılmasını hedefleyen Kürt tarih yazımı açısından sonraki dönemlerde Kürt milliyetçiliğinin önemli kaynakları olarak yeni bir milliyetçi söylemin oluşmasında ihtiyaç duyulan sloganları, üretmede özellikle etkili olmuştur (Bozarlan, 2016: 361; 2020: 851).

İsyanların toplumsal, dini ve bölgesel ayrılıklardan kaynaklanan dağınıklığı Kürtler arasında tekil bir ulusal bilincin oluşmasını engellemesine rağmen (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 92) çok partili sistemle siyasal dönüşümün hızlandığı süreçte demokratik rejimin görece işlerlik kazanması Kürt kimliğini de etkilemiştir. Kürtlerin etnik ve kültürel taleplerinin karşılandığı söylenemese de siyasetin toplumsal tabanının genişlemesi ile birlikte Doğu bölgelerindeki Kürt seçkinlerin siyasal sistem içine çekilmeleri Kürtlerin siyasal davranış kalıplarını etkilemiş ve sağ-sol yelpaze arasında sürekli olarak taleplerinin takipçisi olacak siyasi bir yapılanma arayışı içinde olmuşlardır (Altun, 2013: 58). Bu

durumla birlikte, Kürt siyasetçiler farklı partilerde siyasal alana dahil olmalarına rağmen ideolojik farklılıkları geriye atarak Kürt kimliği etrafında bir arada olma pratiği geliştirmişlerdi (Yavaşca, 2016: 574).

Bu bağlamda, Demokrat Parti (DP) iktidarında hareketlenen toplumsal yaşamla birlikte Kürt milliyetçiliğinin 1950’li yıllardan itibaren hareket alanı genişlemiştir. DP politikaları Doğu bölgelerinin kırsal yaşamını etkileyerek geleneksel üretim biçimlerinin ve ekonomik düzenin farklılaşmasına neden olurken ortaya çıkan bu durum siyaset kurumu üzerinden kurulan ilişkilerle daha da güçlenen aşiret reisleri ve toprak ağalarının himayesinde çalışan köylüleri büyükşehirlere göçe zorlamıştı (Yavaşca, 2016: 565-568). Büyükşehirlerde sayıları hızla artan Kürtler arasındaki sosyal-kültürel dayanışmaya bağlı olarak Kürt kimliğinin farklı mekanlarda yeniden inşası (Güneş, 2017: 704) ile ortaya çıkan yeni koşullarda, geleneksel toprak sahibi veya dini otorite sahibi Kürt seçkinlerinin yerine aldıkları eğitim-öğretimle sınıf atlayan kırsal kökenli yeni bir Kürt aydın sınıfı gelişmişti. Bu yeni sınıf, doğdukları coğrafyanın ve sosyo-ekonomik ortamın dışında farklılıklarının ayırına vararak (Somer, 2015: 175) aldıkları eğitimle güçlü bir etnik grup bilincine ulaşarak politize olmaya başladılar.

Kürtlerin ana akım siyasal partiler ve sivil toplum örgütleri ile siyasal katılımı artarken etnik kimlik bilincine sahip kentli Kürt nüfus radikalleşerek siyasal alanda etkin bir görünürlük kazanmaya başlamıştır. Bu durum aynı zamanda 1960’larda ortaya çıkacak Kürt siyasal hareketinin entelektüel ve ideolojik altyapısının oluşması açısından bir temel oluşturmuş ve sonraki on yılları da yakından etkilemiştir. Sonraki dönemlerde Kürt siyasetinin önemli isimleri olacak olan Musa Anter, Ziya Şerefhanoglu, Faik Bucak, Yusuf Azizoglu ve Mustafa Remzi Bucak tarafından gizli bir örgüt olarak kurulan Kürtleri Kurtarma Cemiyeti, yine Musa Anter tarafından kurulan Fırat Talebe Yurdu ve Mustafa Remzi Bucak tarafından kurulan Dicle Talebe Yurdu, Kürt milliyetçiliğinin eğitim merkezleri olmuş; Dicle Kaynağı, İleri Yurt, Şark Mecmuası, Şark Postası gibi gazete yayınları Kürt kimliğinin pekişmesinde önemli yer tutmuştur (Yavaşca, 2016: 575-584).

4.2.2 Sol ve Kürt Kimliğinin Politizasyonu (1960-1980)

1960’lı yıllar, kamusal alanda varlığını belirgin olarak ortaya koyan bir Kürt hareketinin yükselişi ve örgütlü bir forma kavuşarak 1970’li yılların ortalarından itibaren kitleleşmesi bakımından önem taşımaktadır. Özellikle Irak’taki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) benzeri özerklik yanlısı Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi’nin (TKDP) ve

sosyalist hareket olarak Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması, bu hareket içinde Kürt aktivistlerin Sol/Marksist söylem dahilinde Kürt sorununu kavramsallaştırmaları dönemin gelişmeleri üzerinde doğrudan etkilere sahip olmuştur (Güneş, 2017: 701-714). Bu bağlamda Kürt hareketi, klasik milliyetçi temaları kaybetmemekle birlikte güçlü bir kitlesel zemin ve sosyal bir boyut kazanmıştır (Bozarslan, 2020: 855).

Kürt milliyetçiliğinin örgütlü politik bir hareket olarak dar aşiret çevrelerini ve bölgesel sınırlılıkları aşan kitlesel bir kimlik kazanmasında 1958 yılında Irak'ta gerçekleşen darbe ve 1961 yılında Kürtler tarafından merkezi hükümete karşı girişilen silahlı mücadele yalnızca Irak ile sınırlı kalmayarak Türkiye'deki Kürt toplumu üzerinde derin etkileri ile kimlik farklılaşması noktasında önemli rol oynamıştır (Jwaideh, 2020: 7). Molla Mustafa Barzani hareketi ile olan etkileşimle radikalleşen ve Türk solu içinde örgütlenen hareket güçlenmeye başlarken seyyaliyet kazanan milliyetçi gruplar, daha sonra ortaya çıkacak marksist-sosyalist Kürt hareketine zemin hazırlayacaktır. Yaşanan toplumsal modernleşme süreçlerinin sonucu sayılabilecek bu durum, paradoksal bir şekilde etnik kimlik bilincinin geleneksel Kürt milliyetçilerinin özel alanı olmaktan çıkararak eğitilmiş, kentli Kürt gençliğinin radikalleştiği bir alana tahvil etmiştir (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 111-115) Özellikle eğitim imkanlarının yaygınlaşması Kürt kültürel ve siyasal hareketinde öncü rol üstlenen siyasal aktivist muhalif bir Kürt aydın kitlenin oluşmasını sağlamıştı. Kürt aydınlar, 27 Mayıs darbesi sonrası yürürlüğe giren ve politik özgürlükleri genişleten görece liberal 1961 Anayasası'nın sağladığı sınırlı özgürlükleri, kendi siyasal taleplerini yükselterek geniş kitlelere aktarmak ve Kürt toplumunun yaşadığı sorunları dile getirmek için kullanırken (Güneş, 2017: 701-702) Kürt siyasal hareketi bu dönemde, dünya genelinde hâkim marksist-sosyalist dalganın etkisiyle sol bir çizgiye kaymıştı.

1961 yılında Türkiye'deki ilk yasal sosyalist parti olarak kurulan TİP ile Kürt sorunu politik gündeme taşınmış ve parti içinde sonraki dönemde tüm Kürt siyasi partilerini ve örgütlenmelerini besleyecek sol eğilimli bir muhalif Kürt söylemi geliştirilmiştir (Jwaideh, 2020: 7). Kürtlerin sosyal ve ekonomik eşitlik talepleri TİP içinde örgütlenmeye başlayan Kürt aydınları ve öğrenciler tarafından sosyalist bir söylem dahilinde ifade edilirken (Güneş, 2017: 702) parti eğitim görmüş Kürtler arasında geniş kabul görerek Kürt hareketinin ana kaynaklarından biri haline gelmiştir. Diğer bir kaynak ise Hoybun Cemiyeti'nden sonra ilk Kürt teşkilatı olarak 1965 yılında Barzani hareketinin etkisiyle illegal olarak kurulmuş olan özerklik yanlısı Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi'dir (TKDP). Her iki eğilim de 1960'lı

yılların sonlarına kadar Kürtlerin yoğun yaşadığı şehirlerde dernekler kurarak kitlesel mitingler örgütlemişlerdir (Bruinessen, 2018: 57-58).

TİP ve TKDP içindeki Kürt aktivistlerden oluşan bir komite tarafından düzenlenen “Doğu Mitingleri” olarak anılan kitlesel gösterilerin yaygınlaşması, muhalefet odaklı Kürt siyasal hareketinin yükselmesine ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları şehirlerde geniş tabanlı bir Kürt hareketinin mobilize olmasına neden olmuştu (Güneş, 2017: 702). Bozarslan’ın “*Kürt milliyetçiliğinden sosyal muhalefet olarak Kürt hareketine geçiş*” (2020: 852) olarak tanımladığı bu süreç, Kürt kitlelerinin siyasal alanda bir güç olma yönelimine işaret etmektedir ve sürecin belirleyici unsuru, kitlesel protestolara dönüşerek Kürt aktivizmi açısından önemli bir dönüm noktası olan “Doğu Mitingleri” dir (Akkaya, 2013: 4-6).

İlerleyen süreçte TKDP, lideri Faik Bucak’ın öldürülmesi ve lider kadronun tutuklanmasının ardından Sait Kırmızıtoprak liderliğinde Türkiye’de Kürdistan Demokrat Partisi (T-KDP) ismi altında 1970’lerin ortasından itibaren yeni bir örgütlenmeye gitti. Türkiye’nin toprak bütünlüğü çerçevesinde Kürt halkının siyasal, ekonomik ve kültürel haklarının kabulü için talepler öne süren örgüt, Kürtlerin çoğunluk oluşturduğu bölgeleri kapsayan ayrı bir idari bölgenin kurulmasını savunmaktaydı. Ayrıca Kürt ulusal kimliği için anayasal kabul; parlamentoda ve Bakanlar Kurulu’nda Kürtlerin etnik temsilini, Kürtçe yayım-yayın yapma, Kürt dilinin Kürt idari bölgesinin resmi eğitim dili olarak tanınmasını talep etmekteydi (Güneş, 2017: 715).

Kürt sorununa genel olarak kalkınmacı iktisadi politikalar çerçevesinde, Doğu’nun gelişmemişliği sorunu olarak bakan TİP bu bakış açısını “Doğulular” olarak bilinen Kürt grupların etkisiyle kademeli olarak değiştirecek (Alış, 2014: 74) ve Kürt sorununun tartışıldığı 1970 kongresinde “*Türkiye’nin doğusunda yaşayan bir Kürt halkı vardır*” diyerek Kürtlerin varlığını ifade eden ilk yasal parti olacaktır (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 114). TİP’in Kürt sorununu kabulü ve Kürt taleplerini dile getirmesine rağmen, sosyalist hareketin Kürtlere yeterli ilgiyi göstermemesinin ardındaki sebep, Kürt taleplerinin savunulmasının Türkiye’deki işçi sınıfı ve sosyalist hareketin birliği için bir tehdit olarak algılanması olmuştu. Doğu bölgelerinde hâkim olan “geleneksel ağa milliyetçiliği” ve TİP’in sosyalizm vurgusu arasında ortaya çıkan sosyalist söylem-Kürt milliyetçiliği ayrışmasında, 1960’lı yılların sonunda Kürt örgütlenmelerinin kurulması gerektiği dile getirilmeye başlandı. Ortaya çıkan siyasal ayrışma ve TİP’in sosyalist program dahilinde Kürt taleplerini formüle etmedeki kararsızlığı, Kürt aktivistlerin bağımsız yörünge arayışlarına yol açarken,

bu arayış Kürtlerin ayrı örgütlenmesi gerektiği düşüncesinin yayılmasına ve Türk solundan kopmasına neden olacaktı (Güneş, 2017: 719-720).

Kürt milliyetçilerinin taleplerini zamansız olarak değerlendiren Türk solu, Kürtlerin kültürel ve ekonomik kurtuluşunun Türk proletaryasının öncülüğünde marksist bir devrim sonucunda geleceğini ileri sürmekteydi. Kürt solcular ise Kürtlerin kendi proleter devrimlerine öncülük edebilecek ayrı bir ulus olarak tanınmasını istiyorlardı (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 116). Bu ayrışma, radikal sol Kürt grupların sayılarının katlanarak artmasına neden olurken, 1970’li yıllarda Marksist-Leninist eğilimli ayrılıkçı Kürt örgütlerin kurulması Kürt hareketinin özerkleşmesini tetikleyecek ve bu oluşumlar 1970’lerin Kürt muhalefet hareketinin altyapısını oluşturacaktı (Arakon, 2010:180). Kürt etnik kimliğini öne çıkaran devrimci, radikal ve ayrılıkçı retoriğe dönen örgütlerin sayısı artarken, bunların en büyüğü ve etkili 1969 yılında İstanbul ve Ankara’da yasal olarak kurulan Devrimci Doğu Kültür Ocakları’ydı (DDKO) (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 116).

TİP’in Kürt sorunu üzerine kapsamlı ve sürdürülebilir bir politika oluşturamaması “Doğucu” hareketin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Kürt aktivistlerin sol hareketlerden ayrılarak müstakil Kürt devrimci örgütlenmelerini kurmaları ile “Doğu sorunu” yerine “Kürdistan sorunu” teması ön plana çıkacaktır (Güneş, 2017: 719-725). Sol kesimden kopan Kürtlerin bir kısmı ise Irak Kürdistan Demokratik Partisinin (KDP) çizgisine yaklaşarak daha muhafazakâr bir tutum sergileyecektir (Arakon, 2010:180)

12 Mart 1971 muhtırası sonrasında kamu otoritesinin şiddet boyutunu arttırmasına mukabil Kürt hareketi, yeni bir sürecin içerisine girmişti. Kürt siyasetçilerin yurtdışına çıkışı ve Kürt diasporası ile buluşması, Kürt hareketi açısından 1970’lerin sonu ve 1980’ler itibari ile önemli bir kırılmadır. Bu çerçevede Kürt örgütleri, 1971-74 arası düşünsel hazırlık sürecinin ardından 1975 yılından itibaren illegal olarak komiteler, merkez organlar ve kongreler temelinde faaliyet gösterecek (Akkaya, 2013: 23); ayrılıkçı silahlı mücadele yoluyla birleşik-sosyalist “Kürdistan” kurma amacı olan Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 1980’lerde Kürt sorununda temel güç haline gelecektir. PKK’nın kuruluşunda etkili olan dinamiklerden biri; Türkiye’deki Kürt hareketinde derin bir sarsıntı yaratan Barzani hareketinin 1975’te silahlı mücadeleyi durdurma kararı olmuştu. Bu gelişmelerle birlikte, Türkiye’deki Kürt hareketinin Ortadoğu’da referans aktör olmayı hedeflemesi PKK’nın ortaya çıkışı ile belirginleşecek ve örgüt sonraki dönemlerde etnik şiddete dayalı stratejileri

ile genç Kürt nüfus arasında destek bularak geniş bir taban kazanacaktı (Bozarslan, 2020: 859-862).

4.2.3 Terör ve Parlamentarizm Sarkacında Kürt Kimliği

Kürt sorununda yeni bir evre olarak 1980’li yıllar için toprak temelli ayrılıkçı söylemin etnik şiddetle eyleme konulduğu bir sürecin başlangıcı olduğu söylenebilir. Kürt milliyetçiliği bağlamında bu durum bir ulus inşa sürecine işaret etmektedir ve bu süreci teritoryal bir Kürdistan milliyetçiliği olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Dönem açısından mevcut veriler, Kürt milliyetçiliğine biçim veren ve Ortadoğu’da Kürt varlığının doğası olarak kabul edilen çok parçalı değişken yapıya içkin farklılıkların belirleyici rolünün aşındığını göstermektedir (Yılmaz, 2015: 51).

12 Eylül darbe rejimi Kürt hareketi üzerinde ağır bir baskı kurarken Kürt politik aktörlerin yurtdışına çıkışları ve Avrupa’da Kürt diasporası ile buluşmaları Türkiye’deki Kürt hareketi açısından 1980’ler itibari ile önemli sonuçlar doğurmuştur (Akkaya, 2013: 23). Siyasi sığınmacı olarak yurtdışına giden Kürtler özellikle Almanya, Fransa ve İskandinav ülkelerinde örgütlenerek Kürt sorununu Avrupa kamuoyu gündemine taşımışlar, bu sayede Kürt sorununa ilgi ve destek sağlanırken diasporada inşa ettikleri Kürt kimliğinin taleplerini Türkiye’ye yöneltmeye başlamışlardı. Aynı zamanda PKK, Kürt diasporasını “vergileendirme” adı altında finansal kaynak olarak kullanırken örgütsel ağını da bu sayede güçlendirmiş, uyuşturucu, insan kaçakçılığı, kadın ticareti gibi illegal faaliyetler üzerinden önemli bir kaynağı kendisine devşirmiştir (Arakon, 2010: 181-183).

Bu süreçte, 12 Eylül rejiminin Türkiye genelinde, özellikle Doğu bölgelerinde uyguladığı baskı ve şiddet politikalarının sebep olduğu tepki ve yabancılaşma da PKK için uygun bir devşirme zemini hazırlamıştı (Akyol, 2014: 138). Kürtlerin talepleri, geniş alan kazanan PKK ile etnik şiddete dönüşürken özerklik ve ayrılık talepleri de belirgin olarak ortaya çıktı. Darbe öncesinde ülkeyi terk eden Öcalan tarafından Lübnan’da bulunan Bekaa Vadisi’nde, yeniden örgütlenerek şiddeti devletle müzakereye ve ulusal bir hedefe ulaşmayı mümkün kılacak araç olarak gören PKK (Bozarslan, 2020: 864), 1980-1983 döneminde daha da güçlenerek 1984’ten günümüze kadar sürecek terör eylemlerini başlatacaktı.

Bölgesel dengelerin değiştiği, 1991 Körfez Savaşı sırasında ABD ve İngiltere’nin Irak Kürtlerine sağladığı askeri-siyasi koruma, Irak ordusunun bölgeden çekilmesi ve Irak’ın kuzeyinde yarı otonom bir Kürt bölgesinin oluşturulması ile birlikte alan hâkimiyeti ve silah kapasitesi artan PKK, aynı yıllarda Türkiye içerisinde Doğu bölgelerinde de etki alanı ve

eylem kapasitesini güçlendirmeye başladı. Örgütün yükselmeye başlayan kitle desteğinin siyasal alana yansması ise 1990'lı yılların başından itibaren kendini gösterirken Kürt siyasal hareketinin partileşme süreci de ivme kazanmaya başladı.

Kürtlerin seçimlere katılım oranlarının Türkiye ortalamasında olması ve siyasal yaşamla büyük ölçüde bütünleşmelerinin (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 158) bir sonucu olarak her dönemde farklı siyasal partilerden Kürt milletvekilleri parlamentoda bulunmasına rağmen bu katılım etnik kimliğin politik temsili anlamına gelmemiş, Kürtlerin ifade ettiği temel sorunlardan biri siyasal temsil sorunu olmuştu (Erdoğan ve Coşkun, 2008: 14). Bu durum, Haziran 1990'da Kürt etnik kimliğine dayalı bir parti olarak Halkın Emek Partisi'nin (HEP) kurulması ile büyük ölçüde değişmeye başladı. Dönemin Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand'ın eşi Danielle Mitterrand başkanlığındaki France-Libertés Vakfı'nın desteğiyle Paris Kürt Enstitüsü tarafından Ekim 1989'da Paris'te düzenlenen Kürt konferansına (URL-1, 1989) parti izni olmadan katıldıkları gerekçesiyle SHP'den ihraç edilen milletvekilleri tarafından Haziran 1990'da kurulan HEP sonrasında Kürt seçmenler hızla merkez partilerden koparken parti bölgede önemli bir siyasal hareketlenmeye neden oldu (Yayman, 2016: 207).

Ortaya çıkan gerçekliğe bağlı olarak Ekim 1991 seçimlerinde, Kürt kimliğiyle siyaset yapan ılımlı aktörleri yeniden kazanma stratejisiyle hareket eden Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin (SHP) HEP ile yapmış olduğu ittifakla 21 milletvekili SHP listelerinden seçilerek ilk kez Kürt siyasal hareketi Kürt gündemiyle parlamentoya girdi (Somer, 2015: 178) Ancak, Kürt siyasal hareketinin parlamentodaki temsili HEP ile gerçekleşirken, Kasım 1991'de yemin töreni sırasında gelişen "Kürtçe yemin" krizi önemli bir diyalog zemininin başlangıcında gerilimi yükseltti. Bu durum, 1990'ların başında sorunun çözümü yönünde ortaya çıkmakta olan irade ve uzlaşmayı (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 142) akamete uğrattırırken Kürt sorununun olumlu bir sürece evrilebilme şansının yakalandığı aşamada aksi yönde ivme kazanmasına yol açarak bir kırılımın da başlangıcı olacaktı.

Partinin Aralık 1991'de yapılan ilk olağan kongresinde PKK lideri Öcalan'ın annesinin "onur konuğu" olması, PKK bayraklarının açılması ve örgüt sloganları atılması nedeniyle Temmuz 1993'te "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozma amacını taşımak ve bu yolda faaliyette bulunmak" (URL-2, 2013) gerekçesiyle partiye kapatılma davası açıldığında kapatılma ihtimaline karşı Kürt siyasal hareketi alternatif bir oluşum olarak Haziran 1991'de Demokrasi Partisi'ni (DEP) ve Ekim 1992'de Özgürlük ve

Demokrasi Partisi'ni (ÖZDEP) kurmuştu. Programında “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” aleyhine hükümler bulunması nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından Kasım 1993'te kapatılan ÖZDEP'in ardından Kürt siyasal hareketi Mayıs 1993'da DEP çatısı altında bir araya gelirken sertlik yanlısı bir çizgi izleyen ve PKK'yı politik bir örgüt olarak tanımlayan parti PKK'nın uzantısı olarak görüldü (Somer, 2015: 228). Ocak 1994'de PKK bayrakları altında yapılan parti kongresinde Türkiye'nin “işgalci” ve “düşman ülke” olarak tanımlanması üzerine Mart 1994'te 13 milletvekilinin dokunulmazlıklarının kaldırılarak yargılanmaya başlanmasının ardından DEP de “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü aleyhinde faaliyetlerde bulunmak” gerekçesiyle açılan dava sonucunda Haziran 1994'te Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 153). DEP'in kapatılmasından önce, yerini alacak olan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ise Mayıs 1994'te kurularak Aralık 1995 genel seçimlerine katıldı. HADEP, genel seçimlerde 1,5 milyona yakın oy oranına rağmen seçim barajı nedeniyle parlamento giremedi. Parti 1999 yerel seçimlerinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi başta olmak üzere Ağrı, Batman, Bingöl, Hakkari, Siirt, Van gibi önemli illerle birlikte toplam 37 belediye başkanlığı kazandı.

1990'lı yıllar boyunca Kürt siyasal hareketini temsil eden partilerin Kürt sorununu ele alma biçimi, çözüm yönünde iradeleri görece farklılıklar göstermiş olsa da siyasal alanda özdeşleştirildikleri PKK ile ilişkileri bakımından farklı duruş sergilemelerine rağmen parti politikalarını PKK'dan bağımsız olarak oluşturmaları mümkün olamamıştı. Özellikle 1993'te PKK'nın yükselişte olduğu dönemde, Öcalan'ın bu partiler üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak domine edici etkisi vardı.

HADEP kongresinde açılan PKK bayrakları ve Öcalan posterleri parti yöneticilerinin tutuklanmasına neden olurken Anayasa Mahkemesi, “PKK'ya yardım ve yataklık ettiği, yasadışı eylemlerin odağı haline geldiği” gerekçesiyle Mart 2003'de HADEP'i kapatarak parti yöneticilerine beş yıl siyaset yasağı getirdi. (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 154) HADEP'in kapatılması sonrasında Kürt siyasal hareketi Demokratik Halk Partisi (DEHAP) çatısı altında toplandı. 2002 genel seçimlerinde DEHAP, doğu illerinde diğer partilere karşı büyük oy yüzdeleri elde etmesine ve ülke genelinde iki milyon oy almasına rağmen seçim barajı sebebiyle milletvekili çıkaramadı.

DEHAP hakkında 2002 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatma davası açıldığında, partinin kapatılma riskiyle karşı karşıya kalan Kürt siyasal hareketi, Kasım

2005'de partiyi feshederek Haziran 2003'te kurulmuş olan Özgür Toplum Partisi'nde (ÖTP) bulundu. ÖTP'nin Haziran 2007'de kendini feshetmesinin ardından Kürt siyasi hareketi, Demokratik Toplum Partisi (DTP) altında bir araya geldi. DTP, 2007 seçimlerine yüzde 10 ülke barajı engelini aşmak için bağımsız adaylarla girmek zorunda kalırken bu durum çıkarabileceği milletvekili sayısını olumsuz yönde etkiledi ve ancak 21 milletvekili ile parlamentoya girebildi (Erdoğan ve Coşkun, 2008: 14). Bağımsız milletvekilleri daha sonra Meclis'te DTP grubunu kurdular. Türk solu ile DTP arasında geliştirilen işbirliğinin sonucu olarak bağımsız sol adaylarla seçime giren DTP açısından seçimin dikkat çekici sonucu, bu adaylardan yalnızca birinin İstanbul'dan seçilmesi ve Doğu illerinin bir kısmında kendi adayları yerine iktidar partisi olan AK Parti adaylarının kazanmış olmasıydı (Ersanlı ve Özdoğan, 2014: 33).

Kasım 2007'de hakkında “devletin bölünmez bütünlüğüne karşı eylemlerin odağı haline geldiği ve terör örgütü tarafından kurulduğu” gerekçesiyle açılan dava sonucunda DTP Aralık 2009'da Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. DTP'nin meclisteki grubunun düşmesinin ardından bağımsız Milletvekili Ufuk Uras'ın katılımıyla grup kurmak için yeterli sayı olan 20 milletvekiline ulaşıncaya Mayıs 2008'de mecliste Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) adıyla yeni bir grup kuruldu. Bu dönemde, PKK'nın sivilleşme ve siyasallaşma projesi dahilinde, PKK'nın çatı yapılanması olarak 2005 yılında kurularak 2007'de nihai halini alan Kürdistan Topluluklar Birliği (KCK) ile, yerinden yönetime dayalı bir tür özerklik oluşturma planı gerçekleştirilmek istendi. İçinde PKK ve diğer bağlı örgütleri barındıran bu yapılanma ile “Büyük Kürdistan” tasavvuru olarak etkinlik sahası Türkiye, Irak, Suriye ve İran olarak belirlenmiş ve Kürtlerin yaşadığı bu dört farklı coğrafyadaki unsurları tek çatı altında toplamayı hedefleyen üst örgütlenme modeli meydana getirilmişti (Somer, 2015: 263). PKK'nın güvenlik ve diplomasi aygıtlarına sahip özerk bir devlet modeli geliştirerek yasama, yürütme, yargı gibi erkleri kurarak bürokratik örgütlenme çabasına giriştiği söz konusu yapılanmada KCK, en tepede yer almaktaydı. Konfedere sistemin anayasası hüviyetinde olan KCK sözleşmesine bakıldığında, “tasarlanmış bir anayasa” niteliğinde olduğu görülmektedir.

Ekim 2013'de parlamentoda Halkların Demokratik Partisi (HDP) adıyla yeni bir parti grubu kurularak Barış ve Demokrasi Partisi, Devrimci Sosyalist Parti, Ezilenlerin Sosyalist Partisi, Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi, Yeşiller ve Sol Gelecek gibi partiler HDP çatısı altında bir araya geldi. Kürt siyasi hareketi, HDP adıyla milletvekilliği seçimlerine, BDP adıyla yerel seçimlere girmeye karar verdi. BDP'nin Mart 2014 yerel seçimlerinde 102

belediye kazanmasının ardından parti, Temmuz 2014'te düzenlediği kongresinde isim değiştirerek Demokratik Bölgeler Partisi (DBP) adını aldı. Nisan 2014'de BDP milletvekilleri HDP'ye geçmesine rağmen DBP'li belediye başkanları ve yerel yöneticiler partilerinde kaldılar.

İlk kez doğrudan halk oylaması ile yapılan Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde HDP Eş Genel başkanı Selahattin Demirtaş'ın adaylığı Kürt siyasal hareketi açısından önemli bir gelişme olmuş, HDP'nin etnik bir Kürt partisi olmaktan sıyrılma çabalarıyla birlikte toplumsal tabanını genişletmesine imkan tanıyan bir süreci de başlatmıştı (Alptekin, 2014: 18). CHP ve MHP'nin ortak aday göstererek parti tabanlarının geleneksel beklentilerinin dışına çıkması HDP açısından avantaj olurken, CHP'nin sağ eğilimli bir adayla girdiği seçimde Demirtaş'ın sosyalist özgürlükçü söylemi, HDP eksenli Kürt siyasetine daha önce ulaşamadığı geniş kitlelere ulaşma imkanı sağladı (Alptekin, 2014: 8) ve yüzde 9,76 oy aldı. Cumhurbaşkanlığı seçiminin ardından Haziran 2015 genel seçimlerinde oylarını artırarak yüzde 13 oy ve 80 milletvekili ile meclise giren HDP kazandığı seçim başarısından sonra “öz yönetim” ilanları ile başlayan süreçte yenilenen Kasım 2015 seçimlerinde ise oy kaybına uğrayarak yüzde 10,76 oyla kazandığı 59 milletvekili ile parlamentoya girdi. Demirtaş'ın ikinci defa aday olduğu ve oyların yüzde 8,40'ını alarak üçüncü sırada tamamladığı Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı seçimiyle birleştirilerek aynı gün yapılan genel seçimlerde ise Kürt siyasal hareketi, yüzde 11,7 oy alarak 67 milletvekili ile parlamentoya girdi.

HDP'nin 2019 yerel seçimlerinde, 3 büyükşehir, 5 il ve 50 ilçe olmak üzere toplam 58 belediye kazanmasına rağmen seçimlerden kısa bir süre sonra Diyarbakır, Mardin ve Van büyükşehir belediyelerine, devamında da 49 belediyeye terörle mücadele kapsamında PKK'nın söz konusu belediyeler üzerinden finansman, lojistik destek, militan ve propaganda imkanının kesilmesi gerekçesiyle kayyum atandı (URL-3, 2019). Bu gelişmelerle birlikte son tahlilde Kürt siyasal hareketi uzun bir aradan sonra yeniden kapatılma davasıyla karşı karşıya kaldı ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından Mart 2021'de başlatılan inceleme sonucu partinin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne gönderilen iddianamede, HDP'nin yönetici ve üyelerinin “*terör örgütü PKK ile birlikte hareket ettikleri ve örgütün uzantısı olarak faaliyette buldukları*” belirtilerek kapatılan diğer Kürt partilerinin devamı olduğuna vurgu yapılarak partinin kapatılması ve üyelerine siyasi yasak getirilmesi istendi (URL-4, 2021).

HDP'nin kazandığı seçim başarıları, amacı legal siyasetin Kürt hareketi içinde “merkezkaç bir güç” olmasını engellemek ve denetlemek olan PKK karşısında mevcut merkez-çevre ilişkisinde rolleri değiştirerek çevrede bulunan legal Kürt siyasetin merkeze, merkezde bulunan aktörlerin ise çevreye kaydırılması açısından önemli fırsatlar sunmuştu (Çiçek, 2018: 203). Özellikle Selahattin Demirtaş'ın Cumhurbaşkanlığı seçimi adaylıklarının siyasi anlamı değerlendirildiğinde bu durum; 1990'da HEP ile partileşmeye başlayan ve o zamandan bugüne Öcalan'ın önderlik kültürüne bağımlı olmaktan kurtulamayan Kürt siyasal hareketinin sivil zemine çekilerek PKK'dan bağımsız politika geliştirme iradesine sahip olarak örgütün vesayetinden çıkma noktasında oldukça önemli bir fırsat olmuştur (Alptekin, 2014:14-15).

Bu minvalde Kürt hareketinin merkez-çevre ilişkisinde; Öcalan ve PKK'nın merkezde, legal Kürt siyasetinin ise çevrede konumlandığı ileri sürülebilir. Hareketin ideolojik-politik eğilimini ve temel stratejilerini belirleyen merkez iken çevrede yer alan legal Kürt siyaseti ise büyük oranda merkezin belirlediği çerçeveyi sosyo-politik alanda temsil eden “temsilci aktör” olarak konumlanmaktadır (Çiçek, 2018: 202). HDP'nin kazandığı seçim başarıları, PKK tarafından kaygıyla karşılanmış ve Kürt toplumu üzerindeki domine edici hâkimiyetini kaybedebileceği kaygısıyla parti örgüt tarafından belirlenen sınırlar dahilinde tutularak örgütün asli gücü temsil ettiği hatırlatılmış, temel politika ve stratejileri belirleyen legal siyasetin merkezi değil, silah merkezinde olduğu özellikle Kürt kamuoyuna duyurulmuştur. Örgütün kendine belirlediği rol çerçevesinde sınırlanan HDP ise toplumsal tabanını genişletme iddiasında geriye düşmüş, Kürt hareketinin yeni stratejisi, siyaseti tekrar silah ve güç faktörünün gölgesine itmiştir (Bayramoğlu, 2016: 11). Nihai olarak örgüt, legal Kürt siyasetinin parlamenter zeminde öne çıkarak özerk bir alan kazanmasına izin vermemektedir.

5. DEVLET AKLININ KÜRT SORUNUNU ALGILAMA BİÇİMLERİ

Tanımı üzerine farklı perspektifler geliştirilen Kürt sorunu; farklı dönemlerde farklı algı biçimleriyle tanımlanmaya çalışılırken, tartışmalar genel olarak sorunun mahiyetinden çok bu farklı tanımlamalar üzerinden yürütülmektedir. Sorunun farklı dönemlerde farklı biçimlerde algılanarak bu algı biçimlerine göre tanımlanması ve buna göre geliştirilen söylem aynı zamanda devletin dönemselsel olarak soruna hangi perspektiften baktığını da ortaya koymaktadır.

5.1. OSMANLI MİRASI VE DEVLET AKLI

Osmanlı İmparatorluğu için 18. yüzyılın başları, ulus-devletlerin tarih sahnesine çıkışına bağlı olarak milliyetçiliğin ve etnik ayrılıkçılığın yükseldiği, aynı zamanda askeri-idari-siyasal zayıflamanın imparatorluğun geleneksel sisteminin sürdürülmesini imkansız kılması bakımından devleti biçimlendiren zihinsel zeminin çatlayarak çözülmenin başladığı bir döneme işaret etmektedir (Yeğen, 2003: 64). Geline nokta ortaya çıkan olumsuzlukların sonucu olarak Batı ile olan karşılaşmada durumun Osmanlı aleyhine geliştiğinin devlet katında idrak edilmesinin en belirgin sonucu; devletin kurtarılması ve devamlılığının sağlanması gerektiğinin anlaşılmasıdır.

Devletin içinde bulunduğu kriz hali ve bu kriz haline çare geliştirmek için devlet aklının çıkış yolu ise modern devletin izinde sistemin modernize edilerek devlet kurumlarının yeniden yapılandırılması olacaktır. Bu durum, imparatorluğun 18. yüzyıl ve sonrasında yaşadığı toplumsal ve zihinsel dönüşüm süreçlerinin şekillenmesinde belirleyici olurken aynı zamanda Osmanlı/Türk düşünce tarihinin en kritik dönemeci olarak değerlendirilmektedir (Yeğen, 2003:42). Devlet aklının bu radikal dönüşümünde III. Selim (1789-1807) döneminde başlatılan reformlar, II. Mahmut'un (1808-1839) tahta geçmesi ile hızlanarak özellikle Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) yoğunluk kazanmıştır.

Bu süreçler boyunca reformların önündeki en büyük engeli teşkil eden ve devlet mekanizması içinde güçlerini zayıflatan bu düzenlemelere karşı direniş gösteren (Hale, 1996: 26) Yeniçeri Ocağı'nın tasfiye edilmesiyle öncelikli olarak ordu merkezli başlatılan reformlar, devletin Batılı tarzda yeniden yapılandırılması doğrultusunda genişlemiştir (Şen, 2002: 151). Ordunun modernize edilerek yeniden yapılandırılması için İngiltere ve Prusya'ya subayların gönderilmesinin ve Avrupalı kurmayların davet edilerek subay yetiştirmek için modern askeri okulların kurulmasının ardından devlet bürokrasisinin

yetiştirilmesi için eğitim almak üzere Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş ve modern eğitim kurumları oluşturulmuştur (Yeğen, 2003: 47).

Osmanlı siyasi tarihi açısından değerlendirildiğinde, uygulamaya konan reformların ayırt edici niteliği; devlet iktidarının zayıflamasının önüne geçmek için girişilen idari ve siyasi “merkezileşme” çabalarıdır (Yeğen, 2003: 66). Özellikle, II. Mahmut döneminde yapılan düzenlemeler ayanların tasfiyesi ve feodal ailelerin nüfuzunun kırılması ile sonuçlanırken iktidarını taşrada yeniden tesis eden padişah, Osmanlı'nın merkezi bir karakter arz eden siyaset ve idaresini daha verimli ve akılcı kılacak uygulamaları kullanıma sokmuştur (Yeğen, 2003: 58-67). Bu yönde sürdürülen Tanzimat Dönemi reformlarının temel hedeflerinden biri ise merkezi yönetimin otoritesinin yerel otoritelere kabul ettirilerek idari-politik kontrolün tüm taşraya yaygınlaştırılmasıdır (Hale, 1996: 256).

Merkezileşme yönünde ortaya konan reformların önemli sonucu; modern yönetim zihniyeti olarak bürokrasinin Osmanlı idari sistemindeki hacimli genişlemesi ve modernleşme projesinde sürükleyici bir rol oynamaya başlamasıdır (Yeğen, 2003: 67). Devlet teşkilatı ile bütünleşmiş olan ulema sınıfının karşısında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sarkaç seküler eğitilmiş bürokratik stile doğru yönelmeye başlarken devletin içinde bulunduğu duruma bağlı olarak bürokrat eğitimi yüzyılın sonlarında giderek önem kazanmış, ideolojileri devlet maslahatı (devlet aklı) olan bu ampirik görüşlü, pragmatik seküler kadrolar 19. yüzyılın başlarında devletteki değişimi başlatabilecek güce ulaşmıştır (Mardin, 2017: 40-41). Osmanlı siyaset ve yönetim felsefesinin özünü teşkil eden patrimonyal devlet geleneğiyle birlikte, bürokrasi merkezli oluşturulan bu zihinsel ve entelektüel yapıyla rasyonel olarak gereklilik-ussallık temelinde kamu yararı için devlet öncelikli seküler anlayış modernleşme süreçlerine hâkim olmaya başlar (Heper, 2018: 54).

Tedrici olarak siyasi nüfuzunu artıran bürokrasi kendine özerk bir alan tesis ederken devlet siyasetinde tek ölçütün “akıl” olması gerektiği yönünde bir irade ortaya çıkar (Heper, 2016: 86) ve modernleşme süreçleri boyunca bürokratlar, aydınlanma ve bilimden müteşekkil ilerlemeye dayalı pozitivizmi bir manivela olarak kullanırlar (Çaylak ve Çelik, 2018: 115). Bu bağlamda, Batı dünyasından edinilen teknik ve politik argümanlar bir taraftan geleneksel siyasi odaklara karşı kullanılırken diğer taraftan devletin içinde bulunduğu kriz haline karşı imparatorluğun bütünlüğünü koruyabilmek ve devamlılığını sağlayabilmek için araçsallaştırılır (Baykal, 2019: 6).

Bürokratik kadroların yükselişinin nihai sonucu siyasal iktidarın kontrolünün saraydan Bâb-ı Âli'ye yani bürokrasiye geçmesi olmuştur (Yeğen, 2003: 48). Padişahın, bürokratik seçkinlerin bizzat kendisine hizmet etmek üzere eğitim görmelerini arzulamasına rağmen modern eğitim kurumlarında edinilen fikirler bürokratların sadakatlerini padişahın kendi devlet ideallerine yönelmelerine neden olmuştur (Findley, 2016: 50). Bürokrasinin padişahın hizmetinde sadık kullar olarak değil, devletin hizmetinde ve devletin çıkarlarına kendini adanmış bir sınıf olarak devlet aklının icracısı konumuna gelmesi ile artık nizamı sağlamakla görevli devlet adına padişahlar tahttan indirilebilecektir (Heper, 2016: 70)

Bütün bu modernleşme ve reform süreçlerinin imparatorluğun toplumsal yapısı üzerindeki en belirgin etkisi ise reformlar içerisinde merkezileşme politikalarının öncelikli yer tutması bakımından taşra ile merkez arasında ortaya çıkan gerilim olmuştur (Yeğen, 2003: 57). Merkezileşme politikaları, siyasi ve idari alanlara yönelik düzenlemelerle genişlerken, bu durum aynı zamanda Osmanlı geleneksel idari-siyasal sisteminde gerçekleşecek olan kırılmanın da zeminini oluşturmaktaydı. Bu kırılmanın ilk sonucu, merkezileşme politikalarına karşı farklı özerklik biçimlerine ve imtiyazlara sahip olarak yaşayan etnik unsurlar tarafından bir direnç geliştirilmesi olurken, bu unsurların idari-politik talepleri siyasi ve coğrafi bütünlüğü tehdit eder hale gelmişti (Yeğen, 2003: 68).

İmparatorluğun geleneksel merkezîyetçiliğini istisna kılan durum; taşradaki etnik, dini ve kültürel topluluklara merkezle gevşek bir ilişki tesis etme imkanını tanımış olmasıydı (Yeğen, 2003: 58). Tanzimat reformlarının altında yatan temel siyasal düşünce ise devlet ile tebaa arasında doğrudan bir ilişkinin kurulması amacını taşımaktadır (Heper, 2016: 77). Bu çerçevede belirginleşen yeni Osmanlı siyasasının hedefi merkezi idareyi yaygınlaştırıp sınır boylarındaki ayrıcalıklı statüye sahip bölgeleri kontrol altına almaya çalışarak Arnavutlar, Bedeviler, Dürzüler ve Kürtler gibi kendine özgü aşiret yapılarına sahip ve kontrolü zor olan çevresel grupların direncini kırmaya çalışmak olmuştur (Sommer, 2015: 108).

Modern ulus-devlet formunun merkezîyetçi ve seküler karakterine karşı bu durum, geleneksel Osmanlı idari sisteminin sahip olduğu âdem-i merkezîyetçiliğin mümkün kıldığı toplumsal-siyasal bütünlüğün bozuma uğraması ve etnik-dini farklılıkların zorunlu olarak merkez dışına itilmesi anlamına gelmekteydi (Yeğen, 2003: 69). Bu ikilemde, etnik ve dini çeşitliliğe sahip tebaayı bütünleştirecek ortak kimlik tahayyülleri üretilmeye çalışıldı. Geleneksel olarak tebaasını Müslüman olanlar ve olmayanlar olarak sınıflandıran devlet, Islahat Fermanı ile Müslümanlar ve gayrimüslimleri eşit ilan ederken 1869 yılından itibaren

geleneksel devletten belirli sınırları ve yurttaşları olan modern bir devlet haline gelme çabalarının yansıması olarak tüm tebaa Osmanlı vatandaşı olarak tanımlanmış (Somer, 2015: 112) ve Osmanlılık fikri ile devlet ile toplum arasındaki bağ yeniden kurularak ulusal bir kimlik oluşturulmak istenmişti.

Ancak birbirinden radikal biçimde farklı iki ayrı siyaset biçimi olarak etnik çeşitliliği politik merkezden dışlayan modernleşme-merkezileşme siyasetiyle farklı etnik-dini kompozisyonu “Osmanlılık” çerçevesinde bütünleştirme stratejisini bir arada yürütme iyimserliği kısa sürecekti (Yeğen, 2003: 69). Yeni kimlik tahayyülünün getireceği askerlik ve diğer yükümlülüklerin gayrimüslimler tarafından benimsenmeyerek gündemden düşmesi ile II. Abdülhamit tarafından Pan-İslamcı politikalarla ortak bir Müslüman kimliği oluşturulmaya çalışıldı (Somer, 2015: 112). Arnavutları, Arapları, Kürtleri ve Türkleri ancak bir inanç birliği olarak İslam’ın bir arada tutabileceğini öngören II. Abdülhamit, imparatorluğun etnik unsurlarını türdeş bir ulusa dönüştürme ve imparatorluğu bir arada tutma çabaları doğrultusunda Pan-İslamcı politikalara yöneldi (Heper, 2010: 80).

Pan-İslamcı politikalar Kürtler arasında geniş destek bulurken çıkabilecek Ermeni isyanlarına karşı Doğu sınırlarını kontrol altında tutabilmek için kurulan Hamidiye Alayları üzerinden Kürtlerin imparatorluğa olan sadakati güçlendirilmeye çalışıldı. Ancak, imparatorluğun diğer etnik unsurları arasında yükselen milliyetçilik toprak kayıplarının devamı ile sonuçlanırken Osmanlılık ve Pan-İslamcılık fikrinin imparatorluğun bütünlüğünü sürdürmedeki başarısızlığı merkezileşme politikalarının hızlanmasına ve alternatif bir bütünleşme stratejisi olarak Türkçülüğün tedrici olarak gelişmesine yol açacaktı (Yeğen, 2003: 71).

Başlangıçta, farklı etnik kökenlerden gelen Osmanlı entelektüel seçkinlerin ortak amacı devletin bütünlüğünü koruyarak devamlılığını sağlamaktı ve bu amaca yönelik farklı bütünleşme tahayyülleri ortaya konmuştu. Ancak devam eden savaşlarla devletin sınırları sürekli değişirken buna temel oluşturacak toprağın ve demografinin sınırları da değişmekte, vatan, halk ve millet tasavvurunun zemini de kaymaktaydı. Dolayısıyla savaşlar ve göçler sonucu tahayyül edilen vatanın sınırlarında ve demografisinde büyük değişiklikler meydana gelirken bu gelişmeler siyasal öncelikleri ve kimlik tahayyüllerini de etkilemişti (Somer, 2015: 75-112). Gayrimüslim unsurların Osmanlılık, Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlılık-İslamcılık fikrini reddetmeleri sonucu kaçınılmaz olarak imparatorluğun geride kalan topraklarının bütünlüğü için Türkleri bir arada tutabilecek ulusal bir bilinç

oluşturulması hedeflendi (Heper, 2010: 107). Ulus-devlete evrilen bu yeni ulusal kimlik ve devlet anlayışı yaratma sürecinde iki ideolog önemli yer tutmaktadır. İslami vurgunun daha yoğun olduğu popüler-romantik bir milliyetçiliği benimseyen Ziya Gökalp ve görece meseleye siyasi popülizmden uzak gerçekçi bir siyaset düzleminde yaklaşan Yusuf Akçura'nın temsil ettikleri iki farklı gelenek içinde her iki düşünürün eğilimleri ulusal kimliğin kuruluşunda pratik bir işlev görerek (Ergüneş, 2017: 98-101) Müslüman-Osmanlı kimliği uluslaşma hedefi çerçevesinde Türk kimliği ve ulus-devlet idealine dönüşecektir.

1908 yılında II. Abdülhamit iktidarına son vererek “özgürlük, kardeşlik ve eşitlik” sloganı ile yeni bir dönemin kapısını açan İttihat ve Terakki özellikle Balkanlar'daki gelişmeler sonrasında radikal bir siyaset değişikliğine gitmiş ve bu gelişmeler devletin Kürt siyasetine de yansımıştı (Yayman, 2016: 38). Âdem-i merkeziyetçiliğin ve Osmanlıcılığın devlet söyleminden atılmasının gerisinde 1908-1913 yılları arasında yaşanan ve Türk idarecilerini ve entelijansiyasını derinden sarsan toprak kayıpları ve etnik ayrılıkçılık önemli bir etken olmuştu. Son birkaç ulus-devletin Osmanlı'dan kopmasıyla, âdem-i merkeziyetçi siyasetin meşruiyet kaynağı olan etnik kompozisyonun hızla çözülerek Osmanlı bütünlüğünün bozulduğu konjonktürde 1913 kongresinde kabul edilen cemiyet programının ilk maddesi merkeziyetçilik ilkesinin kabulüydü. Buna göre Kürtleri de kapsayan göçer aşiretlerin Aşiretler ve Göçmenler Umum Müdürlüğü tarafından iskân edilerek yerleşik hale getirilmelerini içeren idari tedbirler kongrenin kararları arasındaydı (Yeğen, 2003: 73-74).

Osmanlı siyasal düşünce alanının merkezi kavramları olarak millet, milliyet, anasır kavramlarının etrafında gelişen tartışmalar imparatorlukların dağılarak siyasi haritaların değiştiği I. Dünya Savaşı sonrası dönemde farklı bir boyut kazanmaya başlar. Devletin varlığını nasıl sürdüreceği ve hangi çerçevede yapılanması gerektiği tartışmasının merkezinde ise anasır meselesi yer almaktadır (Şeker, 2006: 157-159). Bu dönemde dağılan bir imparatorluğun ardından nasıl bir devlet ve millet yapılanmasıyla milli bütünlüğün sağlanabileceği tartışmaları etrafında etnisite, anadil, etnik-kültürel haklar, yerel özerklik ve olası sonuçları değerlendirilirken inşa edilen yeni devletin temeli olacak ortak kimlik tahayyülü, en büyük sorun olarak ortaya çıkmıştır (Somer, 2015: 8). Farklı etnik kimlik bilinci ve milliyetçi ideoloji geliştiren Kürtlerin yeni devlet projesine nasıl dahil edileceği temel problem alanını oluştururken Balkanlar'dan, Rusya'dan, Kafkaslar'dan ve diğer bölgelerden gelen göçlerin sonucu olarak büyük çoğunluğu Türk ve anadili Türkçe olanlarla birlikte farklı etnik kökenlerden gelen ve anadili Türkçe olmayan topluluklar arasında ortak

bir aidiyet oluşturma hedefi, nüfus mübadeleleri ile daha da karmaşık hale gelmişti (Somer, 2015: 25).

İmparatorluğun son yüzyılı, üç farklı bütünleşme stratejisi etrafında bir dönemselleştirme çerçevesinde değerlendirilirse 1839-1876 yılları arası Tanzimat dönemi Osmanlılık, 1876-1908 yılları arası II. Abdülhamit dönemi Pan-İslamcılık ve 1908-1918 yılları arası İttihat ve Terakki dönemi Türkçülük stratejisi ile özdeşleştirilebilir. Ancak, Osmanlı'nın son dönem siyasetine damga vuran bu üç bütünleşme stratejisi, devlet siyaseti üzerindeki ağırlıkları zamanla değişmekle birlikte, imparatorluk çözülene kadar bir bütün halinde devam etmiştir (Yeğen, 2003: 79). İttihat ve Terakki kadroları Balkan Savaşları sonuna kadar Osmanlılık temelinde bir üst kimliği savunmaya devam etmişler, ancak Balkan Savaşları sonunda Osmanlılık fikrinin anlamını kaybetmesi üzerine Türkçülük fikrinin siyasallaşması ağırlık kazanmıştır (Durgun ve Gökberk, 2019: 191). I. Dünya Savaşı'nda yaşanan yenilgiyle birlikte iktidardan uzaklaşmak zorunda kalan İttihat ve Terakki sonrası dönemde ise Osmanlılık ve âdem-i merkezîyetçilik düşüncesi yeniden siyasal söyleme dahil olarak devlet katında kısa dönemli yer bulabilmiş, Osmanlı sarayı ve Kürt temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde önemli bir başlık olarak ele alınmıştır (Yeğen, 2003: 74).

5.2. CUMHURİYETÇİ SİYASET ve ULUS-DEVLET İNŞASI

Osmanlı'dan devletin güvenliğini merkez olarak kabul eden bir siyasal kültürü miras alan (Karaosmanoğlu, 2016: 129) Cumhuriyet döneminde devletin dayandığı normatif çerçeve görece değişmekle birlikte, tarihsel kökleri Tanzimat döneminde kurulan eğitim kurumlarında yetişen Genç Osmanlı ve Jön Türk kadrolarından gelen devleti toplumun genel uyumunu sağlayarak bir arada tutacak güç olarak tasavvur etme biçimi, modernleşme projesinin entelektüel mirası olarak devlet katında kurucu nitelik arz eden Kemalizm (Baykal, 2019: 4-68) ile asker-sivil bürokratlar tarafından sürdürülmüştür.

Kemalizm ile birlikte milliyetçilik devletin resmi ideolojisinin ana eksenidir. Bu eksen aynı zamanda imparatorluktan Cumhuriyet'e tevarüs eden patrimoniyal devlet geleneğinin ve buna bağlı olarak devlet aklının kendini ideolojik olarak yeniden üretme zeminini oluşturmuştur (Bora, 2020: 16). Bu zeminden hareketle bütün toplumsal faaliyetler, milletin ve devletin varoluş nedeninden başlayarak varlık hiyerarşisi mantığı dahilinde "milli güç" ün gerçekleştirme aşamaları olarak anlamlandırılmış, devlet çıkarını asli bir öncelik olarak tartışılmaz bir konuma koyan devlet aklı milliliğin kutsiyetiyle tahkim edilmiş bir tezahür olarak ortaya çıkmıştır (Bora, 2002: 60).

Milli Mücadele sürecinde halk nezdinde kazandığı siyasal meşruiyetle (Önen, 2019: 236) kendini devletin kurucu unsuru kabul eden ordu, devletin varlığıyla arasında ontolojik bir bağ kurarken aynı zamanda milli kimliğin taşıyıcısı olarak milliyetçi ideolojinin üretiminde önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu milliyetçilik ideolojisi, topluma nizam vermenin modern zamanlardaki meşruiyet zeminini oluşturmuştur (Bora, 2002: 58-66). Aynı zamanda ordu, misyonunu ülkenin Batılı bir modernlik yönünde dönüşümü olarak tayin etmiştir. Bu misyonun temel ilkesi olan laiklik, modernleşme düşüncesi ile bağlantılı olarak türdeş bir ulusal kimliğin inşasını şart koşmaktadır (Cizre, 2016: 316). Bu amaçla, toplumu pozitivist bir biçimde inşa etme temelinde bir millet yaratmak ve bu milleti devletle organik bir bütünsellik içinde tasarlayarak sınıfsız olarak kaynaşmış toplum ülküsü devreye sokulmuştur (Çaylak ve Çelik, 2018: 108). Bu bağlamda, Cumhuriyet döneminde kimlik ve vatandaşlık inşasının temellerini oluşturan uluslaşma olgusunun önemli bir yeri vardır. Son iki yüzyıla yayılan modernleşme çabalarının sonucu olarak farklı etnik topluluklardan oluşan bir imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecindeki merkezileşme, sekülerleşme ve ulusal kimlik yaratma politikaları ile birlikte Cumhuriyet dönemi vatandaşlığın inşa edilme ve tanımlanma biçimiyle Kürt sorunu arasında bir örtüşme ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

İmparatorluktan ulus-devlet formuna geçildiği, ulus ve devlet inşasının eşzamanlı olarak yürütüldüğü bu süreçte, vatandaşlığa dayalı bir milliyetçiliğin geliştirilmesinin zorluklarını gören ve entelektüellerle işbirliği yapan kurucu kadro tarafından bir kimlik bilinci geliştirilerek egemen etnik çekirdeği Türk kimliği olacak bir ulus yaratmak için bir devlet projesi uygulamaya konulmuştur (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 27). Devlet açısından öncelikli politikalar, göçler ve mübadeleler yoluyla Anadolu'ya gelen nüfusla diğerlerinin kaynaştırılarak ortak bir milli kimlik kazandırılması yönünde olurken erken Cumhuriyet dönemi kaçınılmaz olarak etnik-kültürel çoğulluğun önünü kesen modern ulus-devlet pratiklerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur (Yeğen, 2003: 75).

Tüm ulus-devlet inşa süreçlerinde olduğu gibi nüfusun homojen bir yapıya kavuşturularak aynı dil, kültür ve toplumsal hafıza üzerine inşa edilmesi ve hukuki-bireysel aidiyetin öne çıktığı, toplumsal-etnik-dinsel farklılıkları aşan bir toplum oluşturulması amaçlanmıştı (Arakon, 2010: 177). Ancak, ulus inşasının ideolojisi olarak politik söylemde ifade edilen milliyetçilik, başlangıçta tüm kültürel ve etnik aidiyetlerden bağımsız olarak bir üst kimliğe vurgu yaparken zamanla Türk kimliğinin diğer etnik kimliklere dayatılmasına evrilir (Erdoğan ve Coşkun, 2008:10). Bu minvalde, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ortaya çıkan milliyetçilik çizgisinin bu süreçler boyunca aynı tutumu sürdürmediği, gelişen

yeni koşullara ve konjonktürel değişimlere bağlı olarak farklılaştığı görülür (Göktürk, 2020: 103).

1919-1922 yılları arasındaki Milli Mücadele ve Kuvay-ı Milliye Hareketi'nin örgütlenme sürecinde, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) ile toplumsal bir seferberlik amaçlanırken bunun Türk milliyetçiliği üzerinden yükselen bir hareket olmadığı anlaşılmaktadır (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 98). Milli Mücadele'yi örgütleyen temsilcilerin beyanları, milli bir devlet kurmaktan ziyade Anadolu'da yeni bir siyasal birlik oluşturmaya yöneliktir ve bu siyasal birliği oluşturarak yeni devleti kuracak olan konfederatif yapı etnik değil coğrafi bir adlandırmaya işaret etmektedir (Yeğen, 2003: 90-91). Heyet-i Temsiliye ve İstanbul Hükümeti arasında imzalanan Amasya Protokolleri'nin Kürtleri de ilgilendiren mutabakat metinlerini içeren 2. Protokol'ün 1. Maddesi, Sivas Kongresi kararlarının 1. Maddesi'nde olduğu gibi *“Osmanlı Devleti'nin tasavvur ve kabul edilen sınırı Türk ve Kürtlerle meskûn araziye ihtiva eylediği ve Kürtlerin Osmanlı Camiasından ayrılması imkansızlığı izah edildikten sonra, bu sınırın en asgari bir talep olmak üzere elde edilmesinin temini lüzumu müstereken kabul edildi”* denilerek Osmanlı ülkesinin kabul edilen sınırlarının Türk ve Kürtlerle meskûn araziye kapsadığını ve Kürtlerin Osmanlı milletinin ayrılmaz bir unsuru olduğunun tespitini yapmaktadır. Maddenin devamında Kürtlerin sahip olacakları haklara değinilirken maddede dikkate değer önemli bir nokta da müstakil bir “Kürdistan” meselesine ilişkin gündemin “zahiri” olduğunun vurgulanmasıdır.

“Bununla beraber Kürtlerin serbestçe gelişmelerini temin edecek şekil ve surette örfi ve toplumsal hukukumuzca müsaadelere mazhar olmaları dahi terviç ve yabancılar tarafından Kürtlerin bağımsızlığı -zahiri maksadı- altında yapılmakta olan tezviratın önüne geçmek için de bu hususun şimdiden Kürtlerce malum olması hususu münasip görüldü” (Hakan, 2013: 282-283).

1923 yılı sonrasında ise bu söylem siyasi gündemin dışında bırakılırken ulusal kimlik tanımı olarak 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde “Türk” kavramı *“Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur”* şeklinde düzenlenmiştir (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 98). Bu durumun sonucu olarak, Milli Mücadele döneminden başlayarak ilk mecliste temel düzeyde kurulan ve Lozan Antlaşması'na kadar sürdürülen mutabakatla birleştirici-bütünlükçü bir anlayışla başarılı şekilde yönetilebilen Kürt sorunu, Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasında inşa edilen ulus-devlet projesinin yansıması olarak

devlet-toplum ilişkisinde hangi aktörün öncü ve kurucu olacağı meselesi üzerinden farklı bir boyut kazanmıştır (Baykal, 2019: 37). Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun amacı artık üniter bir ulus-devlettir ve bu ulus-devletin anası Türkler olacaktır.

Saltanatın kaldırılması ve 1921 Anayasası'nın âdem-i merkezîyetçi anlayışına karşı 1924 Anayasası'nda merkezi idarenin güçlendirilmesi gibi düzenlemelerle modern, merkezi, seküler bir devlet kurgusunu (Yavaşca, 2016: 571) amaçlayan siyasal ve toplumsal reformların hızlanması sonrasında gelişen Kürt isyanları, ülkenin toprak bütünlüğü ve siyasal bütünlüğü konusunda giderek artan endişelere yol açmış, Kürtlerin siyasal bağılıklarını şüpheli hale getirmişti (Özoğlu, 2017: 16). Milliyetçi Kürt muhalefetinin başta İngilizlerle olan ittifak arayışları içinde bir Kürt devleti kurma çabalarıyla birlikte Doğu bölgelerinin kaybedilme endişesinin sonucu olarak, tecrübe ettikleri imparatorluğun yıkılışı ve Kurtuluş Savaşı'nın yol açtığı travmaları henüz atlatamamış olan Cumhuriyet'in kurucu kadroları yeni kurulan devletin varlık mücadelesi beraberinde ortaya çıkan korkularla üniter bir yapıyı zorunlu görmüşlerdi (Altun, 2013: 55).

Bu durum türdeşliğe yönelik inşacı politikaların benimsenmesine neden olurken, aynı dönemde Doğu Avrupa ve Balkan milliyetçiliğinin özelliği olan ulusal türdeşlik ve birlik vurgusunun devlet seçkinlerini etkisi altına aldığı görülür (Kirişçi, 2016: 174). Kültür ve dil birliğine dayalı, eğitim ve sosyalleşme yoluyla edinilebilen bir Türklük tahayyülü inşa eden (Somer, 2015: 114) Ziya Gökalp düşüncesinden etkilenen ve ulusu “*aynı toprak parçası üzerinde yaşayan, aynı kanunlara bağlı, ortak bir ahlak ve dili paylaşan bir insan topluluğu*” olarak tanımlayarak etnisite ve ırkın ulusun oluşturucu unsurları olmadığını düşünen Mustafa Kemal Paşa, birlikte yaşama iradesine vurgu yapmaktaydı. Yine 1923 yılında ARMHC' nin devamı olarak kurulan Halk Fırkası'nın 1931 yılı programında ulus, “*ortak bir dil, kültür ve gayeyle birleşmiş vatandaşların oluşturduğu sosyal ve siyasal bütün*” olarak tanımlanmaktaydı (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 101).

İnşa edilmeye çalışılan Türk vurgulu kimliğin hem kapsayıcı hem de dışlayıcı bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Pragmatik ve konjonktürel nedenlerle tek millet kimliği öne çıkarılırken bu kimlik vatandaşların seküler ilkeleri benimsemesi bakımından dışlayıcı bir nitelik göstermektedir. İnşa edilmeye çalışılan kimliğin kapsayıcı ve bütünleştirici yönüne dikkat çekenler ise Türklüğü aynı dil, din, duygu, düşünce ve kültürü benimsemiş insan gruplarına işaret eden bir üst kimlik olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşıma göre

Türklük sadece bir etnisitenin temsilcisi olmaktan öte tüm etnik unsurları kapsayan ortak kimlik olarak kabul edilmektedir (Altun, 2013: 55).

Başlangıçta Tanzimat döneminin kurgusu olarak Osmanlı vatandaşlık kimliğini yeni koşullarda modern bir formda kurgulamak amacıyla “Türk milleti” formülasyonu kullanılırken bu tanımlama çerçevesinde Türk milleti kategorisi devlet-altı grupların varlığını ve hukukunu tanımaya kapalı değildi. Milli Mücadele sürecinde de Kürtler milli kimlikle uyumlu ve milletin bir unsuru olarak kabul edilmiş, Kürt kimliği inşa edilmekte olan devletin milli kimliğiyle uyumlu bir kimlik olarak görülmüştü. Ancak Kürt kimliği, devlet katında büyük bir travma ve bölünme kaygısı yaratan Şeyh Sait İsyanı sonrasında çatışan bir kimlik olarak görülmeye başlandı (Somer, 2015: 135). İsyen kurucu kadronun hem bölge hem de ülke siyasetini derinden etkilemiş, isyanı bastırmak için başvuru olan sert tedbirler bir anlamda gelişen süreçte uygulanacak temel politikaların tarihsel arka planını oluşturmuştur (Yayman, 2016: 46-70).

Bu dönem boyunca Kürt sorununun gelişimiyle ilgili genel değerlendirmelerde, Şeyh Sait İsyanının Cumhuriyet’in Kürt siyasetinde bir milat olduğu varsayılır ve tartışmalar iki farklı yaklaşımla gelişir. Birinci yaklaşıma göre devletin Kürt politikalarındaki değişimin temel nedenlerinden biri Şeyh Sait isyanıdır ve bu isyan sonunda devletin Kürt politikaları radikal bir biçimde değişmiş, yakın döneme kadar devam eden güvenlikçi tutum hâkim olmuştur (Yayman, 2016: 40). İkinci yaklaşıma göre ise Kemalist paradigmayla sınırlı çözümler etrafında gelişen muhalif Kürt söyleminde (Yeğen, 2003:40) ifade edildiği üzere devletin Kürt sorunu üzerine geliştirdiği politikaların sonucu olarak Şey Sait isyanı çıkmıştır. Buna göre 1921 Anayasa’sının âdem-i merkezîyetçi idari düzenlemelerine karşı 1924 Anayasası’nın üniter-merkezîyetçi düzenlemeleri ve halifeliğin kaldırılmasına karşı isyanın geliştiği ileri sürülmektedir (Yayman, 2016: 44).

Şeyh Sait isyanından sonra Meclis Başkanı Abdülhalik Renda’ya hazırlatılan dönemin ilk Doğu raporuna göre isyan din ve irtica perdesi altında milliyetçi saiklerle gelişen bir harekettir ve gelecekte tüm bölgeyi kapsayacak çok daha geniş bir isyanı tetiklemesi mümkündür. Bu sebeple yakın zamanda çıkması muhtemel isyanlarda sadece Fırat’ın doğusu kaybedilmekle kalmayacak, Fırat’ın batısında yer alan vilayetler de tehlikeye girecektir. Bu değerlendirmelerle Renda; *“elimizde kalan Türkiye arazisinde iki milletin aynı ırktan ve salâhiyetle hâkim bulunması imkânını katiyen görmüyorum. Binaenaleyh bütün memlekette Türk nüfuz ve nüfusunu hâkim kılmayı mecbur ve zaruri görüyorum”* diyecek ve

rapor başta Şark Islahat Planı olmak üzere sonraki yıllarda uygulanacak politikalar çerçevesinde devletin resmi söylemini oluşturacak temel argümanlar bakımından referans olacaktır (Yayman, 2016: 75).

İsyandan sonra kurucu kadro hızlı kararlar alarak yeni düzenlemeler yaparken en önemli gelişme, iktidar değişikliği olmuş ve Başbakan Fethi Okyar meseleyi yeterince ciddiye alıp gerekli tedbirleri uygulamadığı gerekçesiyle görevden alınarak yerine İsmet İnönü getirilmiştir. Siyasal aktörlerin değişimiyle birlikte devletin siyaseti de değişmiş, yeni hükümet bölge siyasetini Şark Islahat Planı ile tayin ederken Doğu siyasetinin koşulları da yeniden belirlenmiştir. Hükümetin yaptığı ilk icraat İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulması ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması olmuştur (Yayman, 2016: 92). Mart 1925'te uygulamaya giren ve dört yıl sürecek bir sıkıyönetim uygulaması olarak Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete "memleketin sosyal düzenini, güvenlik ve asayişini korumak" üzere meclise başvurmadan Cumhurbaşkanı'nın onayıyla olağanüstü yetkiler vermektedir (Somer, 2015: 172).

Eylül 1925'te yürürlüğe giren Şark Islahat Planı, devletin Kürt sorunu karşısında içeriği ve temel referansları bakımından İttihat ve Terakki döneminde hazırlanan merkezîyetçi pratiklerin ve iskân uygulamalarının modernize edilerek uygulamaya konması amacını taşımaktadır. Plan, bölgede devlet kapasitesinin tesis edilmesi için hazırlanan eğitimden demiryollarına, iskân politikalarından karakol yapımına kadar ayrıntılı hazırlanmış bir rapor niteliğindedir. Bu anlamda, kapsamlı içeriğiyle sadece Şeyh Said İsyanı sonrasında yapılan düzenlemeleri değil, sonraki dönemlerde de geçerliliğini koruyacak temel referans metinlerden biri olarak etkileri yakın döneme kadar devam edecek zihinsel kodlar içermektedir (Yayman, 2016:85). Planın bölgedeki uygulayıcı kurumları ise ilk olarak II. Abdülhamit döneminde imparatorluk merkezine gevşek ilişkilerle bağlı olan taşra bölgelerinde merkezi devlet kapasitesini genişletmek amacıyla olağanüstü yetkilerle düzenlenen ve 1908 yılında kaldırıldıktan sonra yeniden tasarlanarak geliştirilen "Umumi Müfettişlikler" uygulaması, olmuştur. Aynı zamanda, uygulamayla Şeyh Said İsyanı sırasında ilan edilen sıkıyönetim uygulamasının sona erecek olmasıyla birlikte oluşacak boşluğun Umumi Müfettişlikler vasıtasıyla doldurulması hükümetçe kararlaştırılmıştı (Yayman, 2016: 92).

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) iktidar temelini sağlamlaştırmaya başladığı bu dönemde, etnik temelli milliyetçiliğin tezahürleri olan bir milliyetçilik anlayışına kayıldığı

görülür (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 103). Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu aracılığı ile oluşturulan tezler tarihsel mitlerle ve antropolojik çalışmalarla desteklenerek (Çağaptay, 2003: 245) milli özgüveni tahkim etmeye ve yekpare bir milli kültür inşasına yönelik olarak resmi ideolojinin önemli araçlarından biri haline gelir (Bora, 2002: 59). Türk Tarih Kurumu gözetiminde kurulan bir çalışma grubu aracılığıyla hazırlanarak Afet İnan tarafından kaleme alınan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitapta geliştirilen ve medeniyet tarihini Türklerden başlatan *Türk Tarih Tezi*, Anadolu’da kurulan bütün uygarlıkların Türk kökenli olduğunu ileri sürmekteydi (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 107). Türk Tarih Tez’inin devamı olarak 1932-1934 ve 1936 yıllarında düzenlenen Türk Dili Kurultayları’nın ardından *Güneş Dil Teorisi* kabul edilerek bütün dillerin ve uygarlıkların Türklerin anayurdu olan Orta Asya’da doğduğu ve Türk dilinin insanların ilk anadili olduğu teorisi, ortaya atılmıştı (Heper, 2016: 342-343).

Politik söylemde ortaya çıkan bu kaymayla birlikte her ne kadar kurgulanan milliyetçiliğin içeriğinde Pan-Türkist ve irredentist tasarımlara mesafe belirtilse de etnik temelli ve yurttaşlık temelli milliyetçilik anlayışı arasındaki gerilimde, söylem düzeyinde yurttaşlık temelinde kurulmuş ancak etnik imalar ve pratiklerle milleti yurttaş topluluğu olarak tasavvur etmekten uzaklaşmıştır (Bora, 2002: 65). Dönemin gelişen politik koşullarında görece zorunluluk olarak uygulamaya konan, etnik unsurların Türk kimliği altında entegrasyonunu öngören politikaların milliyetçiliğin ötesine taşan uygulamalara dönüşmesi ise Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerde artarak derinleşen toplumsal kırılmalara sebep olacaktır (Altun, 2013: 55).

İmparatorluk döneminin geleneksel yönetim aygıtı olarak, çok farklı etnik-dinsel grupları yönetme ve devlet-insan-toprak ilişkilerini düzenlemede temel yönetim pratiklerinden olan aynı zamanda ulus-devletin gelişim sürecinin yapı taşı olan iskân politikaları da bu dönemde yaygın olarak uygulanmıştır. Göçebe ve sürgünlerin iskânını düzenleyen 1923 tarihli İskân Kanunu ve mübadilleri düzenleyen 1926 tarihli İskân Kanunu’ndan sonra Türkiye’ye gelen muhacir, mülteci ve mübadillerin iskânını, aynı zamanda Doğu’daki aşiretlerin yerleşik hale getirilerek bölgede tehcir ve başka nedenlerle boşalan arazilere yerleştirilmesini düzenleyen 1934 yılında kabul edilen İskân Kanunu (Erder, 2018: 114), kurucu bir düzenleme olarak ulusal kimliğin inşasında önemli bir araç haline gelirken, bu durum toplumsal bir mühendislik projesinin hukuki zeminini oluşturmaktaydı (Kirişçi, 2016: 176). Bu temelde Britonların, Oksitanların, Savoyardların, Flemenklerin Fransız kültürü içinde temsil edildiği Fransa örnek alınarak kabul edilen İskân

Kanunu ile yurttaşların hepsinin Türk kültürü içinde temsili uygun görülmüştü (Mango, 1999: 16).

Tek-Parti dönemi, genel olarak Kürt kimliğinin baskılandığı bir dönem olurken; etnik açıdan Türklerden sonra en büyük nüfusa sahip olan Kürtlerin kültürel kimlikleri, Cumhuriyet'in üniter bütünlüğü için potansiyel bir risk olarak görülmüş ve Kürtlerin kültürel taleplerinin önüne geçilmişti (Bruinessen, 2004: 41). Kuruluş döneminin sonuna gelindiğinde ise daha dar bir millet tanımlaması hâkim olmuş ve Kürtleri milletin parçası olarak kabul etse de kendi kimlikleriyle görmeyen ve Kürtlerin önce hukuki sonra da kimliksel mevcudiyetini yok sayan politikalar uygulanmaya başlanmıştı (Somer, 2015: 26). Kürt okulları, örgütleri ve yayınları yasaklanmış, yerleşim birimlerinin Kürtçe olan isimleri değiştirilmiş, Kürtlerin çocuklarına adlarında isim vermeleri yasaklanmıştı. Bununla birlikte Kürtçe konuşmanın cezai yaptırıma bağlanarak anadilden yoksun bırakılmaları, Kürtlerin kamusal alandan tecrit edilmelerine neden olmuştu (Erdoğan ve Çoşkun, 2008:10). Türkçe konuşan vatandaşların Türk olarak kabul edildiği bir siyasal sistem oluşurken, bununla birlikte etnik kökene bakılmaksızın bu "Türkler" yönetici seçkinler arasına girmeyi de başarabilmekteydi. Ancak herhangi bir etnisitenin ifade edilmesi devletin varlığına ve bütünlüğüne tehdit olarak algılanacak, Kürtler etnik kimliklerini ifade etmedikleri sürece milletvekili, bakan, vali, savcı ve kamu kuruluşlarında yönetici olabileceklerdi (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 120). Kürt kimliğinin devlet diskurunda ve ana akım toplumsal söylemde ifade edilmesine karşı geliştirilen bu tutum ve uygulanan politikaların; sonraki dönemlerde de Türkiye siyaseti üzerinde anayasalar, kanunlar, yönetmelikler ve parti programları dahilinde devlet söyleminin yansıdığı metinler bakımından tanımlayıcı ve belirleyici etkileri olacaktır (Somer, 2015: 202; Yeğen, 2003: 55).

Devletin Doğu bölgelerindeki siyasetinin şekillenmesinde temel referans haline gelen Şark Islahat Planı'nın hazırlanmasından ve uygulamaya konulmasından sonra da dönemin Başbakanı, Genelkurmay Başkanı dahil askeri ve sivil bürokrasi tarafından çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Tek parti dönemi boyunca devletin Kürt sorununa temel yaklaşımı hazırlanan raporlar ekseninde değerlendirildiğinde; İsmet İnönü'nün "*Kürt Raporu*" ve Celal Bayar'ın "*Şark Raporu*" üzerinden Kürt sorununa yönelik olarak sıkı devletçi ve serbestlik yanlısı iki temel siyasi yaklaşımın geliştiği anlaşılmaktadır. Birinci yaklaşım, İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak'ın başı çektiği, askeri tedbirler ve zorunlu iskân uygulamaları ile güvenlikçi perspektifi temsil eden "İnönücü ekol"; ikinci yaklaşım olarak bu uygulamalar karşısında askeri tedbirlerin çözüm olamayacağını ve halkın güveninin

kazanılması gerektiğini savunan Celal Bayar ve Kazım Karabekir'in başı çektiği "Bayarcı ekol" (Yayman, 2016: 71).

Uygulanan politikalar bakımından "İnönücü ekol" ün belirleyici olmasına rağmen Somer, içerik bakımından kısmi görüş ayrılıkları barındırsa da her iki ekolün de Kürt sorununun karmaşık siyasal ve kültürel boyutlarıyla ilgili olarak rasyonel projeleri ve fikri altyapılarının yeterli olmadığını ileri sürer. Bu eleştiriye göre laik seçkinlere karşı muhafazakâr seçkinler Kürt sorununu çözebilmek için gerekli ideolojik donanımına sahip değillerdi ve Kürt milliyetçi taleplerinin nasıl karşılanabileceği konusunda bir siyasal projeleri ve felsefi altyapıları yoktu. Bu durumun devlet tarafından Cumhuriyet dönemi boyunca hazırlanan Kürt raporlarında görüldüğünü ileri süren Somer, muhafazakâr devlet görevlileri tarafından hazırlanan raporların, görece yumuşak içerikle askeri tedbirlere daha az vurgu yapan ve bölge halkıyla yakınlaşmaya önem veren ılımlı görüşler içerdiğini ifade eder. Ancak bu raporların laik seçkinlerin raporlarında olduğu gibi Kürt sorununa dair kimlik tanınmasına ilişkin konularda herhangi bir siyasal çözümleme sunmadığını, aynı temelde Kürt milliyetçiliğine karşı tolerans göstermediklerini ve askeri tedbirleri öngördüklerini ileri sürmektedir (2015: 173).

5.3. ÇOK PARTİLİ DÖNEM ve DEVLET AKLININ FARKLILAŞMASI

Kürt sorunu üzerine devlet söyleminde değişimin ilk izleri II. Dünya Savaşı sonrası dönemde otoriter rejimlerin güç kaybetmesi ve Alman ideolojik etkisinin zayıflamasıyla görülmeye başlamıştır. Tek-Parti rejiminin meşruiyetinin sorgulanır hale gelmesi rejimin normalleşmesine yönelik girişimleri de hızlandırırken bu durumun bir yansıması da vatandaşlık kavramı ile temellendirilen Cumhuriyet'in kurucu idealine vurgu yapılmaya başlanmasıdır. Başbakan Recep Peker 1947'de yaptığı konuşmada *"ülke içinde yaşayan her ferdi eşitlikçi bir anlayışla kucaklamak...etnik farklılıkları bütünleştirici önlemler almak konusunda kararlı bir tutum sergileneceğini"* ifade ediyordu (Bayri, 2011: 92). Yine 1947 yılında Maliye Müfettişi Burhan Ulutan tarafından hazırlanan "Cenub Şark Anadolu Hakkında Bazı Notlar" isimli raporda yer alan *"Bu mıntıkada, muhatabımız kim olursa olsun, şiddet siyasetine artık son verilmesi kesin bir zorunluluktur. Bu itibarla, en kötü niyetli aşiret ağasına dahi iyi muamele etmekle beraber, şımartmamak ve diğer taraftan halkın kalbini ve menfaatini kazanarak ağanın sultanını bertaraf etmek, yegâne salim ve emin yoldur. Adalet, iyi idare, köylüyü kalkındırmak ve kendimize bağlamak hedefimiz olmalıdır"* ifadeleri de dönemin temel yaklaşımını göstermektedir (Yayman, 2016: 47).

Çok partili dönemde Kürtçe konuşma yasağının kalkması, Tek-Parti dönemi zorunlu iskân politikalarının sonlandırılarak 1947 yılında, 1934 tarihli İskân Kanunu'nun değiştirilerek Batı bölgelerinde zorunlu iskâna tabi tutulan Kürtlerin geri dönüşüne izin verilmesi devlet tarafından atılan önemli adımlar olmuştur. Bununla birlikte zayıf olan ekonomik bütünleşme için devlet konu üzerine eğilmeye başlayacak ve güvenlik boyutu ile ele alınan Kürt sorunu büyük oranda iktisadi bir mesele olarak değerlendirilerek Batı ve Doğu arasında bütünleşmenin tamamlanması yolunda politikalar uygulamaya konulacaktı (Nergiz, 2019: 51). Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesiyle “bölgesel geri kalmışlık” söylemi Kürt sorunu üzerine olan devlet söylemine hâkim olmaya başlarken 1950'li yıllarla birlikte konu “bölgesel geri kalmışlık problemi” temelinde çözülmesi gereken sosyal bir mesele olarak algılanmaya başlanacaktır (Yeğen, 2003: 159).

DP'nin ekonomi ve kalkınma politikaları görece bölgede tansiyonu düşürmüş, siyasal alana katılım konusunda geleneksel Kürt seçkinleri arasında güven artırmıştı. Bu durumla birlikte geleneksel Kürt seçkinleri ana akım siyasetin içine çekilirken göreceli bir ekonomik ve siyasal rahatlama meydana gelmişti. Doğu bölgelerinin şeyh, pir, dede, seyit, aşiret reisi, toprak ağası, mütegalibe olarak addedilen yerel Kürt seçkinleri önceki dönemin aksine sistem içinde fonksiyonel hale getirilirken DP'nin bu konudaki başarısı CHP'yi de etkilemişti (Somer, 2015: 176). Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde bazı Kürt seçkinleri Demokrat Parti (DP) listelerinden aday olurken Kürtlerin bir kısmı oylarını ilk kez CHP haricinde bir siyasi partiye vermişlerdi. Ancak CHP ile Kürt seçkinleri arasında kurulan ittifakın büyük oranda 1957 seçimlerine kadar sürdüğü ifade edilebilir.

5.4. 1960-1980 ARASI DÖNEMDE DEVLET SÖYLEMİ

27 Mayıs darbesinin ardından oluşturulan 1961 Anayasası'nda ordu-siyaset ilişkileri bakımından en önemli gelişme; “*Milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyon sağlanmasında yardımcılık etmek üzere gerekli temel görüşleri Bakanlar Kurulu'na tavsiye etmek*” üzere Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) Anayasa'nın 111. Maddesi ile anayasal bir organ haline getirilmesidir. Hukuki düzlemde sisteme hâkim olan MGK, siyasal alanda devlet otoritesini paylaşmaya başlarken “milli güvenlik” kavramı üzerinden kurumsal bir nitelikte karar alma süreçlerine dâhil olmuştur (Bayramoğlu, 2002: 37-38). Dolayısıyla ordunun kendine biçtiği “Cumhuriyet'i koruma ve kollama görevi” çerçevesinde siyasal gündemi denetleme kapasitesi artarken bu rolü bir misyon olarak içselleştiren ordu siyasal çekişmeleri iç güvenlik tehditleri olarak yorumlayıp ulusal güvenliği kendi tekelinde bir kavrama indirgeme eğilimi geliştirmiştir (Cizre, 2016: 315).

Bu haliyle 1962-1971 arası dönemde MGK, üst düzey devlet politikalarının belirlendiği bir kurul olmaktan öte siyasal alanın önemli bir unsuru haline gelerek milli siyasetin merkezi haline gelmiştir (Bora, 2002: 66). Bu duruma bağlı olarak DP döneminde bölgede görece sağlanan normalleşme 27 Mayıs darbesi ile bozulmuş, darbenin ardından Kürt sorunu üzerinde ordunun yönlendirici olduğu bir dönem başlamıştır (Aydın ve Taşkın, 2017: 92).

DP iktidarı döneminde özellikle Doğu bölgelerinde gerçekleşen liberalizasyondan rahatsız olan ve bunun Kürt ulusal bilincinin yükselmesine neden olduğuna inanan (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 113) Milli Birlik Komitesi (MBK) Kürtlere karşı sert politikalar benimsemiş ve ilk kararlarından biri Kürtçe yer isimlerinin Türkçe isimlerle değiştirilmesi olmuştur (Akkaya, 2013: 4-6). Yaşanan gelişmelerle birlikte Kürt toplumsal muhalefeti darbe sonrası dönemde yeniden canlanmaya başlamış ve Cemal Gürsel'in "Türkçe konuş" ve "herkes Türk'tür" yaklaşımı Kürt sorununu yeniden alevlendirmişti (Yayman, 2016: 47).

Yine darbe sonrası süreçte, MBK anayasal düzene dahil edilen MGK ile birlikte idari sistemin yeni kurumu olarak kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'na (DPT) devletin bölgede nüfuzunu artırmak ve halkın devlet düzenine daha sıkı biçimde bağlanmalarını sağlamak amacıyla "Devletin Doğu ve Güneydoğu'da Uygulayacağı Kalkınma Programının Esasları" hakkında bir görevlendirmede bulunmuştu. DPT içinde "Doğu Grubu" adıyla ayrı bir ekip oluşturularak "Doğu Raporu" hazırlanmış, grup bölgeyle ilgili gelişmeleri takip etmenin yanında, devlet politikası haline gelmiş prensiplerin uygulama ve takibini yapmakla da görevlendirilmişti. Hazırlanan raporda; idari kurumların ıslahı ve bölgeye özel kalkınma planları yapılarak gelir seviyesinin artırılması ve teşvik politikalarının hayata geçirilmesi önerilirken bölgenin demografik yapısını değiştirmek ve İskân Kanunu'nun asimilasyon temin edecek şekilde uygulanması talep edilmekteydi.

Şark Islahat Planı'nın zihinsel kodlarını taşıyan ve Bakanlar Kurulu'na sunulan raporda ifade edilen konuların hükümetin görev süresiyle sınırlı olamayacağı ve bu hususların daha sonra kurulacak hükümetlere de iletilmesine karar verilerek 1961 yılında dönemin CHP-AP koalisyon hükümetine gönderilmiş ve dikkate alınması istenmiştir (Yayman, 2016: 184-187). Rapordaki en çarpıcı durum ise "*bölgenin kendilerini Kürt sananlar lehindeki nüfus strüktürünü...*", "*Türkiye'de kendini Kürt sananlarla İran ve Irak'taki Kürtlerin irtibatını kesme bakımından...*", "*Doğu'ya kendini Kürt sananlardan vali, kaymakam, hakim, jandarma subayı, ordu subayı, astsubay, öğretmen, memur gönderilmesi...*" gibi metinlerde Tek-Parti döneminde hazırlanan raporlarda yer almasında

bir sakınca görülmeven “Kürt” ve “Kürtler” ifadelerinin yerine “kendini Kürt sananlar” ifadesinin yer alması ve bir inkar siyasetinin geliştirilmesidir. Bununla birlikte raporda, dünya entelektüel çevrelerine Türkiye’de bir Kürt sorununun bulunmadığının anlatılması ve Türkoloji Enstitüsü kurularak “kendini Kürt sananların” aslında Türk olduklarının anlatılması gerektiği ifade edilmektedir (Akçura, 2011: 121-122).

1960’lı yıllar boyunca, anayasal düzenlemelerle görece genişleyen siyasal alanda Kürt sorunuyla ilgili olarak farklı yaklaşımlar da geliştirilmişti. Ancak, yükselen sol hareket ve TİP ile birlikte Kürt entelektüellerinin “Doğu Sorunu” adı altında dile getirdikleri siyasal talepler kamusal alanda tartışılırken bu tartışmalar devlet ve hükümet nezdinde göz ardı edilmiş, Kürtlere dair bir sorunu tanıyan bu yaklaşımların ana akım siyaset söylemi ve devletin temel politikaları üzerinde olumlu bir etkisi olmamıştı (Somer, 2015: 178). Aksine, gelişen tartışmalar, baskı ve retle karşılanarak talepler bölücülükle eş değer olarak görülmüş, devletin “Komünizm” ve “Kürtçülük” ekseninde iki temel endişeye karşı daha savunmacı refleksler geliştirmesine yol açmıştı (Güneş, 2017: 702). Bu durum, Kürt siyasetinin illegal zeminde militanlaşması için ideal ortamı yaratırken sonraki yıllarda Kürt milliyetçiliğinde radikalleşmeyi artırarak ayrılıkçı bir söylemin gelişmesinin koşullarını da beslemişti.

Sonraki on yılda gerçekleşen 12 Mart askeri müdahalesinin asker-sivil otorite ilişkisi dışında en önemli sonucu, devlet otoritesinin birey ve toplum aleyhine genişlemesi ve 1961 Anayasası’nın toplumsal özgürlükler alanını genişleten liberal ilkelerinin aksine bu dönemde temel hak ve özgürlükler sınırlandırılarak “devletin ülkesiyle bölünmez bütünlüğü” gibi hukuki niteliği muğlak kısıtlama kriterleri getirilmesi olmuştur. Askeri otoritenin özerk alanının genişlemesiyle daralan siyasal alan, doğal olarak özgürlükler rejimindeki gerilemeyle paralel bir seyir izleyerek, temel hak ve özgürlüklerin askıya alınmasında yargı kadar yürütmeye de geniş yetkiler verilmiştir (Bayramoğlu, 2002: 39). 1980’li yıllara kadar bölgede Kürt olmadığı ve bölgenin geri kalmışlığı üzerine üretilen tezlerle resmi söylem sürdürülürken doğal olarak Kürt olmadığı için Kürt sorunu üzerine bir rapor hazırlanmamıştır. Aksine, Kürt olduğunda ısrar edenlere karşı “Kürtlerin Türk olduğunun ispatlanması” yolunda bilimsel olduğu öne sürülen çok sayıda çalışma ve makale hazırlanmıştır (Akçura, 2011: 57).

5.5. 12 EYLÜL ve DEVLET SİYASETİNİN KONSOLİDASYONU

1980-1983 yılları arasındaki süreçte ülkeyi doğrudan yöneten ara rejim temel aktör olarak etkin konumunu sürdürebilmek için yeni anayasa üzerine yoğunlaşırken kurucu meclis organları olan Danışma Meclisi ve Milli Güvenlik Konseyi'nde tecessüm eden devlet aklının çerçevesini çizdiği 1982 Anayasası ile karar alma mekanizması MGK olmuştur (Öztan ve Bezci, 2015:160-167). Anayasada, MGK hakkında düzenlenen madde ile kurulun görevi “toplumun huzur ve güvenliğini korumak” olarak tanımlanarak siyasal alanı ve devlet alanını yönlendiren ve takip eden bir kurum haline getirilmiştir (Bayramoğlu, 2002: 40). Esasında yeni anayasa ile ara rejim, iktidarın sivillere devri sırasında Milli Güvenlik Konseyi'nin beş üyesinden oluşan bir Cumhurbaşkanlığı Konseyi ile rolünü devam ettirmeye çalışmış, ancak anayasada belirtilen süreye bağlı olarak 1989 yılında kaldırılışına kadar ciddi bir rolü olmayan konseyden daha önemlisi MGK'nın biçimsel olarak sivilleşen siyasal sistem içindeki rolü olmuştur (Hale, 1996: 244).

Önemli bir diğer husus; “milli güvenlik” kavramına ilişkin olarak kapsamın alabildiğine genişletilerek siyasal alanı düzenleyici bir anlam kazanmasıdır (Bayramoğlu, 2002: 40). Ordu tarafından “*devletin anayasal düzeninin, milli varlığının ve bütünlüğünün, milletlerarası alanda siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil bütün menfaatlerinin ve ahdi hukukunun her türlü dış ve iç tehditlere karşı korunması ve kollanması*” olarak düzenlenen milli güvenlik tanımının içeriği aynı zamanda askeri görevleri siyasi görevlerle birleştirerek, iktisadi, toplumsal, kültürel ve siyasi amaçlara dair ordunun görev alanı içinde olmayan hedefleri de kapsamaktadır (Cizre, 2016: 317). Bu bağlamda, devlet aklının operasyonel aygıtı olarak kurgulanan MGK ve devlet aklının bir tezahürü olarak; devletin “kriz” olarak belirlediği durumlara çözüm üretme çabasıyla anayasal düzene dâhil olan OHAL pratiği (Öztan ve Bezci, 2015:161) aynı zamanda devlet aklının işleyişini de ortaya koymaktadır. 1980'li yıllardan itibaren karar mercii ve siyasal özne olarak OHAL'e karar veren MGK, süreci dizayn etmiş ve yönlendirmiştir (Öztan ve Bezci, 2015: 165-180).

OHAL düzenlemeleri ile devlet otoritesinin tesis edilmesi için sivil idareye yetki verilirken, bu yetkilendirme; sivil idareye yetki verilerek ordunun siyasal alan üzerinde etkisinin kalktığı bir durumu değil, “görünür” olmayarak askeri normun sivil idare eliyle gerçekleştirildiği bir durumu ifade etmektedir. Bu anlamda MGK, orduyu güvenlik ve dış politika konularında nihai karar alıcı hale getiren bir platform görevi görmüştür. Bu tutumun gerekçesi ise siyaset kapasitesinin devlete ilişkin krizleri çözmede yetersiz kalarak 1980 öncesinde ülkeyi bir sivil savaş ortamına getirdiği suçlaması olmuştur. Bu söylemle ordu,

gerçek milli menfaatleri temsil ettiği iddiasındadır ve devlet-millet bekası ordunun kurumsal kimliğinde vücut bulmaktadır (Öztañ ve Bezci, 2015:166-167).

Kamuoyuna da yansıyan; “devletin gizli anayasası” niteliğiyle her hükümetin uyması zorunlu olan bir siyasal program olarak Milli Güvenlik Siyaset Belgesi’ne karşı hiçbir yasa, genelge ve yönetmeliğin bu belgeye aykırılık taşıyamayacağı, kamu kurumlarının bu belge ile belirlenen çerçeve dışında hareket edemeyecekleri noktasında (İnsel, 2002: 20) milli güvenlik kavramının alanı, MGK’nın yetki ve görevleri, Milli Güvenlik Siyaset Belgesi’nin işlevleri açısından bakıldığında ve özellikle Kürt sorunu üzerine oynadıkları rol dikkate alındığında kavram, kurul ve politikadan oluşan bu üçlünün Türkiye’nin yönetici üçlüsü olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu durum ordu tarafından da çeşitli zamanlarda açık olarak ifade edilmiştir. Bülent Tanör tarafından TÜSİAD için hazırlanan “Demokratikleşme Raporu” tartışmaları üzerine Genelkurmay tarafından Anadolu Ajansı’na (AA) gönderilen basın açıklamasında MGK *“devletin en üst sivil ve askeri görevlilerinin bir arada görev yaptığı, ‘devletin hafızası’ olma ve dolayısıyla milli güvenlik politikalarının sürekliliğini sağlayabilme işlevini yerine getiren...”* kurum olarak ifade edilmiştir. Bu anlayış, sonraki dönemlerde Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş’in MGK’nın rejim içindeki işlevini tanımlama şeklinde de görülecektir; *“Anayasamızda tanımlandığı gibi MGK, Milli Güvenlik Siyaseti’ni tayin eder ki, bu bütün politikaların Tanrısı’dır, anayasasıdır. Buna aykırı davranılması düşünülemez”* (Bayramoğlu, 2002: 43).

MGK’nın koordinasyon ve meşruiyet merkezi olarak “Genel Sekreterlik” ise anayasal kurumları yönlendiren “temel siyasi bilgi” merkezi olmuş, aynı zamanda bu bilgilerin derleme tekeli elinde tutmuştur. Yasaya göre *“Milli güvenlik siyasetinde sürekliliği ve uygulamayı sağlama, milli güvenlik siyasetine ve buna bağlı tüm diğer siyasetlere temel teşkil edecek bilgileri derleme...”* görevi dahilinde MGK Genel Sekreteri kanuna ve yönetmeliğe göre bu görevler için devlet bilgisini süzgecinden geçirip derler, alınan kararları takip eder, milli güvenlik siyaset belgesindeki esasların uygulanması için kamu kurum ve kuruluşlarıyla ilişkiler kurar ve bu kurumlardan düzenli bilgi talep eder. Bu noktada, Türkiye’de devlet sisteminin ve ona bağlı olarak siyasal sistemin temel özelliği; MGK Genel Sekreterliği’nin her türlü bilginin toplandığı, değerlendirildiği ve koordine edildiği “devlet hafıza ve eylem merkezi” olması ve siyasal alanın bu bilgilerle kuşatılmasıdır. Bu bilgiler, hükümet de dâhil olmak üzere tüm kamu kurumlarının kararlarının yönünü ve niteliğini belirlemektedir (Bayramoğlu, 2002: 44-45). Milli güvenlik çerçevesini kullanarak her konuda bilgilenme, siyaset önerme, izleme yetkileriyle donatılan

kurum olarak MGK'nın geniş yetkileri ve Genelkurmay Başkanlığı'nın devlet içi resmi hiyerarşideki konumu ile pekiştirilen bu özerklik karşısında ise siyasal aktörler ve bürokrasi bütünüyle teslimiyet ilişkisi içinde olmuşlardır. Diğer taraftan, siyasal alandaki aktörlerin ve sivil kurumların kendilerini Kürt sorunu hakkında yetkili görmemeleri ve bu konu üzerine belirli bir strateji ve hazırlıklarının olmayışı, Kürt sorununun büyük oranda askeri bürokrasinin eline geçmesine neden olmuştur (İnsel, 2002:18-20).

Bu bağlamda Kürt sorununun tarihsel seyrinde 12 Eylül darbesi ve ardından yaşanan gelişmelerin önemli sonuçları olmuş, Kürt sorunu özelinde ve geniş boyutlu olarak demokrasi ve insan hakları ihlalleri çerçevesinde değerlendirildiğinde darbe rejimi uygulamaları sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan derin kırılmalara kaynaklık etmiştir (Somer, 2015: 183). Kürtçenin yasaklanması ve Kürtçe isim engellemeleri, sıkıyönetim ve OHAL süreçlerindeki anti-demokratik uygulamalar sorunu daha da karmaşık hale getirmiş, Kürt kimliğinin ve dilinin baskılanması Türk-Kürt karşıtlığında yeni bir etnik milliyetçi bilinç kazanımına neden olarak sorunun etnik terör boyutuna ulaşmasında doğrudan etkileri olmuştur (Somer, 2015: 183). Resmi yetkililer tarafından üretilen “içimizdeki düşmanlar” söylemi ile milli güvenlik algısının dost-düşman karşıtlığı üzerinden belirlenmesi, devletin MGK kontrolünde gelişen güvenlik algısını açıklarken, iç düşman ile dış düşman arasında kurulan ilişkide iç düşman olarak tanımlanan gruplar, dış düşman ile ilişkilendirilerek ulusun bir parçası olmaktan çıkarılmaktadır (Öztan ve Bezci, 2015:173).

Darbe rejimi tarafından Kürt sorununun siyaset bağlamından koparılarak politik Kürt hareketinin siyasal alandan tasfiye edilmesi (Karaosmanoğlu, 2016: 136) PKK'nın illegal bir zeminde siyasallaşmasına neden olmuştur. Kürt kimliğiyle siyasal alanda etkili aktörleri sistem içinde tutma konusunda önemli dinamizm gösteren sol hareketle birlikte PKK'dan bağımsız politika geliştiren Kürt siyasetçilerin ve örgütlerin tasfiyesi, Kürtlerin kendi aralarındaki farklı siyaset ve strateji mücadelelerinde PKK'ya alan açarak baskın bir konum elde etmesini sağlamıştır (Somer, 2015: 184). Bu durumla birlikte PKK, sadece devlete karşı değil kendisine muhalif ve devlet yanlısı olarak değerlendirdiği tüm Kürt aktörleri şiddet ve baskı yoluyla sindirme politikalarını uygulamaya koymuştur (Somer, 2015: 184). Marksist-Leninist retoriği rehber olarak alan PKK, bir yandan Ağustos 1984'de başlattığı Eruh-Şemdinli saldırıları ile devlete karşı çatışmaya başlarken, diğer yandan Kürtleri Engels'in perspektifleri çerçevesinde “Zorun Rolü Stratejisi” ile güç ve şiddet üzerinden konsolide etmeye (Yanmış, 2016: 9) çalışarak gelişen süreçte Öcalan'ın “öldürelim, otorite olalım” (Cemal, 2003: 83) söylemiyle özellikle çocukları ve kadınları hedef alan Haziran 1987

Pınarcık ve Temmuz 1993 Başbağlar katliamları ile Kürtlere karşı da bölgede radikal bir şiddet ortaya koyacaktır.

Diğer taraftan PKK'nın özellikle Ağustos 1984'te Şemdinli ve Eruh'ta gerçekleştirdiği saldırılar, ordunun MGK üzerinden OHAL kararı almasının meşruiyet zeminini hazırlamış, ordu gerçekleştirilen saldırıları yerleşik normu yıkıp kendi normunu yerleştirmek isteyen kurucu şiddet uygulaması olarak değerlendirmiştir. Saldırıların devlet mekanizmalarına varoluşsal bir tehdit olarak algılanmasının temel nedeni, örgütün daha önce yürüttüğü silahlı propaganda faaliyetlerinden farklı olarak bölgede devlet otoritesini derinden sorgulatması ve bölge halkı nezdinde yeni bir norm koyucu otorite sembolü haline gelmesidir. PKK, ortaya koyduğu kurucu şiddetle bir yandan bölgede devlet otoritesini sarsarken bir yandan da lider, bayrak, ulusal hedef gibi iktidar simgeleri üreterek Kürt kimliğinin inşasını amaçlamıştı. Bu bağlamda PKK şiddetinin ikili bir anlamı vardır. Kendini devlete karşı koyabilecek şiddeti uygulama kapasitesine sahip tek örgüt olarak gören PKK için bu şiddetin ikinci bir anlamı kendi normunu yerleştirerek ulus-devlet inşası zemininde kolektif bir Kürt kimliğinin oluşturulmasıdır (Öztañ ve Bezci, 2015: 169-171).

5.6. TURGUT ÖZAL ve DEVLET SÖYLEMİNDE DEĞİŞİM

Kürt sorunu ve kimliğinin reddine dayalı geleneksel devlet söylemi darbe rejimi sonrasında kurulan Anavatan Partisi (ANAP) hükümetleri döneminde Başbakan Turgut Özal'la birlikte değişime uğrayarak, siyasal alanda Kürt sorunu ifade edilebilir ve sorunun mahiyeti tanımlanabilir olmaya başlanmıştır. Soruna, bölgenin ekonomik geri kalmışlığı da dâhil olmak üzere demokratikleşme çerçevesinde yaklaşan Özal'ın çözüme yönelik girişimleri sonraki dönemlerde Kürt sorunu ekseninde gelişecek siyasal girişimlerin de önünü açmıştır. Devleti kutsal bir varlık olarak değil, araçsal bir mekanizma olarak tasavvur eden Özal, siyasi iradeyi bürokratik iradeye hâkim kılmaya çalışarak sivil bir yapı oluşturmayı amaçlamış ve 1982 Anayasasını demokratik hale getirmek için önemli değişiklikler yapmıştı (Ataman, 2018: 558). Türk Ceza Kanunu'nun düşünce suçlarını düzenleyen 141,142 ve 163. maddelerinin kaldırılması, Kürtçe kullanımının serbest bırakılması, AİHM bireysel başvuru hakkının tanınması ve AİHM kararlarının iç hukukta bağlayıcılığının kabul edilmesi insan hakları ve demokratikleşme adımları bakımından Özal döneminin olumlu gelişmeleri olmuştur.

Siyasal alanın MGK ve ordu tarafından düzenlendiği bir süreçte iktidara gelen Özal, başlarda MGK tarafından siyasetin yönlendirilmesini büyük ölçüde kabul etmiş, iktidarının

ilk yıllarında kendisinin de genel olarak bir asayiş ve kalkınma problemi olarak değerlendirdiği Kürt sorunu ile ilgili girişimleri iktidarını konsolide etmek amacıyla resmi söylem dahilinde sınırlı kalmıştır. Ancak, sonraki yıllarda görece sağlanan siyasi liberalizasyona bağlı olarak orduya karşı kararlı bir tutum ortaya koymuş ve ordu 1990'larda tekrar aktif bir siyasal aktör haline gelene kadar devlet politikaları üzerinde belirleyici olamamıştır (Önen, 2019: 240). Özal sonraki yıllarda bu durumu *"Bu Güneydoğu meselesine daha önce el atabilir, siyasi çözüm arayışına girebilirdik. Ama unutmayın... Anavatan'ın ilk iktidar devresinde, sivil rejime geçiş mücadelesi vardır... Benim bazı bakanlarım, benden çok Kenan Paşa'ya kulak verdiler... Benden değil ondan ürktüler... Bir de öncelikle ekonominin darboğazlarını, döviz meselelerini aşmak zorundaydık. Askeri rejimden çıkmış bir ülkede, yeni askeri darbeleri önlemek için bunu böyle yapmalıydık"* şeklinde açıklayacaktır (Uçar ve Akandere, 2017: 369-370).

Kürt sorunu, Özal'ın Başbakanlık döneminden farklı olarak Cumhurbaşkanlığı döneminde siyasal-toplumsal alana da kaymaya başlar ve 1990'lı yıllarda sorun üzerine geliştirilen politikalarda önemli değişimler meydana gelir. Bu dönemde soruna dair söylem değişikliği, toplumdaki gelen ve büyük oranda devleti temsil eden aktörlerin aktif muhalefetine rağmen gerçekleşir (Somer, 2015: 201). PKK'nın yaygınlaşarak etkisini arttıran radikal terör eylemleri, Doğu bölgelerinden Batı bölgelerine büyük kitlesel göçlere sebep olmuştu. Bu duruma bağlı olarak büyükşehirlerdeki Kürt nüfusun yerel politikalar üzerinde gözle görülür bir etkisinin olduğunun anlaşılmasıyla ortaya çıkan demografik gerçeklik, Kürtleri hesaba katmayı gerektirirken siyasal aktörler giderek Kürt sorununa angaje olmaya başlayacaktı. Soruna yönelik demokratik çözüm arayışları çerçevesinde resmi söylemi eleştirmeyi sürdüren Türk ve Kürt entelektüel ve siyasetçiler de politik söylemdeki değişimde etkin bir rol oynamışlardı (Bruinessen, 2018: 77-78). Meydana gelen değişimle önceki dönemlerden farklı olarak ana akım kamusal söylemde ifade edilmeyen Kürt kimliğinin siyasal alanla birlikte asker ve bürokrat kadrolar tarafından da artık ifade edilir hale gelerek resmi söyleme yerleşmesi Kürt kimliğinin demokratik sistem içinde ortak kimlikle uyumlu bir unsur olarak yeniden tanımlanarak temsil edilmesinin de yolunu da açacaktı (Somer, 2015: 202).

Gelişen süreç boyunca devlet kurumları, siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları tarafından sorunun doğru olarak tespit edilmesine ve çözümüne yönelik çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan raporlar değerlendirildiğinde, bu raporlar içinde Adnan Kahveci tarafından hazırlanarak 1992 yılında Cumhurbaşkanı Özal'a sunulan *"Kürt Sorunu Nasıl*

Çözülmez” başlıklı rapor, içerik olarak diğerlerinden ayrılmakta, sorunun çözüm yollarına ilişkin değil sorunun neden çözülemediğine dair içeriğiyle farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Kürt sorununun barındırdığı toplumsal ve siyasal etkenleri değerlendirerek sorunun artık önceki dönemlerden farklı bir mecraya girdiğini ve Türkiye’nin en temel problemi olarak siyasal yaşamı kilitleyen bir kriz haline dönüştüğünü ifade eden Kahveci, sorunun çözümüne yönelik öneri ve tartışmalar bakımından demokratik olgunluğa erişilememesini, siyasal irade eksikliğine bağlı olarak sorunun zamana bırakılarak ötelenmesini en önemli problem alanı olarak görmektedir (Akçura, 2011: 258-259).

Özal’ın kamuoyuna yansıyan radikal söylemleriyle birlikte Kürt sorunu üzerine resmi tezlerin dışında yeni bir inisiyatif ortaya çıkarken 1991 yılında kurulan Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyonu da sürece ivme kazandıracaktı. SHP’nin ittifak yaptığı HEP’in koalisyonun üçüncü ayağını oluşturması ve ilk defa Kürt siyasal kimliğinin mecliste temsil edilmesi, Kürt sorununun çözümü yönünde yeni bir seçenek ortaya koymaktaydı. Hükümet sorunun çözümüne yönelik verdiği önceliği göstermek için koalisyon protokolünün ekinde bu konuya yönelik özel bir başlık açarak eylem planı hazırlamıştı. Koalisyonun ilk günlerinde bu umutları güçlendiren bir başka gelişme de Demirel ve İnönü’nün Güneydoğu gezisi olmuştu (Yayman, 2016: 209-211). Başbakan Demirel Diyarbakır’da “Kürt realitesini” tanıdığını ve sorun karşısında hükümetin gerçeklerle yüzleşmesi gerektiğini ifade ederken, bu durum hükümetin Kürt sorunu üzerine yeni bir politika arayışı içine girdiğine işaret etmekteydi (Aydın ve Taşkın, 2017: 397).

Bu söylem dönüşümünde Irak’ta yaşanan gelişmeler de önemli bir etken olmuş ve I. Körfez Savaşı sürecinde Irak’ın kuzeyinde merkezi hükümetin kontrolü dışında uçuşa yasak bir bölgenin oluşturulması yeni bir durum ortaya koymuştu. Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) lideri Talabani ve Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) lideri Barzani tarafından temsil edilen Iraklı Kürtlerin ABD’nin müttefikleri olarak bölgede önemli aktörler haline gelmesi Kürt sorununun sınır ötesi koşullarını değiştirmiş ve siyasa yapıcılarının güvenlik kaygılarını körüklemişti (Somer, 2015: 243). Doğu bölgelerinde yükselen Kürt radikalleşmesi ve artmakta olan güvenlik tehdidi ile birlikte Irak’ın çözülmesi olasılığını görerek ABD destekli Kürt oluşumuna Türkiye’nin vereceği en doğru tepkinin Iraklı Kürtlere destek vermek olduğunu düşünen Özal, olağan dışı bir adım atarak Iraklı Kürt liderleri yarı-resmi olarak görüşmelere davet ederken Iraklı Kürt liderlerle başlatılacak ilişkiler uzun yıllardır sürdürülen devlet politikalarından radikal bir kopuşu ifade edecekti (Somer, 2015: 231).

Türkiye'nin 1991 öncesi ve savaş sırasında Saddam'ın saldırılarından kaçan on binlerce Kürt mülteciyi kabul etmesinin ardından Irak'ın kuzeyinde yerleşik Kürt nüfusu Saddam Hüseyin rejiminin saldırılarından korumak amacıyla oluşturulan ve “Çekiç Güç” olarak bilinen ABD, İngiltere ve Fransa koalisyonu ile kurulan hava kontrol gücüne katılması Kürt liderler Talabani ve Barzani tarafından memnuniyetle karşılanmıştı (Yetkin, 2019: 33). Aynı zamanda bu yakınlaşmada Irak'a uygulanan uluslararası ambargo ve Kürtlerin Saddam Hüseyin rejimine karşı gelişen güvenlik kaygıları, Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) asgari yaşam koşullarının sağlanmasının Türkiye ile iyi ilişkiler şartına bağlanması da önemli etkenler olmuştu.

1990'lı yılların başları PKK açısından da önemli bir dönüm noktası olurken örgüt sosyalist bloğun çöküşüyle birlikte ideolojik bir krizle karşı karşıya kalmıştı. Marksist-Leninist ideolojik altyapısı, ulusal kurtuluş söylemi ve şiddete dayalı politik stratejisi bakımından karşı karşıya kaldığı varoluşsal krize karşı ideolojik revizyonlar çerçevesinde cevaplar üretme arayışına girmişti. Bağımsız birleşik bir Kürt devleti hedefiyle ayrılıkçı bir hareket olarak ortaya çıkan PKK, bundan vazgeçtiğini ileri sürerek Türkiye'nin mevcut sınırları dâhilinde siyasal çözüm arayışlarına girerek kendine politik bir manevra alanı yaratmaya çalıştı. Bu yönde ilk adım PKK'nın etki alanında kurulan ve Kürt kitlelerin politik mobilizasyonunda oldukça işlevsel hale gelecek olan ilk ana akım Kürt partisi olan HEP'in Haziran 1990'da kurulması olmuştu. HEP'le birlikte siyasallaşma çabalarının devamı olarak televizyon ve radyo kanalları, haber ajansları, internet siteleri, gazete ve dergiler ile sınır ötesi medya ağının oluşturulması ve sivil toplum örgütleri ile kurumsallaşma stratejileri geliştirilmişti (Çiçek, 2018: 148). Aynı zamanda devletle siyasi diyalog başlatmaya yönelik PKK tarafından “ateşkes” olarak ilan edilen eylemsizlik kararları da yeni stratejinin en önemli parçasını oluşturmaktaydı.

Devlet katında sorunun çözümüne yönelik başlayan söylem değişikliğinin de etkisiyle PKK'nın siyasi diyalog başlatmaya yönelik girişimlerine karşı devlet ve Öcalan arasındaki ilk temas, 1992 yılında Cumhurbaşkanı Özal'la yakın ilişkileri olduğu bilinen KYB lideri Celal Talabani aracılığıyla kurulmuştur (Çandar, 2011: 56). Devamında Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakan Demirel tarafından Talabani ve gazeteciler İnur Çevik, Cengiz Çandar, Hasan Cemal ve İsmet İmset aracılığı ile farklı kanallardan sürdürülen dolaylı iletişimle 1993'te Talabani'nin Türkiye ziyareti ile başlayan süreçte Özal'ın izniyle HEP milletvekillerinden oluşan bir heyetin Talabani ile birlikte Nisan 1993'te Lübnan'ın

Bekaa Vadisi'nde Öcalan'la gerçekleştirilen görüşmelerde, Mart ayında ilan edilen eylemsizlik kararının uzatıldığı ilan edildi (Çiçek, 2018: 149; Güller, 2015: 26-29).

5.7. POST-ÖZAL DÖNEMİ ve DEVLET SÖYLEMİ HEGAMONYASI

İlan edilen eylemsizlik kararının ertesi günü yurtdışı seyahatinde olan Cumhurbaşkanı Özal, geçirdiği kalp krizi sonucu hayatını kaybetti. Kürt sorununun çözümünde iki önemli aktör olarak Özal'a Kürt sorunu hakkında rapor hazırlayan Adnan Kahveci'nin Şubat 1993'te bir trafik kazasında ölümü ve Irak Kürtleri ile yürütülen müzakerelerin önemli isimlerinden Jandarma Genel Komutanı Eşref Bitlis'in uçağının düşmesi sonucu iki hafta arayla ölümünün ardından Turgut Özal'ın ölümü sonrasında Nisan 1993'te Demirel'in Cumhurbaşkanı olması, yerine Tansu Çiller'in başbakan olması Türkiye siyasetinde zincirleme bir değişikliğe yol açtı.

Tansu Çiller Başbakanlığının ilk günlerinde ılımlı bir çizgi izleyerek askeri çözüm önerilerine karşı siyasetin çözüm odağı olması gerektiğini savunurken Doğu bölgelerine yaptığı gezilerdeki konuşmalarında Bask modeli, Kürtçe eğitim ve süreli radyo-televizyon yayınından bahsetmiş; ancak dönemin Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in sert tepkisiyle karşılaşmıştı (Aydın ve Taşkın, 2017: 397). 24 Mayıs 1993 tarihinde toplanan MGK toplantısında, PKK üyesi olan ancak terör eylemlerine katılmamış, militanların teslim olmaları halinde haklarında kovuşturma yürütülmemesi yönünde düzenleme yapılmasının hükümete bildirilmesi kararının alındığı gün (Çiçek, 2018: 150) gerçekleşen saldırı da yeni bir durum ortaya koymuştu. Bingöl karayolunda 33 silahsız askerin şehit edildiği PKK saldırısından sonra Çiller, tavrını değiştirerek PKK ile mücadelede açık destek verirken Cumhurbaşkanı Demirel, "terör bitmeden kültürel meseleler tartışılmaz" açıklamasında bulunacaktı (Somer, 2015: 229).

Artan terör eylemleri ile birlikte Kuzey Irak'taki gelişmeler de güvenlik politikalarının belirleyicisi olan ordunun merkezi rolünü yeniden teyit etmesine olanak sağlamıştı. Bu durum Kürt sorunu bağlamında temel politika kararlarının yeniden omurgasını askeri bürokrasinin oluşturduğu güvenlik zümresine emanet edilmesi anlamına geliyordu (Cizre, 2016: 341-343). Kasım 1994 MGK toplantısında hem iç güvenlik hem diplomasi alanında aktif harekete geçme görüşü benimsendi (Yetkin, 2019: 63). Artık devlet, parlamentosundan güvenlik bürokrasisine kadar bütün alanlarda harekete geçmiş ve refleksler işlemeye başlamıştı (Yetkin, 2019: 44). Bu gelişmelerle birlikte devlet katında Başbakan Çiller ve ileri süreçte DYP listelerinden milletvekili seçilerek parlamentoya

girecek olan güvenlik bürokrasisinin önemli isimlerinin başını çektiği oluşumla terörle mücadelenin ordunun alanından alınıp polise havale edilerek çözüme eğilimi başlamıştı (Yetkin, 2019: 62-77).

Terörle mücadelede güvenlik yapılanmasında gerçekleşen değişimlerle PKK saldırılarına karşı konvansiyonel ordu düzeninde sürdürülen pasif savunma anlayışından “düşük yoğunluklu çatışma” modeline geçilmesiyle başlayan süreçte, 1993-1995 yılları arasında örgüte yönelik operasyonların yoğunlaşması nedeniyle manevra sahasının büyük oranda daraldığını fark ederek yeniden eylemsizlik kararı alan PKK’nın Kürt devleti kurma hedefinde, pragmatik sapmalar görülmeye başlanmıştı. Bu sapmada, birleşik ve sosyalist bir Kürdistan kurmayı amaçlayan PKK tarafından, Kürtlere verilecek bağımsızlığın ayrı bir Kürt devleti yaratma anlamına gelmediği ileri sürülerek Türkiye’yi bölme niyeti taşımadıkları açıklaması yapılacaktı (Kirişçi ve M. Winrow, 2002: 155).

Devletin Öcalan’la ikinci temasının Başbakan Necmettin Erbakan üzerinden 1996’da kurulduğu ve Erbakan’ın resmi sıfat taşımayan araçlarla Öcalan’a çatışmaların durdurularak ve çözüm aranması amacıyla sözlü ve yazılı mesajlar iletildiği (Çandar, 2011: 56) ileri sürülür. 1997 yılında Başbakan Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah-Yol hükümeti ordunun hükümet üzerindeki kontrolünü pekiştiren tehdit algısını belirlemedeki rolünü sınırlandırmak amacıyla siyasi adımlar atmaya çalışmıştır. Terörle mücadeleyi ordunun tekelinden çıkarmak için “Terörle Çok Yönlü Mücadele Programı” hazırlayan koalisyon hükümeti, bu eylem planı ile OHAL’e karar verme yetkisini ordunun elinden alarak sivil siyasetin karar alma süreçlerine dâhil etmeyi planlamıştı. Ancak Erbakan’ın bu planı açıkladığı tarihten yaklaşık bir ay sonra toplanacak olan MGK toplantısında ordu hem olağanüstü hale karar verenin hem de siyaset alanını dost-düşman üzerinden tanımlama yetkisinin kendinde olduğunu ima eden bildiriyle hükümetten çekilmek zorunda kalacak ve Ocak 1998’de partisi kapatılacaktı (Öztañ ve Bezci, 2015:177-178).

1990’lı yıllardan itibaren devlet söylemindeki değişime rağmen önemli bir ilerleme sağlanamamasının ardından Kürt sorunu üzerine kapsamlı çözüm arayışlarının PKK lideri Öcalan’ın rejim tarafından koruma altında tutulduğu Suriye’den askeri ve siyasi bir stratejiyle çıkmaya zorlanarak Rusya, İtalya, Yunanistan arasında geçen yaklaşık dört aylık bir dönemden sonra uluslararası aktörler tarafından Şubat 1999’da Kenya’da Milli İstihbarat Teşkilatı’na (MİT) teslim edilerek Türkiye’ye getirilmesiyle başladığı söylenebilir. Bu süreç

boyunca devlet tutuklu bulunan örgüt lideriyle doğrudan görüşme imkanı bulurken hem devlet hem örgüt açısından bağlamsal bir değişim ortaya çıkacaktı (Çiçek, 2018: 178).

Bu değişim devlet açısından değerlendirildiğinde; Öcalan'ın Türkiye'ye getirilmesi sorunu en azından askeri açıdan yönetilebilir düzeye getirmişti. Kürt sorununun AB üyelik sürecinin getireceği reformlar ve muhtemel AB üyeliği ile çözülebileceği umudu taşınırken (Öztañ ve Bezci, 2015:178-179) Aralık 1999'da Türkiye'nin AB üye adaylık statüsünün onaylanması, 11 Eylül 2001 terör saldırılarının da etkisiyle PKK'nın pek çok ülke tarafından terör örgütleri listesine alınması hem güvenlik bürokrasisinde hem de idari-siyasal yapıda büyük bir rahatlama ve özgüven yaratmış; sorunun çözümü yolunda demokratik adımların ve reformların hızlanmasını sağlamıştı (Yetkin, 2019: 274).

Örgüt açısından değerlendirildiğinde ise 1990'ların başlarından itibaren Marksist-Leninist retorikten uzaklaşmaya başlayan PKK, pratikte zamana ve koşullara göre stratejilerini revize ederken Öcalan'ın yakalanması sonrası "zorun rolü" yaklaşımını geçmişe göre daha sofistike söylemler üzerinden yürütmeye başlamıştır (Yanmış, 2016: 11). Bu söylem değişikliğini radikal bir şekilde ileri taşıyan Öcalan, Misak-ı Milli'yi sahiplenerek Kürtlerin otonomi ve federasyon taleplerinin geçersiz olduğunu ifade ederek, Kürtleri "her zamandan fazla vatan birliğinden yana" konumlandırmakta ve Atatürk'ün kurucu rolünü vurgu yaparak resmi söylem nezdinde meşruiyet kazanmaya çalışmaktaydı (Bozarslan, 2020: 865).

Bu dönemde ordu açısından da bir paradigma değişikliği ortaya çıkar ve Kürt sorununun yalnızca terörle mücadele perspektifi çerçevesinde çözülemeyeceğini öngören gerçekçi yaklaşımlar gelişir. Askerler tarafından da artık sorunun sadece güvenlikçi önlemlerle çözülemeyeceği siyasi-sosyal-ekonomik adımların atılması gerektiği ifade edilmeye başlanmıştır (Yetkin, 2019: 277). Gerçekleştirilen sınır ötesi operasyonlarla eylem kapasitesi geriletlen PKK karşısında sağlanan üstünlük, ordunun devlet otoritesini bölgede yeniden tesis etmek için, askeri tedbirler dışında bölgede yaşayan vatandaşların örgüte olan sempatisini kırarak devlet otoritesine bağlılıklarını artıracak yeni bir strateji geliştirme arayışına yol açtı.

ANAP-DSP-MHP koalisyon hükümeti döneminde demokratikleşme ve Kürt sorunu çerçevesinde üç önemli AB uyum paketi çıkarılarak MGK'nın statüsü kısmen sivilleştirilirken Kürtçe yayın ve Kürtçenin öğretiminin önündeki anayasal engeller kaldırıldı ve etnik partilerin kapatılması zorlaştırıldı (Somer, 2015:253). Anayasa reformu

ile MGK'nın sivil siyaset üzerindeki kontrolünün azaltılmasına paralel olarak OHAL uygulaması da kademeli olarak daraltılmış, ancak MGK "kriz" dönemlerinde koordinasyonu sağlayan merkezi işbölümünün bir parçası olarak devlet aklının operasyonel aygıtı olma işlevini sürdürmüştür.

5.8. AK PARTİ DÖNEMİ ve DEVLET SÖYLEMİNİN YAPI BOZUMU

2000'li yıllardan itibaren ordu ve siyasal alan ilişkisinde dengeler hem iç hem dış dinamiklere bağlı olarak siyasal alan lehine değişmeye başlamıştır. Uzun bir dönem boyunca siyasal istikrarsızlığın nedeni olan koalisyon hükümetlerinin ardından 2002 genel seçimlerinde AK Parti'nin iktidar çoğunluğunu elde etmesi, bölgesel ve uluslararası güç dengelerine bağlı olarak değişen konjonktür ve en önemlisi AB üyelik süreci ile birlikte demokratikleşme olgusu ve sivil toplumun önem kazanması bu süreçte etkili dinamikler olmuştur.

Kopenhag kriterleri çerçevesinde kurumsallaşmış bir demokrasinin gereği olarak AB ile uyum sürecinde benimsenmesi gereken sivil siyasetin öne çıkması ile birlikte AB'nin talep ettiği demokratik standartlara uyum şartları ordunun siyasal alan üzerinde etkili konumunun anayasal reformlarla daraltılmasına yönelik önemli adımlar atılmıştı (Cansever ve Kirişçi, 2015: 374). Cumhuriyet modernleşmesinin amaçlarından biri olarak batılılaşmayı önceleyen tarihsel konum ve misyonuyla büyük bir tutarsızlık ortaya koyacağından ordu bu yönde gelişmeleri olumlu değerlendirerek karşı tavır geliştirememişti. Ancak sürecin kendisinin siyasal alan üzerindeki vesayetini ortadan kaldıracağı gerçeğiyle ilerleyen dönemlerde yüzleşmek durumunda kalacaktı. Özellikle tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılından itibaren AB sürecinin olumlu etkileriyle gerçekleştirilen anayasal reformlarla MGK'nın istişari bir organ olarak düzenlenerek yapısının değiştirilmesi, sivil üyelerin sayılarının artırılması ve genel sekreterinin sivillerden atanması, Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nin hazırlanmasında siyasi otoritenin belirleyici duruma gelmesinin (Karaosmanoğlu, 2016: 143) sonucu olarak geçmişte Kürt sorunu çerçevesinde yapısal reformların gerçekleştirilmesini zorlaştıran en önemli dikey kısıtlama olan ordunun veto gücü sınırlandırılmaya başlamıştır (Somer, 2015: 255).

Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen siyasal aktörlerin radikal biçimde değişimi ve Milli Görüş geleneğinden gelen yeni aktörlerle birlikte siyasal alan ve sivil-askeri bürokrasi arasında ortaya çıkan sorunlu ilişkiler döneminde Kürt sorununun çözümü yolunda önemli adımlar atılamamıştı (Çiçek, 2018: 162). Güçlü bir siyasal aktör olarak iktidara geldiğinde

Kürt sorununda ilerleme sağlanacağına dair geniş toplumsal beklentilere rağmen AK Parti iktidarının ilk yıllarında, devam eden illerde OHAL’i kaldırarak bölgede uygulamaya koyduğu sosyal politikalar ve alt yapı yatırımları dışında fazla bir çaba göstermemişti (Somer, 2015: 255).

Diğer taraftan PKK’da bu dönemi stratejik olarak değerlendirmişti. Lideri yakalanınca büyük bir krizle karşı karşıya gelen PKK’da, örgüt içi hesaplaşmalar nedeniyle militanlarının bir bölümü örgütten ayrılırken kitle desteğinde de önemli ölçüde daralmalar yaşandı. Bu süreçte, 2002 yılında Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi (KADEK) olarak adını değiştiren PKK kendini yeniden feshederek Kürdistan Halk Kongresi (Kongre-Gel) adını aldığı Kasım 2003 kongresinden sonra örgütün üst yönetimindeki ayrışma daha da derinleşti ve önemli yöneticileri örgütten ayrıldılar. İçinde bulunduğu krizi aşmak için zamana ihtiyacı olan PKK bu dönemi örgüt içi sorunlarını çözmek ve yeniden organize olmak için kullandı. Bu dönüşüm sürecinde ideolojik-politik söyleminde ve stratejik hedeflerinde önemli değişimlere giden örgüt silahlı güçlerini yeniden organize etti. Aynı zamanda ana akım legal Kürt partilerinin yerel yönetim deneyiminden hareketle siyaset alanını da önemli oranda genişletti (Çiçek, 2018: 161-165).

AB çıpasını kullanarak ordunun siyasal alan üzerindeki vesayetini geriletme başarısı gösteren Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Kürt sorununa yaklaşımda; “İslami kardeşlik” çerçevesinde Kürt kimliğinin tanınmasına açık olduklarını ve her türlü milliyetçiliği reddettiklerini ifade ederken mevcut statükoya karşı olma imajı inşa ederek Kürtler arasında ortak bir taban geliştirmişti (Somer, 2015: 180). Ancak, gelişen olumlu süreçte devlet katında Öcalan ile görüşmeler dahil sorunu yeniden ele alma girişimlerine rağmen örgüt çoktan toparlanmış, ABD-Türkiye arasında ortaya çıkan tezkere krizini fırsata çevirip Irak’taki üslenmelerini tahkim ederek 2004 yılında yeniden silahlı eylemlerine başlamıştı. PKK’nın yeniden eylemlerine başlamasında; ABD’nin Irak’ı işgali sonrasında Kuzey Irak bölgesinin kontrolsüz kalması ve bu durumun sonucu olarak bölgede alan kazanması, Türkiye’nin AB’ne uyum sürecinin ivme kazanması ve bu çerçevede atılan demokratik adımlar, 2004 yerel seçimlerinde DEHAP’ın Ağrı, Bingöl ve Siirt gibi önemli illerde AK Parti’ye kaybetmesi, PKK’nın tabanını kaybetme endişelerine bağlı olarak eylemlerine yeniden başlamasında önemli etkenler olmuştu (Yetkin, 2019: 278). Gerçekleştirilen eylemlerin zamanlama ve mekan seçimlerine bakıldığında, eylemlerin yerel ve genel seçimler, referandumlar ve ülke siyasetinde yaşanan kritik dönemlere denk geldiği

gözlenirken PKK'nın eylemlerinde böyle bir strateji geliştirmesinin nedeni örgütün temel dayanaklarını yitirme endişesi olmuştur.

ABD ve İngiltere öncülüğünde oluşturulan uluslararası koalisyon kuvvetleri tarafından Mart 2003'te Irak'ın işgali sonrasında Kürtler ile geliştirilen ittifak ve bu ittifakın sonucu olarak Irak'ın yeni sosyal-politik-idari yapısında Kürtlerin merkezi konumuyla Kürt sorununun jeopolitik denkleminde ortaya çıkan kırılımda Türkiye bölgesel bir belirsizlik riskiyle karşı karşıya kalmıştı. Türkiye-ABD ilişkilerinde tezkere krizi sonrası önemli bir gerilim yaşanırken Kürtler ABD ile geliştirdikleri güçlü ittifakla bölgede federe bir devletin temellerini atmaya ve Talabani'nin Irak devlet başkanı olması gibi Irak'ın siyasi-idari kurumlarında önemli roller almaya başlamışlardı. Irak'ın kuzeyinde KBY'nin kurulması ve Mesut Barzani'nin başkanlığıyla birlikte bu gelişmelere bağlı olarak Haziran 2004'te PKK'nın eylemlerine yeniden başlayarak İmralı sürecini sonlandırması Türkiye tarafından bir tehdit olarak değerlendirilmişti (Çiçek, 2018: 164).

Çatışmaların yeniden başlaması üzerine Haziran 2005'te 150 aydın tarafından PKK'ya silahlı eylemlere son verme ve hükümete barışın sağlanması için gerekli yasal düzenlemeleri yapma çağrısından sonra yine bu çağrı grubundan 12 kişilik bir heyet, Ağustos 2005'te dönemin başbakanı Erdoğan ile görüştüler (Çiçek, 2018: 166). Bu görüşmeden iki gün sonra Erdoğan, Diyarbakır'da yaptığı konuşmada devletin geçmiş hatalarını kabul ederek Kürt sorunu hakkında ezber bozan siyasi mesajlar verdi. Erdoğan'ın Kürt sorunu üzerine aldığı kararlar ve yaptığı açıklamalar ikircikli bir seyir izlerken 2005-2008 yılları arası dönem Kürt sorununun çözümüne dair önemli gelişmelerin yaşanmadığı bir dönem oldu. Bu durumun gerisinde etkisini sürdüren askeri vesayetın önemli etkisi vardı ve AK Parti önceliği kendi iktidar gücünü konsolide etmeye vermişti (Somer, 2015: 256). Özellikle tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılı ile birlikte ordu içinde AB ve reformlar konusunda görüş ayrılıkları oluşup kırılmalar başlamış diğer yandan da ordunun siyasetle ilişkisi inişli çıkışlı hale gelmişti (Cansever ve Kiriş, 2015: 374). Fethullah Gülen ve örgütünce AK Parti ve ordu arasında kışkırtılan gerilimin tırmandırılarak sürecin sabote edilmesi (Yetkin, 2019: 278) de önemli bir etken olmuştur.

5.8.1 Oslo Süreci (2008-2011)

İmralı Süreci'nden sonra "Oslo Görüşmeleri" olarak bilinen ve ilk olarak 2008 yılında İngilizlerin kolaylaştırıcılığı ile İsviçre'de yapılan dolaylı görüşmelerin devamında (Yetkin, 2019: 278) Norveç'in başkenti Oslo'da Eylül 2008'de uluslararası bir kuruluşun

katılımıyla Başbakanlık Müsteşar Yardımcısı başkanlığında bir devlet heyeti ve PKK'nın üst yöneticileri arasında sürdürülen görüşmeler Kürt sorununda müzakereye dayalı çözüme yönelik ikinci önemli girişim olmuştu (Çiçek, 2018: 168). Kamuoyuna kapalı olarak başlatılan ve ilerleyen süreçte resmi söyleme dökülerek hükümet tarafından Temmuz 2009'da "Demokratik Açılım" olarak duyurulan görüşmelerin önemli bir özelliği; önceki süreçlerden farklı olarak İçişleri Bakanı tarafından yapılan açıklamada "...bir devlet politikası olarak yürütme çalışması ve kararlılığı" vurgusundan anlaşılacağı üzere ilk kez hükümet tarafından sorunun siyasi çözümü için bir proje başlatıldığına kamuoyuna duyurularak resmi süreç olması bakımından İmralı Süreci'ne göre çözüme ulaşma potansiyelinin daha yüksek olduğu bir durum ortaya koymuştu (Çiçek, 2018: 179).

MİT'in de önemli bir rol aldığı müzakere süreci, PKK'nın silah bırakmasına bağlı olarak atılacak eşzamanlı adımları öngörmekte; kültürel kimliği tanıyacak yasa değişiklikleri ve yeni anayasa çalışmaları yapılırken Öcalan'ın cezasının infazı şartlarında da iyileştirmeler söz konusu olacaktı. Büyük ölçüde 1993'teki ölümünden hemen önce Özal'ın çözüm formüllerini devam ettiren bu yaklaşım, Habur'dan girişleri, siyasi çözüm sürecinin başlangıç noktası olarak öngörmekteydi. Bu plana göre Habur girişlerinin devamında PKK'nın tedricen de olsa silahsızlanması söz konusu olacak ve siyasi çözüme yönelecekti (Çandar, 2011: 58). Ancak, Oslo Süreci'nde yaşanan en büyük kırılma "Habur vakası" olacaktı. PKK'nın Kandil ve Mahmur kamplarından "barış grubu" olarak adlandırılan 34 kişilik grubun Ekim 2009'da Habur sınır kapısından örgütü temsil eden kıyafetlerle girişi ve kitlesel bir kutlamayla karşılanmaları, sınır kapısında yapılan resmi işlemler ve kurulan "çadır mahkemelerde" yapılan ivedi yargılamalar sonunda serbest bırakılmaları, Türkiye genelinde milliyetçi bir dalganın yükselmesine neden olarak sürece olumlu katkı sunması beklentilerine karşı büyük bir krize dönüşmüştü (Çiçek, 2018: 171). Yaşanan gelişmeler açılımın toplumsal desteğine de ağır bir darbe vurmuş ve hükümet toplumsal tabanını kaybetme korkusuyla açılım sürecinde geri adım atmaya başlamıştı.

Süreci başarısız kılan dinamiklere bakıldığında, KCK'nın 2007 yılında "demokratik özerklik" olarak formüle ettiği statüyü elde etme amacı en önemli problem alanını oluşturmaktaydı. Muğlak içeriğiyle Türkiye'nin siyasi ve idari sistemiyle temelden çelişen "demokratik özerklik modeli" nin "*bir devlet kurumlaşması olmadığı ...ortak vatanda sınırların değişmesini değil sınırlar içinde halkların kardeşliğinin ve birliğinin pekişmesini*" amaçladığı ifade edilerek ayrılıkçılık içermediği ve bir devlet kurmayı öngörmediği vurgulanmasına rağmen federatif bir modelden öte bölgesel yönetimin dış ülkelerle

diplomatik ilişkiler kurabilmesini ve iç-dış güvenlik ihtiyaçlarını karşılayacak silahlı güce sahip olmasını tasarlayan bir özerklik tasavvuruna dayanmaktaydı (Somer, 2015: 284).

5.8.2 Çözüm Süreci (2012-2015)

Oslo Süreci'nin akamete uğradığı dönemde, Kürt sorununu sınır ötesine taşıyan 2003 yılında Irak'ın kuzeyinde oluşturulan KBY'nin ardından 2012 yılında Suriye'de gelişen iç savaşta kuzeyde oluşturmaya çalışılan kantonlarla fiili yönetimin ilk adımının atılması Kürt sorununun jeopolitik denklemde ikinci kırılmaya neden olacaktı (Çiçek, 2018: 183). Suriye merkezli olarak Ortadoğu'daki gelişmelerin hem bölge devletlerinin hem bölge dışındaki aktörlerin ilgi alanına girdiği bu dönemde, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruyabilmesi ve bölgede etkin bir aktör olarak var olabilmesi açısından Kürt sorununun çözümü de kaçınılmaz olarak zorunlu hale gelmişti (Coşkun, 2014: 7). Aynı zamanda Eylül 2012'de cezaevlerinde PKK ve KCK davalarından tutuklu ve hükümlüler tarafından başlatılan açlık grevlerinin Türkiye genelinde Kürt sosyo-politik mobilizasyonunu hacimli olarak tetiklemesiyle ortaya çıkan durum da yeni bir sürecin başlatılmasında önemli bir faktör olmuştu (Çiçek, 2018: 184). Bu gelişmelerle birlikte Aralık 2012'de Başbakan Erdoğan tarafından İmralı'da Öcalan'la gerçekleştirilen görüşmelerin açıklanmasının ardından, Ocak 2013'te başlatılan "Çözüm Süreci" sembolik olarak mart ayında Diyarbakır'da düzenlenen Nevruz kutlamaları sırasında Öcalan'ın mektubu okunarak, silahlı mücadeleye son verildiği ve PKK militanlarının sınır dışına çekileceği açıklaması ile kamuoyuna duyuruldu (Çiçek ve Coşkun, 2016: 7).

İlerleyen süreçte İçişleri Bakanı Beşir Atalay tarafından çözüm sürecine yasal çerçeve sağlayan yol haritası ve eylem planı çerçevesinde yapılan açıklamada, Başbakan Erdoğan'ın 2005 yılındaki Diyarbakır konuşmasıyla işareti verilen paradigma değişikliğinin ve 2009'da başlatılan Oslo Süreci'nin devamı niteliğinde olduğu ifade edilen çözüm süreci (URL-5, 2014), kamuoyuna açık olarak yürütülmesi ve kurumsallaşması bakımından bir devlet politikası haline gelmesi yönüyle önceki süreçlerden farklı özgünlükler taşımaktaydı. Kamu diplomasisi boyutuyla düşünüldüğünde, Bakanlar Kurulu kararı ile çözüm sürecine ilişkin olarak Çözüm Süreci İzleme ve Koordinasyon Kurulu oluşturulmuş, Akil İnsanlar Heyeti (AİH) aracılığıyla toplumsal desteği ve meşruiyeti sağlanmaya çalışılmış ve parlamentoda kabul edilen "Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun" ile süreç hukuki bir çerçeveye kavuşturulmuştu (Çiçek, 2018: 185). Çözüm sürecine ilişkin usul ve esasları düzenleyen 6551 sayılı kanun ile yapılacak olan çalışmaların koordinasyonu ve sekretarya hizmetleri için Kamu Düzeni ve

Güvenliği Müsteşarlığı yetkilendirilmiş, kanun kapsamında verilen görevlerin ilgili kamu kurum ve kuruluşlarca yerine getirilmesi sırasında görevleri yerine getiren kişilerin bu görevleri nedeniyle hukuki, idari veya cezai sorumluluğu doğmayacağı teminat altına alınmıştı (URL-6, 2014).

Çözüm süreci iki yıllık bir sürenin ardından önemli bir aşamaya gelerek Şubat 2015'te Dolmabahçe Sarayı'ndaki Başbakanlık Ofisi'nde Başbakan Yardımcısı başkanlığında hükümet temsilcileri ve HDP heyeti bir toplantıda buluştu (Çiçek ve Coşkun, 2016: 9). Müzakere süreci boyunca, yerel özerklik ve etnik-dilsel-dinsel kimlik politikaları, iktidar paylaşımı ve devlet iktidarının yerelleşmesi Kürt hareketinin politik gündeminin üç ayağını oluştururken (Çiçek, 2018: 197) hükümetin müzakere sürecindeki öncelikli şartı örgüt militanlarının sınır dışına çekilmesiydi. Ancak, "mutabakat" olarak açıklanan toplantı sonrasında taraflarca iki ayrı metin açıklaması yapıldı. Hükümet tarafından sorunun çözümü yolunda bir demokratikleşme perspektifi ortaya konurken HDP Heyeti tarafından açıklanan metinde, muğlak bir çerçevede sunulan önerilerin dışında örgüt militanlarının sınır dışına çekilmesi hakkında somut uygulamalara dair bir ifade yer almadı (Yetkin, 2019: 280).

"Oslo Süreci" nin ardından devlet katında çıkarılan en önemli ders, müzakere süreçlerinde artık başka devletlerin ve aktörlerin aracılığına başvurulmaması kararı olmuştu (Yetkin, 2019: 280). Bu bağlamda, Suriye Kürtlerinin PYD ve silahlı kanadı YPG ile uluslararası alanda meşruiyet kazanma çabaları; ABD, Rusya, Fransa ile kurdukları doğrudan ilişkiler ve örgütün ABD arabuluculuğu taleplerine karşı gelişen refleks olarak hükümet müzakere süreci ve mekanizmalarını uluslararası aktörlerden arındırmaya çalışarak (Çiçek, 2018: 200) sorunu ulusal sınırlar içinde, ulus-devletin meşru ve geleneksel araçlarıyla ele alan bir süreç olarak dizayn etmeye çalıştı. Aynı zamanda büyük oranda Suriye ve Irak özelinde Ortadoğu'daki gelişmelere paralel olarak şekillenen süreç bölgesel dinamiklerin sürekli değişimi ve ortaya çıkan belirsizliklere bağlı olarak olumsuz etkilenirken, hükümetin temel stratejisi kriz yönetimleri üzerinden sürecin kontrollü idaresine dayandırılmıştı (Çiçek, 2018: 191).

Süreç boyunca PKK/PYD, hedeflerini Irak-Şam İslam Devleti (İŞİD) faktörüne bağlı olarak Suriye'nin kuzeyine kaydırarak Rusya ve ABD ile geliştirdiği ilişkiler üzerinden tanınma ve uluslararası meşruiyet kazanma, bunun sonucunda bölgede etkili bir aktör haline gelerek özerk bir yönetim kurma stratejisine yönelmişti. Yüzde 7-10 arasında olan Kürt nüfusuna karşı Suriye topraklarının yaklaşık üçte birini kapsayan bir bölgede Türkiye'nin

sınır hattı boyunca Akdeniz'e kadar uzanan koridorda özerk bir bölge oluşturma hedefinin Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunması yönünde Türkiye'nin politikalarıyla çatışması süreci etkileyen en önemli unsur olmuştur. Diğer taraftan HDP'nin ve PKK'nın Suriye'deki gelişmeleri ve 2014 Kobani olaylarını manipüle ederek gerçekleştirdiği kitlesel eylemlerle bölgede Kürt milliyetçiliğine ivme kazandırma çabaları ve bu durumun sonucu olarak ortaya çıkan kamu güvenliği sorunları da hükümetin müzakere sürecindeki yaklaşımını olumsuz etkilemişti. Bununla birlikte ABD öncülüğündeki koalisyon tarafından Suriye'de IŞİD'e karşı mücadelede desteklendiği ileri sürülerek silahlandırılan PKK/PYD'nin sonraki süreçlerde ağır silahlarla tahkim edilen bu gücünün Türkiye'ye karşı yaratacağı tehdit olasılığı en önemli soru işareti olarak ortaya çıkmıştı (Kızmaz ve Teğin, 2017: 7).

Başka önemli bir etken olarak çözüm süreci büyük oranda devlet ve siyaset alanının yeniden yapılandırılmasıyla birlikte yürüdü (Çiçek, 2018: 194). Seçim süreçleri ve diyalog süreçleri arasındaki korelasyon incelendiğinde 1990'lı yıllarda PKK tarafından ilan edilen eylemsizlik kararları, İmralı ve Oslo süreçlerinde olduğu gibi bu süreçte de seçimlerin müzakere sürecinin başlatılmasında ve sonlandırılmasında etken olduğu görülmektedir. Bu yönüyle çözüm sürecinde Dolmabahçe toplantısından sonra yaşanan ve süreci sonlandıran önemli bir kriz başlığı olarak Haziran 2015 seçimlerini birlikte okumak gerekmektedir. Eş Genel Başkan Selahattin Demirtaş'ın Mart 2015'te grup toplantısında yaptığı açıklamayla HDP'nin Erdoğan'a karşı "seni başkan yaptırmayacağız" söylemi üzerinden sert bir politik rekabet diliyle AK Parti karşısında konumlanması çözüm sürecinde önemli bir kırılmayı ifade etmekteydi.

Haziran 2015 seçimi sonrasında ise Cumhurbaşkanı Erdoğan, PYD'nin Suriye'deki girişimlerine karşı Türkiye'nin askeri operasyon tartışmaları üzerine "bedeli ne olursa olsun, Suriye'nin kuzeyinde, Türkiye'nin güneyinde bir devlet kurulmasına asla müsaade etmeyeceğiz" açıklamasının ardından Temmuz 2015'de 'Dolmabahçe Mutabakatı'nı tanımadığını açıkladı (URL-7, 2015). Bu açıklamaların ardından 6-7 Ekim olaylarını hatırlatarak Suriye'nin kuzeyine yapılacak bir askeri operasyonun tüm Türkiye'yi savaş alanına dönüştüreceği tehdidinde bulunan KCK Temmuz 2015'de baraj yapımlarını gerekçe göstererek ateşkesi sonlandırdığını açıkladı (URL-8, 2015). Suriye'de elde ettiği önemli kazanımlarla birlikte Kürt toplumunda kuvvetli bir milli bilinç meydana getiren 6-8 Ekim Kobani olaylarındaki geniş kitlesel katılımı ve HDP'nin Haziran seçimlerinde elde ettiği seçim başarısı da düşünerek şehirlerde bir halk ayaklanması başlatabileceğini planlayan KCK nihai olarak demokratik özerklik ve özyönetim talebiyle kendine siyasi olarak

“yönetilebilir” bir alan açmak için Suriye’de PYD ile oluşturmaya çalıştığı kantonlarla elde ettiği fiili egemenlik modelini Türkiye’ye taşımak istedi (Yanmış, 2016: 11-15).

KCK’nın özyönetim ilan ederek kurtarılmış bölgeler oluşturmak amacıyla bir çok yerleşim merkezinde hendekler kazarak barikatlar oluşturması, yerleşim alanlarına ve kamu binalarına patlayıcı düzenekleri yerleştirmesi, bu strateji kapsamında sivilleri araçsallaştırması hem örgütün devreye soktuğu şiddetin niteliği ve kapsamı açısından hem de Kürt sorununda yeni bir evrenin başlangıcı açısından önemli olmuştur. Suriye’de devam eden iç savaşta ABD öncülüğündeki koalisyon tarafından IŞİD’e karşı mücadelede PYD’ye verilen siyasi, askeri ve lojistik destek örgütün silah kapasitesini ve buna bağlı olarak eylem kabiliyetini artırırken çözüm süreci atmosferi de örgüte elverişli bir ortam sağlamıştı. Ortaya çıkan durum devlet açısından da büyük bir zafiyet doğurmuştu. Kamuoyuna yansıyan açıklamalara göre örgütün çözüm sürecindeki faaliyetleriyle ilgili olarak sürece zarar vermemek için müdahale edilmediğini ifade edilirken bazı siyasiler ise bu durumun kaymakam ve valilerin inisiyatifinde olduğunu, hükümetin mülki amirlere operasyonlar konusunda bir talimatının olmadığını belirterek sorumluluğu bürokrasiye yüklemeyi tercih etmişlerdi (Yanmış, 2016: 34).

PKK-PYD'nin ABD ile geliştirdiği stratejik ortaklık, İran ve Rusya ile olan yoğun ilişkileri, sorunun Ortadoğu’da yaşanan uluslararası mücadeleler içinde Türkiye’ye karşı kullanılan bir koz olduğu fikrinin yaygınlaşması ve tüm bu gelişmelerle birlikte bağlantılı olduğu da düşünülen bir şekilde Cumhuriyet tarihinin en ciddi ayaklanmalarından birinin başlatılması, devlet katında varoluşsal bir tehdit olarak algılanmıştı. Tehdidin büyük resimde anlamı, Ortadoğu’daki gelişmelerin, Kürt ulusal hareketinin önünün tarihi olarak açılmasını ifade etmesi, bu durumun devletin toprak bütünlüğüne yönelik bir korkuyu harekete geçirerek somut endişelere sürüklemesidir. Gelişmeler karşısında ortaya çıkan algı, siyaset fikrine ve imkanlarına tüm kapıları kapamış, endişeler yalnızca siyasal iktidarı değil, askeri dokuyu ve muhalefet partilerini de kuşatarak karşı bir bloğu beslemiştir. Sistem açısından mesele artık Kürt sorunu veya terör sorunu olarak tanımlanmanın ötesinde devletin egemenlik alanını koruma arayışı olarak anlaşılmaktadır ve bu durumun ilk sonucu resmi algıda PKK ile Kürt sorununun yeniden ayrıştırılması olmuştur (Bayramoğlu, 2016).

Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından yapılan Ekim 2015 tarihli “çözüm sürecinin bitmediği ancak işler yoluna girinceye kadar buzdolabına kaldırılmış olduğu” açıklaması ve Ocak 2016 tarihli “Kürt sorunu değil terör sorunu var” (URL-9, 2016) açıklamasının

ardından Başbakan Ahmet Davutoğlu tarafından Şubat 2016'da Mardin'de "Terörle Mücadele Eylem Planı" çerçevesinde yapılan "millet vicdanı ve hikmetiyle devlet aklını birleştireceğiz artık muhatap milletin ta kendisidir. Tüm illerde ve ilçelerde herkesin saygı duyduğu kişilerden oluşan teşkilatlar kurulacak. Siz kendi aranızda örgütlenin biz sizinle irtibat kuracağız dedik" açıklamasıyla Oslo Süreci'nden itibaren HDP ve Öcalan'ı muhatap alan hükümet, HDP'yi süreçten çıkardı ve elinde silah olan tarafla diyalog ve müzakere döneminin sona erdiğini ilan etti (URL-10, 2016).

İmralı-Kandil-Avrupa ve Türkiye'deki legal Kürt siyaseti gibi çoklu güç odaklarından kaynaklı tutarsız ve bütünsellikten uzak bir pozisyonda şekillenen Kürt hareketinin sağlıklı bir müzakere mekanizması kuramaması süreci başarısızlığa götüren önemli etkenlerden biri olmuştu (Çiçek, 2018: 201). Diğer taraftan, süreç boyunca hükümet ve Gülen örgütü arasında dersaneler kriziyle başlayarak 17-25 Aralık yolsuzluk operasyonları ve MİT müsteşarının ifadeye çağırılması ile yükselen çatışma 15 Temmuz 2016 darbe girişimine kadar uzandı. Darbe girişiminin ardından ilan edilen OHAL sürecinde şehir merkezlerinde yoğunlaşan çatışmaları yöneten üst düzey asker ve polis yetkililerin büyük çoğunluğu darbe girişimine katılmaktan yargılandılar ve bu çatışmaların ordunun yeniden sahneye çıkmasında ve darbeye uygun bir zeminin oluşturulmasında etkili olduğu yönünde yaygın bir kanaat ortaya çıktı.

Hem toplum hem de devlet bünyesinde derin bir güvenlik kaygısı yaratan darbe girişimi ile ortaya çıkan devlet krizi, iktidarın temerküzüne dönük çabalar çerçevesinde AK Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) işbirliğiyle hazırlanan 2017 Anayasa referandumu ile devlet yapısında köklü değişiklik öngören "Başkanlık Sistemi" ile aşılmaya çalışıldı (Çiçek, 2018: 198-302). OHAL kapsamındaki uygulamaların yoğun olduğu bu sürecin Kürt hareketi açısından önemli sonucu; dokunulmazlıklarının kaldırılarak, eş genel başkanların da içinde olduğu HDP'li parlamenterlerin tutuklanması, belediye başkanlarının tutuklanarak yerlerine yapılan kayyum atamaları ve ana akım legal Kürt siyasetinin tasfiye riskiyle karşı karşıya gelmesi oldu (Çiçek, 2018: 206-207).

6. SONUÇ

Erken dönem devlet formlarından itibaren merkezileşme pratikleri ekseninde türdeş bir demografik yapıyla ortak toplumsal kimlik inşa etme hedefi belirmeye başlamış ve oluşturulmaya çalışılan yurttaşlık bilinci ile devletin ve toplumun bütünlük içinde düşünüldüğü bir süreklilik amaçlanmıştır. Modern devlet de temel düzeyde merkezileşme ve türdeşlik üzerine kurgulanmış, bu amaç doğrultusunda kullandığı en dikkat çekici politik araçlar “bastırma” ve “dönüştürme” olmuştur. Modern devletin yansıması olarak ulus-devlet kurgusu ulusun tüm unsurlarıyla birlikte mükemmel bir türdeşliğe sahip olduğu varsayımı üzerinden şekillenmektedir. Bu bağlamda modern ulus-devlet bir yönüyle demokratik, bir diğer yönüyle otokratik karakter arz etmektedir. Dünya ölçeğinde bir çok ulus-devlet deneyimi modernleşme görüntüsü altında baskılayıcı ve dönüştürücü bir siyaset modeli yürütmüştür. Merkezileşmeye koşut olarak farklı siyasi, kültürel, toplumsal ve dini kimlikler ulus inşa edici elitler ve ideolojiler tarafından bastırılmış, yok edilmiş ya da yapı-bozumuna uğratılmak suretiyle dönüştürülmüşlerdir.

Kürt kimliği etrafında gelişen etno-politik sorun da temel düzeyde geç dönem Osmanlı modernleşmesi ile belirmeye başlayan merkezileşme pratikleri ve devamında Cumhuriyet modernleşmesi ile dozu önemli ölçüde artarak gelişecek olan milliyetçi siyaset ve ulus-devlet inşasının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletin içinde bulunduğu duruma çare üretmek için başlatılan modernleşme süreçleri siyasal ve toplumsal yapıda önemli dönüşümlere kapı aralamıştır. Modernleşme süreçleri boyunca temel hedeflerden biri de geleneksel yapıların kırılarak yönetenler ve yönetilenler arasında doğrudan bir ilişkinin kurulması ve idari-politik kontrolün tüm taşraya yaygınlaştırılmasıdır. Bu siyasanın en belirgin sonucu ise ortaya çıkan Kürt direnci olmuş, modernleşme pratiklerinin Kürt taşra bölgelerine nüfuz etmeye başlamasıyla birlikte gelişen sorun önemli problem alanlarından biri haline gelmiştir.

Modernleşme süreçleri ile gelişen entelektüel dönüşüm Kürt kimliğini de yakından etkilemiş, güçlü bir etnik asabiyete sahip Kürtler arasında milliyetçiliğin yükselmesine neden olmuştur. Kürt milliyetçiliğinin erken dönem dinamikleri, Osmanlı siyasasının Safevi karşılaşmasında gönüllü olarak imparatorluk bünyesine katılan Kürtleri siyasi ve idari sistemle bütünleştirme çabaları doğrultusunda dağınık aşiret yapılarının biçimlendirilmesinde önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Bu durum güçlü Kürt liderliklerinin ortaya çıkmasına imkan sağlarken merkezileşme politikaları ile bölgenin Kürdistan Eyaleti adı altında idari bir yapı olarak düzenlenmesinin paradoksal bir biçimde

Kürtlerde siyasi farkındalık bilinci uyandırdığı ve kendilerini müstakil bir topluluk olarak tanımlama sürecini hızlandırdığı anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda bir devlet tasavvuru olarak sonraki süreçler boyunca etnik kimlik bilincinin gelişmesine ve Kürt milliyetçiliğine yönelime ön ayak olmuştur.

Merkezileşme pratikleri ekseninde gelişen çatışma döneminin ardından ortak Ermeni tehdidine karşı Osmanlı-Kürt ittifakının yeniden inşa edilmeye çalışıldığı II. Abdülhamit iktidarında, Pan-İslamcı politikalarla Kürtlerin devlete olan sadakati sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak II. Abdülhamit iktidarına son veren İttihat ve Terakki döneminde Balkanlar'da yaşanan büyük toprak kayıpları sonrasında radikal bir siyaset değişikliğine gidilmiş ve bu gelişmeler yeniden merkezîyetçi uygulamalar ekseninde devletin Kürt siyasetine de yansımıştır. Devletin devamlılığını sağlama amacına yönelik ortak kimlik tahayyülleri olarak Osmanlıcılık düşüncesinin politik etkisini yitirdiği Pan-İslamcılık düşüncesinin görece zayıfladığı bu dönemde, imparatorluğun geride kalan topraklarının bütünlüğü için Türkleri bir arada tutabilecek ulusal bir bilinç oluşturulması hedeflenmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde hangi siyasi yapılanma çerçevesinde devletin varlığını sürdürebileceği ve bunun temeli olacak ortak kimlik tahayyülünün ölçüleri yeni rejimin en büyük sorunu haline gelmiştir. Farklı etnik kimlik bilinci ve milliyetçi ideoloji geliştiren Kürtlerin yeni devlet projesine nasıl dahil edileceği temel problem alanını oluştururken, Balkanlar'dan, Rusya'dan, Kafkaslar'dan ve diğer bölgelerden gelen yoğun göçler ve nüfus mübadeleleri ile farklı etnik kökenli topluluklar arasında ortak bir aidiyet oluşturma hedefi doğrultusunda bir devlet projesi uygulamaya konmuştur. Uygulanan temel politikalar gelen nüfusla yerleşiklerin kaynaştırılarak ortak bir milli kimlik yaratılması yönünde belirginleşirken erken Cumhuriyet dönemi kaçınılmaz olarak etnik-kültürel çoğulluğun önünü kesen modern ulus-devlet pratiklerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur.

Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasında etnisite temelinde belirgin bir Türk milliyetçiliği benimsenmemesine rağmen; Kürtlere karşı sistematik bir baskı uygulandığı ve ortaya çıkan radikalleşmenin bir tepki olarak geliştiği söylemine karşı; Milli Mücadele sürecinde gösterilen irade ve devamında I. Mecliste sürdürülen mutabakat Kürt kimliğinin yeni rejimin kurucu bir unsuru olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda 1921 yılında ihdas edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve 1924 Anayasasının Kürt kimliğini dışlayan değil, kurucu bir unsur olarak kabul ettiği görülmektedir. Yine bu dönemde yerel özerklik talepleri olasılık dahilinde değerlendirilerek devlet katında tepkiyle karşılanmamıştır. Ancak, Şeyh

Sait isyanı bir karşı devrim tehdidi olarak dönüm noktası olmuş; Kürt kimliği devlet katında büyük bir travma yaratan isyan sonrasında çatışan bir kimlik olarak görülmeye başlanmıştır. Toprak bütünlüğü ve Kürtlerin siyasi bağılıkları konusunda endişelere yol açan isyan, kurucu kadronun siyasetini derinden etkilemiş, sistemin otorite dozunu daha da artırmasında önemli bir rol oynamıştır. Başvurulan sert tedbirler gelişen süreçte uygulanacak temel politikaların arka planını oluşturmuş, Türk milliyetçiliğinin dozu artırılırken diğer taraftan Kürt kimliği bastırılmış, var olan bu bastırma sonucu politik bir muhalefet baş göstermiştir.

Tek-Parti döneminde önce parti programına dahil edilen devamında siyasal sistemin tamamına yaygınlaştırılan laiklik pratiği ekseninde İslamcı kimlik ve siyaseti ile kurulan mesafeli ilişkinin, dindar kimliğe sahip olan Kürtlerin rejim ile olan bağınyı zayıflatmada önemli bir etken olduğu görülmektedir. Türk milliyetçiliği üzerinden ivme kazanan ulus-devlet inşası laiklik düşüncesi üzerinden tahkim edilirken Kürt kimliği hem milliyetçilik hem laiklik çerçevesinde sistemin göz ardı ettiği, ilerleyen dönemde ise açıkça bastırıldığı bir karakter haline gelmiş, yeni rejimin arifesinde kurucu unsur olarak görülürken iktidar ilişkilerinin dışına itilmişlerdir. Bununla birlikte tek parti döneminde Kürt kimliğinin açıkça ret edilmek yerine aşiret direnci-gericilik-irtica üzerinden farklı siyasal kimliklerle ilişkilendirilmek suretiyle örtülü bir şekilde bastırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Kürt sorunu üzerine devlet söyleminde, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni düzende otoriter rejimlerin zayıflayarak Tek-Parti rejiminin meşruiyetinin sorgulanır hale gelmesi ile birlikte bir değişim ortaya çıkmıştır. DP iktidarı ile 1950’li yıllarda belirginleşen söylem değişiminde sorun, ideoloji ve kimlik bağlamında değil “bölgesel geri kalmışlık problemi” temelinde çözülmesi gereken sosyo-ekonomik bir mesele olarak algılanmaya başlanmıştır. DP politikaları ile geleneksel Kürt seçkinleri sistem içine çekilirken ana akım partiler ve sivil toplum örgütleri ile siyasal katılım artmış, göreceli bir siyasal rahatlama meydana gelmiştir. Ancak, Kürt seçkinleri üzerinden kurulan sınırlı ilişki, bölgede sosyo-ekonomik düzenin farklılaşmasına neden olmuştur. Uygulanan politikalar sonucu hareketlenen toplumsal yaşamla birlikte Kürt milliyetçiliğinin 1950’li yıllardan itibaren tabanı da genişlemiştir. Batı bölgelerine başlayan yoğun göç ile birlikte Kürt hareketi özellikle büyükşehirlerde güçlü bir kitlesel zemin ve sosyal boyut kazanmıştır. Bu durum, Kürt kimliğinin politize olmasına ve etnik kimlik bilincinin yükselmesine ön ayak olmuştur. Yaşanan politizasyon Kürt nüfusun radikalleşerek siyasal alanda etkin bir görünürlük kazanmasını sağlamış; Kürt hareketinin sonraki dönemlerde etkili olacak siyasal, entelektüel ve ideolojik altyapısının oluşmasına da önemli katkıda bulunmuştur.

DP döneminde bölgede sağlanan normalleşme 27 Mayıs darbesi ile bozulmuş ve Kürt sorunu üzerinde ordunun anayasal bir kurum haline getirilen MGK üzerinden yönlendirici olduğu bir dönem başlamıştır. DP politikalarının Kürt ulusal bilincinin yükselmesine neden olduğunu düşünen darbe rejimi, Kürt kimliğine karşı sert bir tutum benimsemiştir. Tek-Parti döneminde Kürt sorunu üzerine hazırlanan raporlarda bile yer almasında sakınca görülmeyen Kürt kimliğinin ifade biçiminin “kendini Kürt sananlar” olarak değişerek bir tür inkâr siyasetinin geliştirildiği görülmektedir. Yaşanan bu gelişmelerle birlikte Kürt toplumsal muhalefeti, darbe sonrası dönemde yeniden canlanmaya başlayarak sorunu yeniden alevlendirmiştir.

Bu dönemde, 1960’a kadar geleneksel unsurların bir parçası olan Kürt kimliğinin 1960 sonrasında yükselen sol siyasetin çerçevesi içerisine girdiği görülmektedir. Bu durum, Kürt seçkinleri kadar toplumsal unsurlar için de geçerli olmuştur. Ancak, yükselen sol hareket ve TİP ile birlikte politik gündeme taşınan Kürt toplumsal talepleri kamusal alanda tartışılırken, devlet ve hükümet nezdinde göz ardı edilmiş, Kürt sorununa dair gelişen yaklaşımların ana akım siyaset söyleminde ve devletin temel politikaları üzerinde olumlu bir etkisi olmamıştır. Aksine, gelişen tartışmaların devletin “Kürtçülük” ve “Komünizm” ekseninde iki temel endişeye karşı daha savunmacı refleksler geliştirmesine yol açtığı görülmektedir.

12 Eylül sonrası süreçte PKK’dan bağımsız olarak politika geliştiren Kürt siyasal aktörlerin ve örgütlerin tasfiyesi, hem Kürtlerin kendi aralarındaki siyaset ve strateji mücadelelerinde PKK’ya alan kazandırmış hem de siyasi sığınmacı olarak Avrupa’da Kürt diasporası ile buluşmaları sorunun Avrupa gündemine taşınarak uluslararası görünürlüğe kavuşmasında etkili olmuştur. Kürtçenin yasaklanması, sıkıyönetim ve OHAL süreçlerindeki anti-demokratik uygulamalar yeni bir etnik milliyetçi bilince neden olarak sorunun etnik terör boyutuna ulaşmasında doğrudan etkileri olmuştur. Bu süreçte, özellikle Doğu bölgelerinde uygulanan baskı ve şiddet politikalarının sebep olduğu tepki ve yabancılaşma PKK için de uygun bir devşirme zemini hazırlamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Kürt sorununda yeni bir evre olarak 1980’li yıllar toprak temelli ayrılıkçı söylemin etnik şiddetle eyleme konulduğu bir sürecin başlangıcında oldukça önemlidir.

Bu bağlamda ordunun Kürt sorunu üzerine etkileri değerlendirildiğinde; sorunun yakın dönem seyirinde 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahalelerinin ardından

yaşanan gelişmelerin önemli sonuçları olmuş, Kürt sorunu özelinde ve demokrasi ve insan hakları ihlalleri çerçevesinde darbe rejimi uygulamaları ortaya çıkan derin toplumsal kırılmalara kaynaklık etmiştir. 27 Mayıs sonrasında anayasal bir organ haline getirilen MGK üzerinden siyasal alana müdahil olmaya başlayan askeri bürokrasi, 12 Mart ve 12 Eylül anayasalarında MGK'nın etkinliğinin artırılmasıyla yürütme alanında etkin bir aktör haline gelmiştir. Bu durum karşısında ise siyasal alandaki aktörler ve bürokrasi bütünüyle teslimiyet ilişkisi içinde olmuşlardır.

Kürt sorunu üzerine devlet söylemi Özal'la birlikte radikal anlamda değişime uğramış, devlet diskurunda sorun bir realite olarak ifade edilebilir ve tanımlanabilir olmaya başlanmıştır. Özal'ın sorunun çözümüne yönelik girişimleri sonraki dönemlerde Kürt sorunu ekseninde gelişecek olan siyasal girişimlerin de önünü açmıştır. Bu bağlamda, Menderes döneminde başlayan siyasi elitlerin devlet aklını dönüştürmede oynadıkları rol Özal ve Demirel iktidarında politik düzlemde daha da belirginleşerek, 1950'li yıllarda sosyo-ekonomik bir bağlamda ele alınan çözüm önerileri, 1990'lı yıllarda siyasal bir karaktere evrilmiştir. Soruna dair söylem değişikliği, aynı zamanda toplumdan gelen ve büyük oranda devleti temsil eden aktörlerin aktif muhalefetine rağmen gerçekleşmiştir. PKK'nın radikal terör eylemleri ve büyükşehirlerde Kürt nüfusla ortaya çıkan demografik gerçeklik karşısında siyasal aktörler Kürt sorunu üzerine eğilmeye başlamışlardır. Demirel tarafından "Kürt realitesinin" tanındığının açıklanması ve Özal tarafından Iraklı Kürt liderlerle başlatılan ilişkiler, uzun yıllardır ordunun şekillendirdiği devlet politikalarından radikal bir kopuşu ve Kürt sorunu üzerine yeni bir politika arayışı içine girildiğine işaret etmektedir. Ancak, Özal'ın vefatı ile birlikte Kürt sorununun çözümü yönünde inisiyatif alan önemli aktörlerin kaybı 1990'lı yılların başında Türkiye siyasetinde zincirleme bir değişikliğe yol açmıştır. Diğer taraftan I. Körfez Savaşı sürecinde Irak'ın kuzeyinde ortaya çıkan duruma bağlı olarak artan terör eylemleri ile birlikte Kürt hareketinin yükselişi "güvenlik" merkezli kaygıları körüklemiştir. Bu durum, ordunun merkezi rolünü artırırken Kürt sorununun yeniden militarist bir perspektifle ele alınmasına neden olmuştur.

Milli Görüş çizgisinin yanı sıra merkez sağ siyaseti uhdesine alan AK Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesi ile birlikte Kürt sorunu yeniden demokratik siyaset çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Toplumsal temsile sahip aktörlerin yönetim mekanizmasına oturması ile birlikte asker-sivil ilişkileri önemli ölçüde değişmiş, "olağanüstü" siyaset yerini normalleşmeye bırakmıştır. AB çıpası kullanılarak ordunun siyasal alan üzerindeki vesayetinin daraltılmasına yönelik anayasal düzenlemeler, geçmişte Kürt sorunu

çerçevesinde yapısal reformların gerçekleştirilmesini zorlaştıran en önemli dikey kısıtlama olan ordunun veto gücünün sınırlandırılmasında etkili olmuştur. Ancak, ABD işgali sonrasında Irak'ın yeni idari-politik yapısında Kürtlerin merkezi konuma kavuşmasıyla Kürt sorununun jeopolitik denkleminde ortaya çıkan kırılma, Türkiye'yi bölgesel anlamda önemli bir belirsizlik riskiyle karşı karşıya bırakmış ve siyasa yapıcılarının bölgeye ait güvenlik politikalarını çıkmaza sokmuştur. Ortaya çıkan gerçekliğe bağlı olarak Erdoğan'ın Kürt sorunu üzerine aldığı kararlar ve yaptığı açıklamalar ikircikli bir seyir izlerken ordunun siyasetle ilişkisinin inişli çıkışlı bir seyir izlediği 2005-2008 yılları arası Kürt sorununun çözümüne dair önemli gelişmelerin yaşanmadığı “sessiz” bir dönem olmuştur.

2009 yılında başlatılan Oslo görüşmeleri sorunun siyasi çözümü yönünde farklı bir durum ortaya koymasına rağmen yaşanan “Habur vakası” derin bir kırılma yaratmış; Türkiye genelinde milliyetçi bir dalganın yükselmesine neden olarak sürece olumlu katkı sunması beklentilerine karşı büyük bir krize dönüşmüştür. Bu gelişmeler karşısında ise hükümet toplumsal tabanını kaybetme korkusuyla açılım sürecinde geri adım atmaya başlamıştır. Diğer taraftan KCK'nın “demokratik özerklik” olarak ortaya attığı federatif bir modelden öte bir devlet tasavvuruna dayalı statüyü elde etme amacı en önemli problem alanını oluşturmuştur. Sürecin başarısızlığa uğramasında AK Parti kadrolarının görece devlet tecrübesinin eksik olması da etkin rol oynamıştır. Sürecin akim kalmasının ardından siyasa yapıcı aktörler 2012 yılında yeni bir çözüm sürecini başlatmışlardır. Bu dönemde, Suriye'de gelişen iç savaşta Kürt aktörler tarafından kuzeyde oluşturmaya çalışılan kantonlar ve aynı yıl içinde cezaevlerinde başlatılan açlık grevlerinin Türkiye genelinde Kürt sosyo-politik mobilizasyonunu tetiklemesiyle ortaya çıkan durum yeni bir sürecin başlatılmasında önemli bir faktör olmuştur.

Toplumsal desteği ve meşruiyetinin sağlanması için kamuoyuna açık olarak yürütülmesi, yasal bir çerçeveye kavuşturulması ve kurumsallaşması bakımından bir devlet politikası olarak ortaya konan yeni süreç, büyük oranda Ortadoğu'daki gelişmelere göre şekillenirken bölgesel dinamiklerin değişimi ile ortaya çıkan belirsizliklere bağlı olarak olumsuz etkilenmiştir. Müzakere süreci ve mekanizmalarını uluslararası aktörlerden arındırarak dizayn etmeye çalışan hükümetin temel stratejisi ise sürecin kontrollü idaresine dayandırılmıştır. Süreç boyunca PKK/PYD'nin Rusya ve ABD ile geliştirdiği ilişkiler üzerinden tanınma ve uluslararası meşruiyet kazanma, bunun sonucunda bölgede etkili bir aktör haline gelerek özerk bir yönetim kurma stratejisine yönelerek, Türkiye'nin sınır hattı boyunca Akdeniz'e kadar uzanan bir koridor oluşturma hedefinin Suriye'nin toprak

bütünlüğünün korunması yönünde Türkiye'nin politikalarıyla çatışması, süreci etkileyen en önemli unsur olmuştur.

Diğer taraftan HDP'nin ve PKK'nın Suriye'deki gelişmeleri manipüle ederek gerçekleştirdiği kitlesel eylemlerle Kürt milliyetçiliğine ivme kazandırma çabaları ve bu durumun sonucu olarak ortaya çıkan kamu güvenliği sorunları, hükümetin müzakere sürecindeki yaklaşımını olumsuz etkilemiştir. ABD öncülüğündeki koalisyon tarafından PYD'ye verilen siyasi, askeri ve lojistik destek örgütün eylem kabiliyetini artırırken çözüm süreci atmosferi de örgüte elverişli bir ortam sağlamış; örgütün faaliyetleriyle ilgili olarak sürece zarar vermemek için müdahale edilmemesi devlet açısından büyük bir zafiyet doğurmuştur. Gelişen süreçte KCK'nın “özyönetim” ilan ederek devreye soktuğu şiddetin niteliği ve kapsamı Kürt sorununda yeni bir evrenin başlangıcı açısından önemli olmuştur.

PKK/PYD'nin ABD, Rusya ve İran ile olan ilişkileri sorunun Ortadoğu'da yaşanan mücadelede Türkiye'ye karşı kullanılan bir koz olduğu fikrinin yaygınlaşması ve tüm bu gelişmelerle birlikte bağlantılı olduğu da düşünülen bir şekilde Cumhuriyet tarihinin en büyük isyanının başlatılması, devlet katında varoluşsal bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu gelişmelerin toprak bütünlüğüne yönelik bir korkuyu harekete geçirerek somut endişelere sürüklemesi karşısında ortaya çıkan algı, siyaset fikrine ve imkanlarına tüm kapıları kapamış; endişeler yalnızca siyasal iktidarı değil, güvenlik bürokrasisini ve muhalefet partilerini de kuşatarak karşı bir bloğu beslemiştir. Sistem açısından mesele artık Kürt sorunu veya terör sorunu olarak tanımlanmanın ötesinde devletin egemenlik alanını koruma arayışı olarak anlaşılmaktadır. İkinci çözüm sürecinin de akamete uğramasında Kürt aktörler kadar devlet içerisinde resmi ya da gayri resmi konumlanan, devletin temel işleyişini boşa düşüren FETÖ/PDY yapılanmasının dikkat çekici bir rol oynadığı söylenebilir.

Gelişen süreçte, önce Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından yapılan “çözüm sürecinin bitmediği ancak işler yoluna girinceye kadar buzdolabına kaldırılmış olduğu” açıklaması ve “Kürt sorunu değil terör sorunu var” açıklamasının ardından Başbakan Davutoğlu tarafından yapılan “millet vicdanı ve hikmetiyle devlet aklını birleştireceğiz” açıklaması ile Oslo Süreci'nden itibaren HDP ve Öcalan'ı muhatap alan hükümet, HDP çizgisindeki Kürt seçkinleri süreçten çıkarmış ve müzakereleri sonlandırdığını ilan etmiştir. Hem devlet hem de toplum bünyesinde derin bir güvenlik kaygısı yaratan darbe girişimi ile ortaya çıkan devlet krizi, iktidarın temerküzüne dönük çabalar çerçevesinde AK Parti ve MHP işbirliğiyle hazırlanan 2017 anayasa referandumu ile devlet yapısında köklü değişiklik öngören

“Başkanlık Sistemi” ile aşılmaya çalışılmıştır. OHAL kapsamındaki uygulamaların yoğunlaştığı bu sürecin Kürt hareketi açısından önemli sonucu, dokunulmazlıklarının kaldırılarak eş genel başkanların da içinde olduğu HDP’li parlamenterlerin tutuklanması, belediye başkanlarının tutuklanarak yerlerine yapılan kayyum atamaları ve ana akım Kürt siyasetinin tasfiye riskiyle karşı karşıya gelmesi olmuştur.

Kürt sorununun çözümü yönünde önemli girişimler olan çözüm süreçleri açısından değerlendirildiğinde, geline noktada demokrasi ve insan hakları temelli önemli adımlarla birlikte geliştirilen “sorunu toplumla çözme” söylemi ile dondurulması meseleyi muğlak olarak ortada bırakmaktadır. Önemli bir siyasi inisiyatif alınarak başlatılan çözüm süreçleri, başlangıçta doğru bir strateji olarak ortaya konulması, diyalog sürecini başlatması ve pek çok alanda getirdiği yeni düzenlemelerle düşünce temelinde olumlu olmakla birlikte sorunlu mimarisinden kaynaklı olarak; açıklandığı dönemde içeriğinin kamuoyuna doğru ve zamanında anlatılamaması, kısa dönemli bir beklenti yaratılması, askeri bürokrasi ve muhalefetle mutabakat içerisinde yürütülemediği olması nedenleriyle beklenen başarıyı sağlayamamıştır.

Siyasal alandaki aktörler açısından değerlendirildiğinde ise bugüne kadar siyasi aktörler tarafından sorun üzerine bütüncül bir politika geliştirilememiş, aksine meselenin politik alanda güncel siyaset açısından pragmatik söylemlerle araçsallaştırılması ve dönemsel olarak siyasette bir çıpa olarak kullanılması Kürt sorununu Türkiye için hem sürdürülmesi hem de yönetilmesi zor bir problem alanı haline getirmiştir. Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar iktidarda bulunan her hükümetin soruna yaklaşımının farklı olduğu, hatta aynı hükümet döneminde bile sorunla ilgili olarak farklı politikalar geliştirildiği görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak siyasal alanda sorunun çözümüne yönelik ortak sürdürülebilir bir iradenin ortaya konulamaması nedeniyle iktidarlara ve kişilere göre değişen ikircikli bir siyasetin öne çıktığı görülmektedir. Bu yaklaşımla her dönemde sorun farklı algı biçimleri ile yeniden tanımlanarak süreç yeniden başlatılmış ve bu anlamda siyaset kapasitesinin yetersizliği çözümün önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.

Kürt sorunu üzerine devlet kurumları, siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri tarafından farklı dönemlerde çok sayıda rapor hazırlanmasına rağmen ortak rasyonel akıl çerçevesinde bir perspektifinin geliştirilememesi veya geliştirilen politikaların etkin olarak uygulama imkanı bulamaması sorunun çözümünü engelleyen önemli bir etken olmuştur.

Ayrıca, asker-sivil ilişkilerinin sahip olduğu tarihsel gerilim sorun üzerinde bir teşhis birliğini engelleyen diğer etken olmuştur. Bu durumla birlikte, devletin Kürt sorununun çözümü yönünde yakın dönem çözüm sürecinde gerçekleştirilen kanun düzenlemesi dışında anayasal ve yasal zeminde kurgulanmış, süreklilik arz eden politikalarının olmayışı ya da sınırlı oluşu değişken politikaların izlenmesine neden olmuştur.

Devletin egemenliğini ve bekasını koruma ve kollama yetkisini kullananlar tarafından geliştirilen resmi söylem dahilinde sorunun yok sayılması ya da görmezden gelinerek ötelenmesi meseleyi ortadan kaldırmamış, aksine giderek derinleşmesine yol açmıştır. Devlet aklını icra eden üniformalı ve sivil bürokratların soruna pragmatik yaklaşımları, resmi söylem dahilinde geliştirilen tutumla sorun üzerinde doğru teşhislerin yapılamaması etnik Kürt milliyetçiliğine ve terör örgütüne alan açmıştır. Devlet aklı üzerinden geliştirilen tutum, devletin bekası üzerinden yanlış temelde geliştirilen anti-demokratik politikaların, devlet kurumlarının ve görevlilerinin yasal olmayan faaliyetlerinin devlet aklı adına meşrulaştırılmasına neden olmuştur.

Ortak bir kamusal akıl olarak devlet aklı; toplumsal bütünlük için kurgulanmış bir aritmetiğe göre düşünmeyi ve buna uygun olarak rasyonel eylemlerde bulunmayı gerektirmektedir. Bu anlamda devletin ve devlet aklının amacı; territoryal bir alan üzerinde kurulan birlikteliğin sürdürülmesi için vatandaşların özgürlüklerini, güvenliğini, huzurunu, hukukunu temin etmek ve buna uygun rasyonel eylemlerde bulunmaktır. Devlet aklının icracısı olan siyasal iktidarın ve sivil-asker bürokratların meydana getirilmiş ortak toplumsal birlikteliğin güvenliğini ve refahını tehdit eden sorunları öngörmek, doğru şekilde algılamak, yönetebilmek ve bir çözüme ulaştırmak konusunda yükümlülükleri vardır. Devlet aklının amacı, devletin vatandaşları için güvenli bir toplumsal gelecek tasavvuru olmakla birlikte bu durumu bozucu toplumsal kırılmaların ve kopuşların nedenlerinin doğru tespit edilmesidir.

KAYNAKLAR

- Ağaoğulları, M. A. (2011). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. 1. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 684 s.
- Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2013). *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*. 6. basım, İmge Kitabevi, Ankara, 364 s.
- Ağaoğulları, M. A., Zabcı F. ve Ergün R. (2017). *Kral-Devletten Ulus-Devlete*. 3. basım, İmge Kitabevi, Ankara, 495 s.
- Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2018). *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. 5. basım, İmge Kitabevi, Ankara, 295 s.
- Akal, C. B. (2011). *Bir Devlet Kuramı İçin Giriş*. 5. Basım, *Devlet Kuramı*, Ed.; Akal, C. B.; Dost Kitabevi, Ankara, 13-30 s.
- Akal, C. B. (2019). *İktidarın Üç Yüzü*. 9. basım, Dost Kitabevi, Ankara, 381 s.
- Akçura, B. (2011). *Devletin Kürt Filmi 1925-2011 Kürt Raporları*. 3. basım, Postiga Yayınları, İstanbul, 511 s.
- Akkaya, H. (2013). Kürt Hareketi'nin örgütlenme süreci olarak 1970'ler. *Toplum Ve Bilim Dergisi*, 127: 1-28.
- Aktan, C. C. (2004). Devlet Niçin yeniden yapılandırılmalı. *Doğu Batı Dergisi*, 1 (1): 37-43.
- Alış, A. (2014). *Türkiye Siyasetinde Kürtler* 2.basım, Der.B. Ersanlı, G. G. Özdoğan, N. Uçarlar; içinde Kürt Etnobölgesel Hareketinin Doğuşu, Kitleleşme Süreci ve Türkiye İşçi Partisi 1959-1974. İletişim Yayınları, İstanbul, 57-91 s.
- Alptekin, H. (2014). *Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Adaylar Selahattin Demirtaş'ın Siyasal Anlamı*. Seta Yayınları, İstanbul, 7-21 s.
- Altınay, A. G. ve Bora, T. (2020) *Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik*, Ed.; Alkan, M. Ö.; Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Milliyetçilik), İletişim Yayınları, ISBN: 9750500873 (cilt 4), İstanbul, 140-154 s.
- Altun, N. (2013). Modern Türkiye'de kimlik: Kürt kimliğinden Kürt sorununa. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8 (2): 45-67.
- Akyol, M. (2014). *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek*. 6. basım, Doğan Kitap, İstanbul, 318 s.
- Araç, M. (2010). Ayrılıkçı Kürt hareketinin tarihsel dinamiklerine kısa bir bakış. *Alternatif Politika*, 2 (2): 175-194.
- Ataman, M. (2018). *1983-1991 Dönemi: ANAP'lı Yıllar, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, Der.; Çaylak, S. A. ve Avcu, A.; Savaş Yayınevi, Ankara, 553-569 s.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2017). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. 5. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 555 s.
- Baldini, A. E. (2012). *Machiavelli, Makyavelizm ve Siyasi Modernite Sorunu*. *Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite*, Ed.; Akal, C. B.; Dost Kitabevi, Ankara, 11-25 s.

- Barry, N. P. (2018). *Modern Siyaset Teorisi*. 4. basım, Çev. Erdoğan, M. ve Şahin, Y.; Liberte Yayınları, Ankara, 484 s.
- Baykal, Ö. (2019). *Resmi Bir İdeoloji Olarak Kemalizm*, Ed.; Baykal, Ö; Cumhuriyet Döneminde Siyasi Düşünce, A Kitap, Ankara, 1-76 s.
- Bayramoğlu, A. (2002). Asker ve siyaset. *Birikim Dergisi*, 160-161: 28-48.
- Bayramoğlu, A. (2016). Kürt Cephesinde Son Durum (2015 Güzünden 2016 Güzüne) Ali-Bayramoglu-assessment-TUR-final.pdf (democraticprogress.org)
- Bayri, H. (2011). *Türkiye’de Kimlik Siyaseti İslamcı Siyaset ve Etnik Ayrılıkçılık*. 1. baskı, A Kitap, Ankara, 247 s.
- Brancourt, J. P. (2018). *Estat’lardan Devlete. Bir Sözcüğün Evrimi*, Ed.; Akal, C. B. içinde, Devlet Kuramı. Dost Kitabevi, Ankara, 177-190 s.
- Bora, T. (2002). Ordu ve milliyetçilik. *Birikim Dergisi*, 160-161: 58-66.
- Bozarslan, H. (2006). *İmparatorluktan Cumhuriyet’e Türkiye’de Etnik Çatışma*, Der. Zürcher, E. J.; içinde Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnı Sözleşmeden Ayaklanmaya 1919-1925. İletişim Yayınları, İstanbul, 89-121 s.
- Bozarslan, H. (2016). *Kürtler ve Türkiye Devleti*, Ed.; Kasaba, R.; içinde Türkiye Tarihi, Modern Dünyada Türkiye (1839-2010), 4. Cilt, Kitap Yayınevi, İstanbul, 353-378 s.
- Bozarslan, H. (2020). *Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)*, Ed.; Bora, T. ve Gültekingil, M.; içinde, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik. İletişim Yayınları, İstanbul, 841-870 s.
- Bruneissen, M. V. (2004). *Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik*. İletişim Yayınları, İstanbul, 212 s.
- Bruneissen, M. V. (2005). *Kürdistan Üzerine Yazılar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 327 s.
- Bruneissen, M. V. (2018). *Ağa, Şeyh, Devlet*. İletişim Yayınları, İstanbul, 509 s.
- Clastres, P. (2019). *Devlete Karşı Toplum*. İletişim Yayınları, İstanbul, 208 s.
- Çağatay, S. (2003). *Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite*, Ed.; Bora, T. ve M. Gültekingil, M.; içinde, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik. İletişim Yayınları, İstanbul, 245-261 s.
- Çandar, C. (2011). *Dağdan İniş-PKK Nasıl Silah Bırakır? Kürt Sorunu’nun Şiddetten Arındırılması*. TESEV Yayınları, İstanbul, 119 s.
- Cansever, N. ve Kiriş, H. M. (2015). Türkiye’de ordu-siyaset ilişkileri çerçevesinde Ak Parti-TSK etkileşimine bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (3): 361-384.
- Cemal, H. (2003). *Kürtler*. Doğan Kitap, İstanbul, 588 s.
- Cizre, Ü. (2016). *İdeoloji, Bağlam ve Menfaat: Türk Ordusu*, Ed.; Kasaba, R.; içinde, Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye. Kitap Yayınevi, İstanbul, 315-351 s.
- Coşkun, V. (2014). Çözüm süreci: dün, bugün, yarın. *Liberal Düşünce Dergisi*, 19(75): 7-18.

- Çaylak, A. ve Çelik, A. (2018). *Osmanlı ve Cumhuriyet Moderleş(tir)mesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı*, Ed.; Çaylak, A. ve Avcu, S. A., içinde, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı. Savaş Yayınevi, Ankara, 107-154 s.
- Çiçek, C. (2018). *Süreç" Kürt Çatışması ve Çözüm Arayışları*. 1. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 367 s.
- Çiçek, C. ve Coşkun, V. (2016). *Dolmabahçe'den Günümüze Çözüm Süreci: Başarısızlığı Anlamak ve Yeni Bir Yol Bulmak*, Barış Vakfı Yayınları, İstanbul, Politika Raporu: 1, 34 s.
- Çiğdem, A. (2017). *Aydınlanma Düşüncesi*. Dedalus Kitap, İstanbul, 114 s.
- Demirci, F. ve Önder, Ö. (2016). *Bürokrasi*, Ed.; Çetin, H.; içinde, Siyaset Bilimi. Orion Kitabevi, Ankara.
- D'Entrèves, A. P. (2018). *Devlet Kavramı*, Ed.; Akal, C. B., içinde, Devlet Kuramı, Dost Kitabevi, Ankara, 193-211 s.
- Duman, F. (2016). *Devlet*, Ed.; Çetin, H., içinde, Siyaset Bilimi, Orion Kitabevi, Ankara, 119-166 s.
- Durgun, Ş. ve Gökberk, Y. (2019). *Türk Milliyetçiliği: Tanım, Teori ve Süreç*, Ed.; Baykal, Ö., içinde, Cumhuriyet Döneminde Siyasi Düşünce, A Kitap, Ankara, 181-209 s.
- Erder, S. (2018). *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye, Türkiye'de Değişen İskân Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 312 s.
- Erdoğan, M. ve Coşkun, V. (2008). I. güncel bir sorun olarak "Kürt meselesi". *Liberal Düşünce Dergisi*, 50: 5-18.
- Ergüneş, E. A. (2017). Modern devlet aklının inşası sürecinde ulusal kimliği yaratma mücadelesi. *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1): 91-102.
- Erözden, O. (2012). *Makyavelizm, Hikmet-i Hükümet ve Modern Devlet*, Ed.; Akal, C. B., içinde, Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 63-80 s.
- Erözden, O. (2013). *Ulus-Devlet*. On İki Levha Yayınları İstanbul, 199 s.
- Ersanlı, B. ve Özdoğan, G. G. (2014). *Türkiye Siyasetinde Kürtler*, Der.; Ersanlı, B., Özdoğan, G. G. ve Uçarlar, N., içinde Kürtlerin Türkiye'de Yakın Dönem Siyasi Temsiliyet ve Katılım Mücadeleleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 17-56 s.
- Findley, C. V. (2016). *Tanzimat*, Ed.; Kasaba, R., içinde, Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye, Kitap Yayınevi, İstanbul, 37-69 s.
- Foucault, M. (2019). *Güvenlik, Toprak, Nüfus, Collège De France Dersleri (1977-1978)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 392 s.
- Göktürk, E. D. (2020). *1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri*, Ed.; Bora, T. ve Gültekingil, M., içinde, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul, 103-116 s.
- Güneş, C. (2017). *Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi*. Haz.; Kaynar, M. K., içinde, Türkiye'nin 1960'lı Yılları, İletişim Yayınları, İstanbul, 701-725 s.
- Göze, A. (2020). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. Beta Yayınları, İstanbul, 800 s.

- Haggenmacher, P. (2018). *Vitoria'dan Vattel'e Uluslararası Hukuk Kişisi Olarak Egemen Devlet*. Ed.; Akal, C. B., içinde, Devlet Kuramı. Dost Kitabevi, Ankara, 257-265 s.
- Hakan, S. (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İletişim Yayınları, İstanbul, 381 s.
- Hale, W. (1996). *Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze*. 1. basım, Hil Yayın, İstanbul, 300 s.
- Heper, M. (2010). *Devlet ve Kürtler*. 3. basım, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 283 s.
- Heper, M. (2016). *Osmanlı-Cumhuriyet Geleneği ve Kürt Sorunu*. Der.; Kabasakal, M., içinde, Türkiye'de Siyasal Yaşam, Dün, Bugün, Yarın. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 333-356 s.
- Heper, M. (2018). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. 6. basım, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 264 s.
- İnsel, A. (2002). TSK'nın Konumunu Değerlendirmek. *Birikim Dergisi*, 161-162: 18-27.
- Jwaideh, W. (2020). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 589 s.
- Kapani, M. (2017). *Politika Bilimine Giriş*. BB101 Yayınları, Ankara, 253 s.
- Karaosmanoğlu, A. L. (2016). *Siyaset ve Ordu*. Der.; Kabasakal, M., içinde, Türkiye'de Siyasal Yaşam. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 127-153 s.
- Kızmaz, Z. ve Teğin, N. (2017). *Özyönetim İlanları, Yerinden Edilmeler ve Kürtler*. 1. basım, Hegem Yayınları, Ankara, 183 s.
- Kirişçi, K. ve Winrow, G. M. (2002). *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*. 4. basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 244 s.
- Kirişçi, K. (2016). *Göç ve Türkiye: Devlet, Toplum ve Siyasetteki Dinamikler: Türkiye Tarihi*, Ed.; Kasaba, R., içinde, 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye. Kitap Yayınevi, İstanbul, 171-196 s.
- Kissinger, H. (2002). *Diplomasi*. 4. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 856 s.
- Koç, Y. (2021). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürt Kimliği (1900-1920)*. 1. basım, Vadi Yayınları, İstanbul, 374 s.
- Köse, T. (2017). Çözüm sürecinin yükseliş ve düşüşü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4 (1): 13-40.
- Kutlu, A. ve Koç, F. (2017). Devlet aklı kavramında 'devlet adamı' figürü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72 (2): 333-354.
- Mairet, G. (2018). *Podovalı Marsilius'tan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu*. Ed.; Akal, C. B., içinde, Devlet Kuramı. Dost Kitabevi, Ankara, 215-241 s.
- Mango, A. (2016). *Atatürk*. Ed.; Kasaba, R., içinde, Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye. Kitap Yayınevi, İstanbul, 139-167 s.
- Mango, A. (1999). Atatürk ve Kürtler. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (4): 16-32.
- Mardin, Ş. (2017). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İletişim Yayınları, İstanbul, 317 s.
- Mardin, Ş. (2017). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İletişim Yayınları, İstanbul, 315 s.

- Neocleous, M. (2014). *Devleti Tahayyül Etmek*. Nota Bene Yayınları, Ankara, 224 s.
- Nergiz, B. (2019). *Devletin Kürt Politikası Ve Kürt Hareketi (1945-1960)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, İstanbul, 279 s.
- Ortaylı, İ. (1997). Devlet'e nasıl bakmalı? *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 1: 11-15.
- Önen, H.G. (2019). *Türk Siyasal Kültüründe Militarizmin Etkileri*. Ed.; Baykal, Ö., içinde, Cumhuriyet Döneminde Siyasi Düşünce, A Kitap, Ankara, 221-246 s.
- Özoğlu, H. (2017). *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği, Kimlik, Evrim, Sadakat*. İletişim Yayınları, İstanbul, 261 s.
- Özkırmı, U. (2019). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. Doğu Batı Yayınları, Ankara, 283 s.
- Öztan G. G. ve Bezci E. B. (2015). Türkiye'de olağanüstü hâl: devlet aklı, askerler ve sivililer. *Mülkiye Dergisi*, 39 (1): 159-186.
- Poggi, G. (2014). *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 287 s.
- Pusat, D. (1996). *Militarizmin Tarihsel Sürekliliği Ordu ve Siyaset*. Nam Yayıncılık, İstanbul, 175 s.
- Sancar, M. (2016). "Devlet Aklı" Kısacasında Hukuk Devleti. İletişim Yayınları, İstanbul, 250 s.
- Sarıca, M. (1983). *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*. Gerçek Yayınevi, İstanbul, 311 s.
- Somer, M. (2015). *Milada Dönüş, Ulus-Devletten Devlet-Ulusa Türk ve Kürt Meselesinin Üç İkilemi*. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 455 s.
- Sencer, E. (2018). *Ordu ve Millet 1930'larda Almanya ve Türkiye'de Askeri Kültür*. İletişim Yayınları, İstanbul, 286 s.
- Şeker, N. (2006). *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma*, Der.; Zürcher, E. J., içinde, Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Milliyet" Arayışları Ya Da "Anasır Meselesi". İletişim Yayınları, İstanbul, 157-174 s.
- Şen, S. (2002). TSK değişirken. *Birikim Dergisi*, 160-161: 151-168.
- Telli, A. (2020). Machiavelli'nin Gambiti: devlet aklı doktrini'nin kökenlerine ilişkin bir soruşturma. *Felsefe Arkivi-Archives of Philosophy*, 53: 91-103.
- Terray, E. (2018). *Devlet, Rastlantı ve Zorunluluk, Bir Tarih Üzerine Düşünceler*. Ed.; Akal, C. B., içinde, Devlet Kuramı, Dost Kitabevi, Ankara, 95-105 s.
- Türk, H. B. (2018). Devlet aklı sorununa siyasetnameler üzerinden bir bakış. *Beytulhikme International Journal of Philosophy*, 8 (2): 573-592.
- Uçar, F. ve Akandere, O. (2017). Turgut Özal'ın Kürt Sorununa Yaklaşımı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61: 365-392.
- Uygun, O. (2019). *Devlet Teorisi*. On İki Levha Yayınları, İstanbul, 726 s.
- Weber, M. (1987). *Sosyoloji Yazıları*. Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 424 s.

- Yanmış, M. (2016). Hendek Siyaseti, Sokağa Çıkma Yasakları ve 7 Haziran Sonrası Şiddet Olaylarının Kürt Kamuoyu Üzerindeki Etkileri: Kürtler Süreci Nasıl Değerlendiriyor? (www.rethinkinstitute.org)
- Yavaşca, K. (2016). “Şark Meselesi” nden “Doğu Sorunu” na: Ellili Yıllarda Kürt Sorunu. Ed.; Bora, T., içinde, Türkiye'nin 1950'li Yılları. İletişim Yayınları, İstanbul, 565-590s.
- Yayman, H. (2016). *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*. 4. basım, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 516 s.
- Yeğen, M. (2003). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İletişim Yayınları, İstanbul, 279 s.
- Yeğen, M. (2006). *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa Cumhuriyet ve Kürtler*. İletişim Yayınları, İstanbul, 196 s.
- Yeğen, M. (2016). *Son Kürt İsyanı*. İletişim Yayınları, İstanbul, 173 s.
- Yetkin, M. (2019). *Kürt Kapanı Şam'dan İmralı'ya Öcalan*. Doğan Kitap, İstanbul, 320 s.
- Yılmaz, A. (2015). Kürt milliyetçiliğine eleştirel bir bakış: Kürt mülteciler ve Kürdistan milliyetçiliği. *Mülkiye Dergisi*, 39 (1): 37-56.
- Zürcher, E. J. (2006). *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. Der.; Zürcher, E. J., içinde, Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu. İletişim Yayınları, İstanbul, 160 s.
- URL-1(1989).<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/1990larda-kurt-siyasi-hareketi>, 1990'larda Kürt siyasi hareketi, (03.01.2022).
- URL-2(2013). <https://bnk.institutkurde.org>, (05.01.2022).
- URL-3(2019).<https://www.gercekgundem.com/siyaset/112851/icisleri-bakanligindan-hdpli-belediyelere-kayyum-atanmasi-hakkinda-aciklama>, İçişleri Bakanlığı'ndan HDP'li Belediyelere Kayyum Atanması Hakkında Açıklama, (10.02.2022).
- URL-4(2021). <https://www.gazeteduvar.com.tr/hdp-iddianamesinin-tam-metni-haber-1526186>, HDP İddianamesinin Tam Metni, (10.02.2022).
- URL-5(2014). <http://www.aljazeera.com.tr/haber/surece-takvimli-yol-haritasi>, Sürece takvimli yol haritası, (16.02.2022).
- URL-6(2014). <https://mevzuat.gov.tr>, Mevzuat Bilgi Sistemi, (24.02.2022).
- URL-7(2015). <https://www.iha.com.tr/haber-erdogan-asla-musade-etmeyecegiz-474391>, Erdoğan: 'Asla Müsade Etmeyeceğiz', (09.03.2022).
- URL-8(2015). <https://www.eurovizyon.co.uk/gundem/pkk-ateskesi-sonlandirdi-turkiyeyi-tehdit-etti-h37799.html>, PKK Ateşkesi Sonlandırdı, Türkiye'yi Tehdit Etti, (14.03.2022).
- URL-9(2016). <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/1873712-erdogan-cozum-surecini-buzdolabina-koyduk-simdi-operasyon-zamani>, Erdoğan: Çözüm Sürecini Buzdolabına Koyduk, Şimdi Operasyon Zamanı, (14.03.2022).
- URL-10(2016). <https://www.pusulahaber.com.tr/terorle-mucadele-eylem-plani-aciklandi-405417html>, Terörle Mücadele Eylem Planı Açıklandı, (16.03.2022).

BİBLİYOGRAFYA

- Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalizm*. Londra: Verso, 2. Basım.
- Bobbitt, P. (2002). *The Shield of Achilles* (London: Penguin Books, 172-180).
- Cassirer, E. (1984). *Devlet Efsanesi*, çev. Necla Arat (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 142-143.
- Chemnitz, B. (1712). *Interets des Princes d'Allemagne*, 1. Cilt, s.12.
- Chemnitz, B. (1712). *Dissertatio*, cilt 1, s.6.
- Elphinston, W.G.J. (1948). "Kurds and the Kurdish Questions", *Journal of the Royal Central Asian Society*, Kısım 1, s.38-51.
- Foucault, M. (2000). *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalizm*. Oxford: Blackwell.
- Meinecke, F. (1965). *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'Etat and Its Place in Modern History*, Friedrich A. Praeger Publishers: New York, s.1.
- Oppenheimer, F. (1997). *Devlet* (Çev. Şenel, A ve Sabuncu, Y; Engin Yayıncılık, İstanbul.
- Robertson, D. (2004). *The Routledge Dictionary of Politics* (London: Routledge, 415.
- Senellart, M. (1995). *Les Arts de gouverner*. Seuil, Paris.
- Smith, A.D. (1981). *The Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Snyder, J. (1993). "Nationalizm and the Crisis of the Post-Soviet State", ed. Brown'ın içinde.

ÖZGEÇMİŞ